

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
“ВІЦЕБСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЁНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ П.М. МАШЭРАВА”

Філалагічны факультэт

Кафедра беларускага мовазнаўства

УЗГОДНЕНА

Загандчык кафедры беларускага
мовазнаўства

Г.А. Арцыямёнак

“29” красавіка 2017 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан філалагічнага факультэта

С.У. Нікалаенка

“20” мая 2017 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

**ГІСТАРЫЧНАЯ ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ:
УВОДЗІНЫ. ФАНЕТЫКА**

для спецыяльнасці

1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках)

Складальнік: В.І. Несцяровіч

Разгледжана і зацверджана на пасяджэнні навукова-метадычнага
савета 19.06.2017 г., пратакол № 5

УДК 811.161.3'36(075.8)

ББК 81.411.3-03я73

Г51

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.
Пратакол № 4 ад 28.04.2017 г.

Складальнік: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук
В.І. Несцяровіч

Р э ц е н з е н т ы :

кафедра беларускага мовазнаўства і дыялекталогіі

БрДУ імя А.С. Пушкіна;

загадчык кафедры рускай мовы як замежнай ВДУ імя П.М. Машэрава,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт *С.М. Якаўлеў*

Гістарычная граматыка беларускай мовы: Уводзіны.
Г51 Фанетыка для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларускай
філалогія (па напрамках) : вучэбна-метадычны комплекс па
вучэбнай дысцыпліне / склад. В.І. Несцяровіч. – Віцебск : ВДУ
імя П.М. Машэрава, 2017. – 144 с.

ISBN 978-985-517-628-3.

Вучэбна-метадычны комплекс уключае ўсе тэмы першай часткі ўніверсітэцкай дысцыпліны “Гістарычная граматыка беларускай мовы”. Разглядаюцца гістарычныя ўмовы ўтварэння і развіцця беларускай мовы, аналізуюцца асноўныя фанетычныя з’явы ад моманту ўзнікнення да нашага часу. Улічаны найноўшыя дасягненні ў вобласці гістарычнага вывучэння беларускай мовы.

Прызначаецца студэнтам філалагічных спецыяльнасцей дзённай і завочнай формаў навучання.

УДК 811.161.3'36(075.8)

ББК 81.411.3-03я73

ISBN 978-985-517-628-3

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2017

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	6
I. ЛЕКЦЫЙНЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ.....	7
У В О Д З І Н Ы	7
ЗМЕСТ І СУТНАСЦЬ ГІСТАРЫЧНАЙ ГРАМАТЫКІ ЯК НАВУКОВАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ.....	7
§ 1. Бесперапыннасць змянення і развіцця мовы	7
§ 2. Прадмет і задачы гістарычнай граматыкі	10
§ 3. Сувязь гістарычнай граматыкі з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі..	11
§ 4. Крыніцы вывучэння гістарычнай граматыкі	13
§ 5. Агляд помнікаў старажытнага пісьменства	16
АСНОЎНЫЯ МЕТАДЫ ВЫВУЧЭННЯ ГІСТАРЫЧНАЙ ГРАМАТЫКІ.....	20
§ 6. Прыём унутранай рэканструкцыі і параўнальна-гістарычны метады ...	20
§ 7. Узнікненне параўнальна-гістарычнага мовазнаўства	22
ЗВЕСТКІ З ГІСТОРЫІ РАСПРАЦОЎКІ ГІСТАРЫЧНАЙ ГРАМАТЫКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ	24
§ 8. А.Х. Вастокаў – пачынальнік усходнеславянскага параўнальнага мовазнаўства.....	24
§ 9. Я.Ф. Карскі – заснавальнік гістарычнай граматыкі беларускай мовы .	25
§ 10. Распрацоўка гістарычнай граматыкі беларускай мовы ў паслякастрычніцкі час.....	27
ГІСТАРЫЧНЫЯ ЁМОВЫ ЁТВАРЭННЯ І РАЗВІЦЦА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ.....	30
§ 11. Старажытныя ўсходнеславянскія плямёны і пытанне пра іх дыялекты..	30
§ 12. Пытанне пра старажытнарускую мову і старажытныя ўсходнеславянскія гаворкі	35
§ 13. Гістарычныя ёмовы ётварэння і развіцця беларускай мовы.....	37
§ 14. Прабеларускія гаворкі: полацка-разанская і кіеўска-палеская дыялектныя зоны	39
§ 15. Канчатковае афармленне беларускай мовы ў часы Вялікага Княства Літоўскага.....	40
БЕЛАРУСКАЯ МОВА СЯРОД ІНШЫХ СЛАВЯНСКІХ МОЎ.....	41
§ 16. Агульныя звесткі пра славянскія мовы	41
§ 17. Структурнае падабенства і галоўныя адметныя рысы ўсходнеславянскіх моў.....	42
Г І С Т А Р Ы Ч Н А Я Ф А Н Е Т Ы К А.....	45
ГУКАВАЯ СІСТЭМА ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ГАВОРАК ДАПІСЬМОВАЙ ПАРЫ	45
§ 18. Структура склада	45
§ 19. Змены, выкліканыя патрабаваннямі да будовы склада.....	47
§ 20. Націск ва ўсходнеславянскіх гаворках	48
ВАКАЛІЗМ І КАНСАНАНТЫЗМ УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ГАВОРАК ДАПІСЬМОВАЙ ПАРЫ	49
§ 21. Сістэма галосных фанем	49
§ 22. Развіццё пратэтычных зычных.....	52
§ 23. Сістэма зычных фанем	54

§ 24. Усходнеславянскія дыялектныя адрозненні ў гукавой сістэме. Цоканне	57
§ 25. Пытанне аб характары фанемы [в]	58
§ 26. Характар зычнага [г]	59
ВЫНІКІ ФАНЕТЫЧНЫХ ПРАЦЭСАЎ ВА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ГАВОРКАХ ДАПІСЬМОВАЙ ПАРЫ. ГІСТОРЫЯ МЯККІХ ЗЫЧНЫХ	60
§ 27. Першая палаталізацыя	60
§ 28. Другая палаталізацыя	62
§ 29. Трэцяя палаталізацыя	63
§ 30. Змяненне груп зычных *gt, *kt, *gv, *kv	64
§ 31. Узаемадзеянне зычных і груп зычных з *j. Лёс спалучэнняў *gj, *kj, *chj і *sj, *zj	64
§ 32. Лёс спалучэнняў *bj, *pj, *mj, *vj	65
§ 33. Лёс спалучэнняў *dj, *tj	66
§ 34. Лёс спалучэнняў санорных *r, *l, *n з наступным *j	67
§ 35. Лёс спалучэнняў *skj, *stj	67
ЛЁС СПАЛУЧЭННЯЎ КАРОТКІХ ГАЛОСНЫХ З ПЛАЎНЫМІ ЗЫЧНЫМІ	68
§ 36. Гісторыя спалучэнняў тыпу *tort, *tert, *tolt, *telt у славянскіх дыялектах	68
§ 37. Змяненне пачатковых спалучэнняў *ort, *olt	69
§ 38. Поўнагалосныя і няпоўнагалосныя спалучэнні ў беларускай мове ...	70
ГІСТОРЫЯ НАСАВЫХ ГАЛОСНЫХ	71
ГІСТОРЫЯ ФАНЕМЫ [ѣ] (h)	73
ФАНЕТЫЧНЫЯ ЗМЯНЕННІ ПІСЬМОВАЙ ПАРЫ	75
§ 39. Другаснае памякчэнне зычных	75
§ 40. Страта рэдукаваных галосных [ь], [ь]	77
§ 41. Лёс рэдукаваных [ь _р], [и _р]	79
ВЫНІКІ СТРАТЫ РЭДУКАВАНЫХ У ВАКАЛІЗМЕ ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ГАВОРАК	82
§ 42. Змены складовай структуры слова	82
§ 43. Бегласць галосных	84
§ 44. Прыстаўныя галосныя	85
§ 45. Устаўныя галосныя	86
§ 46. Падаўжэнне галосных [o], [e] у новых закрытых складах	87
§ 47. Лёс спалучэнняў [ъ] і [ь] з плаўнымі [р] і [л] паміж зычнымі	88
§ 48. Другое поўнагалоссе	90
ВЫНІКІ СТРАТЫ РЭДУКАВАНЫХ [ъ], [ь] У КАНСАНАНТЫЗМЕ	91
§ 49. Канчатковае афармленне суадноснага рада зычных, парных па звонкасці / глухасці	91
§ 50. Узнікненне новых груп зычных у складзе	92
§ 51. Спрашчэнне груп зычных	93
§ 52. Страта канцавога [л]	93
§ 53. З'явы асіміляцыі і дысіміляцыя ў новых групах зычных	94
§ 54. Змена зычнага [в] на [ў]	96
§ 55. Змена зычнага [л] на [ў]	97
§ 56. Зацвярдзенне губных перад зычнымі і на канцы слова	98
§ 57. Узнікненне падоўжаных зычных	99
З'ЯВЫ, НЕ ЗВЯЗАНЫЯ СА СТРАТАЙ РЭДУКАВАНЫХ	100
§ 58. Змяненне [e] на [o]	100

ГІСТОРЫЯ ЗЫЧНЫХ, НЯПАРНЫХ ПА ЦВЁРДАСЦІ / МЯККАСЦІ.....	103
§ 59. Зацвярдзенне шыпячых гукаў	103
§ 60. Зацвярдзенне [ц]	103
§ 61. Зацвярдзенне [р]	105
§ 62. Развіццё афрыкаты [дж].....	106
§ 63. Дзеканне і цеканне.....	106
ЗМЯНЕННЕ ГРУП [ГЫ], [КЫ], [ХЫ] У [Г'И], [К'И], [Х'И]	107
ГІСТОРЫЯ АКАННЯ	108
ЗАКЛЮЧЭННЕ	111
II. ПЛАНЫ ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ	114
Тэма 1. Гістарычныя ўмовы ўтварэння і развіцця беларускай мовы	114
Тэма 2. Гукавая сістэма ўсходнеславянскіх гаворак дапісьмовай пары ...	114
Тэма 3. Адлюстраванне вынікаў фанетычных працэсаў ва ўсходнеславянскіх гаворках дапісьмовай пары. Гісторыя мяккіх зычных..	116
Тэма 4. Узаемадзеянне зычнага *j з зычнымі і групамі зычных і яго вынікі ў беларускай мове.....	117
Тэма 5. Лёс спалучэнняў *tort, *tolt, *tert, *telt у славянскіх мовах	118
Тэма 6. Гісторыя насаваых галосных	120
Тэма 7. Гісторыя фанемы [ě] (h) ва ўсходнеславянскіх мовах.....	122
Тэма 8. Вынікі страты рэдукаваных [ъ], [ь] у вакалізме (1-я частка).....	124
Тэма 9. Вынікі страты рэдукаваных [ъ], [ь] у вакалізме (2-я частка).....	126
Тэма 10. Вынікі страты рэдукаваных [ъ], [ь] у кансанантызме (1-я частка) .	128
Тэма 11. Вынікі страты рэдукаваных [ъ], [ь] у кансанантызме (2-я частка) .	129
Тэма 12. Змяненне [e] на [o]	130
Тэма 13. Аканне. Дзеканне і цеканне	132
Тэма 14. Зацвярдзенне шыпячых, [р] і [ц]. Непераходнае памякчэнне заднеязычных [г], [к], [х]	134
III. УЗОР ВЫНІКОВАГА ТЭСТА	136
IV. ЛІТАРАТУРА	139
УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ НАЗВАЎ МОЎ	141
УМОЎНЫЯ ЗНАЧКІ.....	142
СКАРАЧЭННІ НАЗВАЎ ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫХ КРЫНІЦ.....	142
СКАРАЧЭННІ НАЗВАЎ СТАРАЖЫТНЫХ ПІСЬМОВЫХ КРЫНІЦ	142

ПРАДМОВА

Гістарычная граматыка беларускай мовы – адна з дысцыплін, якая вывучае гісторыю беларускай мовы. Традыцыйна разам з гістарычнай марфалогіяй і гістарычным сінтаксісам у змест дысцыпліны ўключаецца гістарычная фанетыка: яна дае неабходныя звесткі пра гісторыю гукавой сістэмы, якая цесна звязана з іншымі моўнымі сістэмамі (узроўнямі), асабліва з марфалогіяй. Вядома, што многія марфалагічныя з’явы ў гісторыі беларускай мовы маюць першапрычынай свайго ўзнікнення фанетычныя змяненні і могуць быць патлумачаны, у тым ліку, на аснове даных гістарычнай фанетыкі. Пагэтану гістарычная фанетыка – цалкам аўтаномная частка гістарычнай граматыкі.

Прапанаванае выданне з’яўляецца вучэбна-метадычным комплексам, мэта якога – аптымізацыя самастойнай (пазааўдыторнай) працы студэнтаў. Комплекс складаецца з такіх структурных частак, як лекцыйныя матэрыялы (тэарэтычная частка), планы практычных заняткаў, узор выніковага тэста, рэкамендаваная літаратура.

Як карыстацца комплексам?

Пасля азнаямлення са зместам кожнага асобнага параграфа лекцыі студэнт мае магчымасць праверыць сябе, адказаўшы на пытанні для самаправеркі (яны падаюцца пасля кожнага параграфа). Пры падрыхтоўцы да практычных заняткаў спачатку з дапамогай слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў патрэбна высветліць і засвоіць значэнні лінгвістычных тэрмінаў, якія будуць выкарыстаны ў ходзе вывучэння і абмеркавання канкрэтнай тэмы і якія з’яўляюцца абавязковымі для засваення тэмы. Неабходны тэрміналагічны мінімум вызначаны па кожнай тэме і падаецца адразу пасля пераліку тэарэтычных пытанняў тэмы. Потым студэнт павінен засвоіць тэарэтычныя пытанні тэмы, якія таксама вызначаны і пералічаны. Пасля гэтага выконваюцца практычныя заданні. У канцы плана кожнай тэмы практычных заняткаў падаецца пералік неабходнай вучэбнай, метадычнай, даведачнай літаратуры з указаннем, дзе гэта патрэбна, старонак.

У комплексе прыводзіцца толькі ўзор выніковага тэста для агульнага азнаямлення з яго фарматам. Цалкам тэст па тэмах “Уводзіны”, “Фанетычныя змены дапісьмовай пары”, “Фанетычныя змены пісьмовай пары” падаецца ў навучальным асяроддзі Moodle ВДУ імя П.М. Машэрава па адрасе: <https://sdo.vsu.by/course/view.php?id=2736>. На гэтай жа старонцы размешчана і тыпавая вучэбная праграма дысцыпліны.

I. ЛЕКЦЫЙНЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ

У В О Д З І Н Ы

ЗМЕСТ І СУТНАСЦЬ ГІСТАРЫЧНАЙ ГРАМАТЫКІ ЯК НАВУКОВАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ

§ 1. Бесперапыннасць змянення і развіцця мовы

*“Мова ў два паслядоўныя моманты
не новая, але ўжо і не тая самая”
(Х. Касарэс)*

Вельмі часта многія людзі цікавяцца, адкуль узялося тое ці іншае слова, як узнікаюць мовы, чаму адны мовы знікаюць, а іншыя нараджаюцца, чаму адрозніваюцца нават блізкароднасныя мовы, чым тлумачыцца мноства моў ды інш. Усе гэтыя пытанні закранаюць такія істотныя асаблівасці, уласцівыя жывым мовам, як *бесперапыннасць змянення і развіцця*.

Паспрабуем даць адказы на некаторыя з гэтых пытанняў на падставе выпрацаваных лінгвістыкай ведаў.

Як, напрыклад, узнікаюць мовы?

Часцей за ўсё гэта адбываецца ў выніку таго, што жыхары нейкай краіны дзеляцца: частка сыходзіць на новыя месцы, паступова сувязь паміж дзвюма паловамі некалі адзінага народа аслабляецца, часам цалкам губляецца. Спярша яны гавораць на адной і той жа мове, але з цягам стагоддзяў у кожнай з гэтых паловаў назапашваюцца нейкія свае змены ў мове, і паступова яны перастаюць разумець адзін аднаго. І тады гэта ўжо дзве розныя мовы, якія адасобіліся ў выніку адгалінавання адной з іх. Вызначальным тут з’яўляецца слова *змены*, якія адбываюцца ў мове бесперапынна. “Галінаванне” моў – гэта асноўная прычына і крыніца ўзнікнення новых моў, а таксама таго, што ў свеце шмат моў.

Той факт, што *мовы змяняюцца*, вельмі цяжка ўстанавіць, жыцця аднаго пакалення людзей для гэтага іншы раз бывае недастаткова. Але пэўныя паказчыкі развіцця мовы ўсё ж можна назіраць і на сінхронным зрэзе. Найбольш выразным з іх з’яўляецца *варыянтнасць*, напр., *скрыгат і скрогат, лёду і льду, згодна з параграфам і згодна параграфу*. Гэтыя варыянты слоў, граматычных форм і сінтаксічных канструкцый існуюць у значнай ступені таму, што мова развіваецца, і перад намі адзінкі, якія канкуруюць у часе.

Прычыны, якія вымушаюць мовы змяняцца, можна падзяліць на *пазамоўныя* і *ўнутрымоўныя*. Да *пазамоўных* можна аднесці замацаванне ў мове новых слоў, якія ўзнікаюць у сувязі з паяўленнем новых прадметаў аб'ектыўнай рэчаіснасці, і знікненне ўстарэлых, уплыў іншых моў, увогуле моўныя кантакты. Унутрымоўныя прычыны праяўляюцца непасрэдна ў працэсе функцыянавання мовы. Гэта найперш узаемадзеянне розных яе элементаў (напр., прыпадабненне ("выраўноўванне") па аналогіі), дзеянне фанетычных тэндэнцый (напр., да адкрытасці складоў у словах і г.д.).

Не толькі ў тым пытанне, што мовы змяняюцца. *Розныя мовы змяняюцца з рознай хуткасцю*. Гэта залежыць ад многіх прычын. Адна з іх заключаецца ў тым, што павольна развіваюцца мовы, якія знаходзяцца ў ізаляцыі. Так, Ісландыя – востраў, і ісландская мова – адна з вядомых нам моў, якая развіваецца вельмі павольна. Ці, напрыклад, літоўцы доўгі час жылі за непраходнымі лясамі, былі адзелены гэтымі лясамі ад суседніх народаў. І літоўская мова таксама развівалася вельмі павольна. Арабская мова доўгі час знаходзілася ў пустыні, і пакуль не стала амаль суветнай, яна змянялася вельмі марудна. Наадварот, мовы, якія знаходзяцца ў кантакце, развіваюцца значна хутчэй.

Ёсць, несумненна, і іншыя прычыны разнахуткаснага развіцця (змянення) моў, лінгвісты не ўсё ведаюць, ды і мовы далёка не ўсе яшчэ даследаваны. *Але адзінае, чаго не можа быць, – гэты мовы, якая наогул не змяняецца*. Формула тут вельмі простая: не змяняюцца толькі мёртвыя мовы. *Ніякая жывая мова застаецца без змен не можа*. Гэты жорсткі закон цяпер лінгвістыка ведае зусім цвёрда: *усе мовы зменлівыя*. Прычына гэтага ў тым, што мова – *гэта не гатовы прадмет, а інструмент, які бесперапынна выкарыстоўваецца, а значыць, і змяняецца*. Калі мова не выкарыстоўваецца, яна мёртвая, яна спынілася ў сваім развіцці. А іменна з-за таго, што жывая мова выкарыстоўваецца, у кожным акце яе выкарыстання адбываецца нейкі мікраскапічны зрух, які падштурхоўвае яго ў бок той ці іншай змены. Гэта такая барацьба інтарэсаў таго, хто гаворыць, і таго, хто слухае. Вось, напрыклад, прамоўцу лягота вымаўляць ўсе гукі, і ён гаворыць невыразна, прамоўляе словы ледзь-ледзь. Слухачу важна зразумець сэнс выказвання прамоўцы, і ён пры някасным вымаўленні яго перапытвае. Слухач, у адрозненне ад прамоўцы, зацікаўлены ў тым, каб усе словы былі сказаны ясна. І ён пратэстуе сваім настойлівым перапытаннем. Гэтае супрацьстаянне вечнае, яно закладзена ў самім механізме мовы, і ліквідаваць яго нельга. Па гэтай прычыне мова заўсёды знаходзіцца ў няўстойлівым стане, заўсёды ў ёй адбываецца нейкі зрух.

Які тып змяненняў назіраецца у мове?

У ходзе гісторыі фанетычныя змены ў самых розных мовах свету часта выяўляюць *адзін і той жа тып тэндэнцый*. І самая частая з гэтых тэндэнцый – *скарачэнне даўжыні слова*. Прычым амаль заўсёды скарачэнне пачынаецца з канцавой часткі слова – яна аказваецца самай уразлівай з гэтага пункту гледжання. У прыватнасці, калі ў мове ў некаторы перыяд існуюць словы з канцавымі зычнымі – а такіх моў большасць – то ёсць шмат шанцаў на тое, што не пройдзе адной-дзвюх тысяч гадоў, як гэтыя канцавыя зычныя пачнуць губляцца. Вядома, што ў гісторыі індаеўрапейскіх моў практычна ва ўсіх моўных групх адбывалася страта канцавых зычных – у адных выпадках адпадалі ўсе канцавыя зычныя, у іншых – толькі асобныя. Напрыклад, у старажытнагрэчаскай мове адны канцавыя зычныя страціліся, іншыя засталіся. А вось у славянскіх мовах усе канцавыя зычныя страціліся. Словы мужчынскага роду *стол, плод, госьць* і пад. мелі выгляд **stolos, *plodos, *gostis*. Спачатку ў іх зніклі канцавыя зычныя, а потым і галосныя.

Падобная карціна назіралася і ў словах з канцавымі зычнымі ў раманскіх мовах. Так, у лацінскай мове ў слове *lupus* [л'ўпус] 'воўк' канчатак *-us* яшчэ мала адрозніваецца ад першапачатковага *-os* (праіндаеўрапейскага). Так было 2000 гадоў таму назад, ні адна сучасная раманская мова ўжо гэтага канчатка не захоўвае. Але ёсць некаторыя варыяцыі: напрыклад, італьянская яшчэ не страціла канцавога галоснага, па-італьянску "воўк" будзе *lupo*, [s] ужо няма, але [o] яшчэ ёсць. Румынская мова дае ўжо проста *lup*. А французская страціла і [p]: тут гэта [l'ʁ] (у арфаграфічным запісе *loup* канцавое *p* ёсць проста традыцыйнае напісанне). Гэты прыклад выразна дэманструе скарачэнне даўжыні слова ў напрамку ад канца да пачатку слова.

Канцавыя галосныя таксама падпадаюць зменам і страчваюцца. Гісторыя моў арганізавана такім чынам, што прыкладна за 2-3 тысячы гадоў канцавыя фанемы знікаюць. Праўда, галосныя, як правіла, адпадаюць выбарчна. Самы ўстойлівы да адпадзення галосны – гэта [a]. Ён можа захоўвацца нават у тых выпадках, калі ўсе астатнія галосныя губляюцца. Самыя няўстойлівыя да адпадзення – галосныя [i] і [y]. У славянскіх мовах назіраецца карціна іменна такога тыпу: словы, якія ў індаеўрапейскай мове заканчваліся на [a] (гэта словы жаночага роду тыпу *žena), захоўваюць гэты галосны да нашых дзён.

Такім чынам, галоўнай рысай, якая ўласціва ўсім жывым мовам, з'яўляецца іх зменлівасць. Усе жывыя мовы заўсёды змяняюцца, і гэта забяспечвае іх бесперапыннае развіццё.

Пытанні для самаправеркі:

1. Як узнікаюць новыя мовы?

2. Назавіце найбольш выразны паказчык развіцця мовы на сінхронным зрэзе.
3. Назавіце прычыны змянення мовы. Чаму розныя мовы змяняюцца з рознай хуткасцю?
4. Які тып фанетычных змяненняў назіраецца ў мовах найчасцей?
5. Чым абумоўлена зменлівасць мовы?
6. Назавіце галоўную рысу, уласціваю ўсім жывым мовам.

§ 2. Прадмет і задачы гістарычнай граматыкі

Прадметам гістарычнай граматыкі з'яўляецца гісторыя яе граматычнага (марфалагічнага і сінтаксічнага) ладу. Аднак паколькі існаванне мовы звязана з гукавым увасабленнем, а змены ў марфалогіі нярэдка абумоўліваліся зменамі ў гукавой сістэме, то ў гістарычную граматыку ўключаецца раздзел гістарычнай фанетыкі. Такім чынам, гістарычная граматыка беларускай мовы – навука аб развіцці яе фанетыкі, марфалогіі і сінтаксісу.

Гістарычная граматыка беларускай мовы – першая лінгвістычная дысцыпліна, якая вывучае гісторыю беларускай мовы ў яе дыялектнай форме. Другой дысцыплінай гісторыка-лінгвістычнага цыкла з'яўляецца гісторыя беларускай літаратурнай мовы, прадметам якой з'яўляецца гісторыя беларускай літаратурнай (пісьмовай) мовы.

Мэта і задачы гістарычнай граматыкі беларускай мовы – паказаць, як ішло развіццё фанетычнай сістэмы беларускай мовы, якія змены ў гукавым ладзе адбываліся на працягу яе дапісьмовай і пісьмовай гісторыі; як развіваўся граматычны лад (марфалогія і сінтаксіс). Мэта і задачы гісторыі беларускай літаратурнай мовы – паказаць, як фарміравалася беларуская літаратурная мова, як развіваліся яе стылявыя разнавіднасці (стылі) і выяўленчыя сродкі, як фарміраваліся пісьмовыя нормы на кожным гістарычным этапе ў залежнасці ад стыляў і тыпаў пісьмовых помнікаў. Пасцей кажучы, гістарычная граматыка вывучае і паказвае, як даўней гаварылі, а гісторыя беларускай літаратурнай мовы – як даўней пісалі нашы продкі.

Пытанні для самаправеркі:

1. Што вывучае гістарычная граматыка беларускай мовы?
2. У чым адрозненне паняццяў “гістарычная граматыка беларускай мовы”, гісторыя беларускай літаратурнай мовы” і “гісторыя беларускай мовы”?

§ 3. Сувязь гістарычнай граматыкі з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі

Гістарычная граматыка беларускай мовы цесна звязана з навукай аб *стараславянскай мове*, якая адлюстроўвае славянскія гукі, формы і канструкцыі ў іх найстаражытнім стане. Параўнанне фактаў гісторыі беларускай мовы з фактамі стараславянскай мовы дае надзейныя звесткі пра час і асаблівасці функцыянавання тых ці іншых моўных з'яў.

Яшчэ адной дысцыплінай, сумежнай з курсам гістарычнай граматыкі, з'яўляецца *беларуская дыялекталогія*, паколькі яна валодае звесткамі пра тыя гукі, формы і сінтаксічныя канструкцыі, якія ўжо страчаны літаратурнай мовай або атрымалі іншае развіццё (напрыклад, адлюстраванне ў гаворках дыфтангічнага спалучэння [ie] або [ê] (закрытага) на месцы старажытнага гука h (яць), мяккага зычнага [r'] ды інш.).

У сувязі з тым, што гісторыя развіцця беларускай мовы разглядаецца на доўгім гістарычным адрэзку, для разумення яе неабходна выкарыстанне фактаў з іншых моў і ў першую чаргу – роднасных. Інакш кажучы, гістарычнае развіццё беларускай мовы можа быць вывучана толькі на аснове параўнальна-гістарычнага метаду вывучэння моў. Параўнальна-гістарычны метады, які вывучае з'явы ў блізкароднасных мовах, дае магчымасць зрабіць пэўныя вывады аб шляхах развіцця гэтых з'яў у вывучаемых мовах. Такім чынам, гістарычная граматыка цесна звязана з *параўнальна-гістарычнай граматыкай* славянскіх і, шырэй, індаеўрапейскіх моў.

Каштоўны матэрыял для вывучэння гісторыі мовы дае такая гістарычная навука, як *археалогія*. Улетку 2000 года пры археалагічных раскопках у Ноўгарадзе была выяўлена неацэнная знаходка. Гэта старажытная кніга з трох дошчачак, якія маюць пасярэдзіне паглыбленні, залітыя воскам, на якім выціснуты тэкст. Воск выкарыстоўваўся шматразова, таму што напісанае па ім можна было лёгка сціраць. Апошнія тэксты, захаваныя на воску, – некалькі псалмоў, якія даследчыкам удалося прачытаць. Кніга атрымала назву “Наўгародскі кодэкс”, датуецца яна першай чвэрцю XI ст. і з'яўляецца, такім чынам, найстарэйшым цяпер вядомым усходнеславянскім пісьмовым помнікам.

Увогуле дзякуючы археалагам на ўсходнеславянскіх землях знойдзена каля 1000 берасцяных грамат у Ноўгарадзе, Старой Русе, Смаленску, Пскове (Расія), Звянігардзе (Украіна) ды ў іншых гарадах. У Беларусі яны выяўлены ў Віцебску (XIII–XIV стст.), Мсціславе (XIII ст.). Сярод гэтых грамат ёсць нават азбукі, многія з гэтых грамат адлюстроўваюць дыялектныя (мясцовыя) асаблівасці,

арыентаваныя на жывое вымаўленне, у некаторых словы запісаны з націскам.

Гістарычная граматыка беларускай мовы як вучэбная дысцыпліна не толькі раскрывае асноўныя заканамернасці развіцця фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу, але і тлумачыць шматлікія асаблівасці сучаснай беларускай літаратурнай мовы, сучасных народных гаворак і па гэтаму з'яўляецца *навуковай базай* пры вывучэнні мовы і літаратуры ў школе. Напрыклад, дзякуючы гістарычнай граматыцы раскрываецца марфалагічная структура вялікай часткі слоў сучаснай мовы, раскрываецца генетычнае адзінства каранёў. Так, аднакаранёвымі з'яўляюцца словы 1) *печ, пячатка, пячэнне, печань*; 2) *дошка, дашчаны, чан*; 3) *дагадзіць, выгада, годны, год, пагода, гадзіна*; 4) *жыццё, жывы, жывот, жывёла, жыта*; 5) *мяць, мука, мука́* ды інш., некаторыя з якіх у сучаснай беларускай мове паспелі сэнсава аддаліцца і ўжо не адразу ўспрымаюцца як аднакаранёвыя. Гэтае назіранне грунтуецца на вывучэнні найперш вынікаў дзейнасці даўніх фанетычных законаў, якія існавалі на апошняй стадыі праславянскай мовы і на пачатку фарміравання асобных усходнеславянскіх дыялектаў.

Яшчэ адзін прыклад, які сведчыць аб выкарыстанні звестак з гістарычнай марфалогіі пры тлумачэнні тых ці іншых словаформаў, ужытых у літаратурных творах. Янка Купала ў паэме “Курган” выкарыстоўвае форму дзеяслова *галосе*, якая адпавядае цяперашняй літаратурнай норме *галосіць*:

Паміж пустак, балот беларускай зямлі,
На ўзбярэжжы ракі шумнацечнай,
Дрэмле памятка дзён, што ў нябыт уцяклі,
Ўдзірванелы курган векавечны.
Дуб галлё распусціў каранасты над ім,
Сухазелле ў грудзі ўпілося;
Вецер стогне над ім уздыханнем глухім, –
Аб мінуўшчыне ў жальбах *галосе*.

Слова *галосе* ўжываецца без зычнага гука [ц'] у канчатку. Такія формы ўласцівы сярэднебеларускім гаворкам, і няма ніякага дзіва ў тым, што на пачатку ХХ ст., калі яшчэ не склаліся літаратурныя нормы, яе ўжывае Янка Купала – прадстаўнік гэтых гаворак. Пытанне тут лінгвістычнае: чаму слова мае нехарактэрны канчатак? Тлумачэнне гэтаму дае гістарычная марфалогія: узніклі такія формы ў мове таму, што носьбіты (людзі) некалі атаясамлівалі іх з дзеясловамі іншага тыпу спражэння, а іменна з тэматычным галосным *e*, такімі як *весці, несці*, якія ў 3-й асобе адз. л. сапраўды не мелі зычнага ў канчатку, параўн.: *вядзе, нясе*, то і *галосе*. Дзеяслоў *галасіць*

належаў да спражэння з тэмай *i*, пагэтану ў літаратурнай мове і мае канчатак *-іць*.

Пытанні для самаправеркі:

1. З якімі вучэбнымі дысцыплінамі ў сумежных адносінах знаходзіцца гістарычная граматыка беларускай мовы?
2. У чым практычная каштоўнасць гістарычнай граматыкі беларускай мовы як вучэбнай дысцыпліны?

§ 4. Крыніцы вывучэння гістарычнай граматыкі

Існуюць асноўныя і дадатковыя крыніцы вывучэння гістарычнай граматыкі. Да ліку асноўных адносяцца: старажытныя пісьмовыя помнікі, сучасныя дыялекты і літаратурная мова. Дадатковымі крыніцамі з'яўляюцца дадзеныя анамастыкі і перш за ўсё тапанімікі; фальклорныя творы, іншамоўныя запазычанні ў беларускую мову і запазычанні з беларускай мовы ў іншыя мовы, пісьмовыя сведчанні (запісы) замежнікаў, звесткі са старажытных азбук, буквароў, граматык.

Найбольш значны матэрыял для вывучэння гісторыі беларускай мовы ўтрымліваюць *пісьмовыя помнікі*. Гістарычная граматыка выкарыстоўвае іх з мэтай атрымання звестак пра жывую мову мінулых эпох. Пры гэтым даследчык мае справу не з жывымі гаворкамі, а з графікай і арфаграфіяй помніка, якімі не адлюстроўваецца прама і непасрэдна жывое вымаўленне. Калі на момант узнікнення манускрыпта жывое вымаўленне адлюстроўвалася дастаткова блізка да рэальнага па меры развіцця мовы, па меры яе змянення пісьменнасць адставала ад гэтага развіцця ўсё больш і больш. Так было са старажытнаруускай пісьменнасцю XI–XIII стст.: яна дастаткова далёка адставала ад жывога вымаўлення, прычым у далейшым гэты разрыў не скарачаўся, а нават павялічваўся. Усе гэтыя абставіны ствараюць некаторыя цяжкасці пры вывучэнні жывога вымаўлення. Так, напрыклад, пры захаванні ў помніках літар # і @ насавыя галосныя ў 2-й палове XI і наступных стагоддзях ужо адсутнічаюць, а згаданыя літары пішуцца па традыцыі і абазначаюць іншыя гукі ([‘a] і [y] – адпаведна). Ці наадварот: новая фанетычная з’ява можа нарадзіцца ў мове, але яшчэ не адлюстроўвацца ў помніках (напрыклад, так было з адлюстраваннем акання). Усё гэта характарызуе спецыфіку вывучэння мовы па дадзеных пісьмовых помнікаў.

Усходнеславянскія пісьмовыя помнікі XI–XIII стст. і беларускія помнікі XIV–XVIII стст. маюць розны характар, таму і ступень адлюстравання ў іх жывога вымаўлення розная. Так, помнікі царкоўнага, набажэнскага характару слабей адлюстроўвалі жывое вымаўленне з-за моцных пісьмовых традыцый і па гэтай прычыне

даюць менш надзейны вынік. Больш дакладныя звесткі ўтрымліваюцца ў летапісах, а ў найбольшай ступені жывыя асаблівасці мовы адзначанага перыяду адлюстраваны ў справавых дакументах. Праўда, і пры звароце да справавых тэкстаў трэба мець на ўвазе, што яны таксама не пазбаўлены традыцыйных трафарэтаў, застылых формул і зваротаў.

Жывыя народныя гаворкі таксама даюць пэўны матэрыял аб гісторыі беларускай мовы. Вядомы рускі лінгвіст А.А. Шахматаў увагуле лічыў, што найбольш дакладныя звесткі ў справе вывучэння (рускай) мовы можна чэрпаць толькі з народных гаворак. І сапраўды, рэлікты (астаткі) старых граматычных форм у той ці іншай меры фіксуюцца ў народных гаворках. Напрыклад, дыялектныя формы будучага часу *гаварыцьмеш, касіцьмеш* і да таго пад. сустракаюцца ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту (Слуцкі, Старадарожскі раёны Мінскай вобласці). Письменнік Кузьма Чорны (ён нарадзіўся на Случчыне) у сваіх творах часта выкарыстоўваў іменна такія формы як сродак моўнай індывідуалізацыі герояў. У старажытнасці ў гэтай частцы Беларусі будучы складаны час утвараўся з дапамогай дзеяслова *иму* 'маю' і інфінітыва выказальнага слова: *иму говорити, иму косити*. У той жа час у паўночнай частцы Беларусі панавала іншая форма будучага часу – з дапаможным дзеясловам *буду*: *буду говорити, буду косити*. Апошняя форма ў ХХ ст. атрымала статус літаратурнай нормы ў беларускай мове.

Яшчэ адна крыніца гістарычнай фанетыкі – гэта дадзеныя *сучаснай беларускай літаратурнай мовы*. Напрыклад, наяўнасць у сучасным вымаўленні [o] або [e] у такіх словах, як *чорт, мёртвы, цвёрды*, з аднаго боку, і *чэрці, цвердзь, верх* – з другога, паказвае, што ў спалучэннях, якія паходзяць з праславянскага спалучэння *tyrt, гук [p] быў цвёрдым у той перыяд, калі адбывалася змяненне [e] на [o], перад цвёрдымі зубнымі зычнымі [д], [т] і мяккім перад мяккімі зубнымі [дз'], [ц'] і заднеязычнымі [г], [к], [х].

Дадатковымі крыніцамі вывучэння гістарычнай граматыкі з'яўляюцца дадзеныя фальклорных запісаў, анамастыкі і перш за ўсё тапанімікі, пісьмовыя сведчанні (запісы) замежнікаў. Напрыклад, казачны зачын *жылі-былі*, які традыцыйна сустракаецца ў беларускіх народных казках, – гэта форма старажытнага плюсквамперфекта, аднаго з чатырох прошлых старажытных часоў дзеяслова; у прыказцы *адным махам сем мух забіяхам* апошняе слова – форма старажытнага імперфекта.

Тапонімы, як сучасныя, так і засведчаныя старажытнымі рукапіснымі крыніцамі або зафіксаваныя на геаграфічных картах нядаўняга мінулага, даюць магчымасць скласці ўяўленне пра некаторыя вельмі важныя фанетычныя і нават марфалагічныя з'явы.

Напрыклад, у геаграфічнай назве горада *Барысаў* полацкі князь Усяслаў увекавечыў памяць свайго сына Барыса Усяслававіча. У сучаснай беларускай мове гэты тапонім належыць да ўласных назоўнікаў, а паводле паходжання – кароткі прыналежны прыметнік.

Назва вёскі ў Полацкім раёне Віцебскай вобласці *Ксты* засведчыла адзін з магчымых шляхоў развіцця спалучэнняў плаўных з рэдукаванымі тыпу *trьt: *Крьсти* → *Крсти* → *Ксти* → *Ксты*. Гэта значыць, што плаўны ў такіх спалучэннях пасля страты слабага рэдукаванага стаў складовым, потым трапіў пад уплыў тэндэнцыі, накіраванай на ліквідацыю складовасці плаўных і выпаў (гл. § 47).

Пісьмовыя сведчанні замежнікаў аб старажытнай мове ўсходніх славян хоць і адносяцца да ліку дадатковых крыніц, але ў некаторых выпадках маюць велізарную каштоўнасць для гістарычнай граматыкі. Да нашага часу дайшлі як асобныя славянскія словы ў іншамоўных тэкстах, так і асобныя запісы тагачаснай мовы і нават граматычныя апісанні.

Да ліку самых старажытных крыніц належыць адзін з твораў візантыйскага імператара Канстанціна Багранароднага (949 г.), у якім запісаны асобныя усходнеславянскія назвы рэк і дняпроўскіх парогаў. Дзякуючы гэтым назвам у гістарычным усходнеславянскім мовазнаўстве устанаўліваецца прыкладны час страты насавых галосных ва ўсходнеславянскіх гаворках (падрабязней у тэме “**Гісторыя насавых галосных**”).

Іншамоўныя запазычанні ў некаторых выпадках даюць ўяўленне пра тыя фанетычныя законы, якія дзейнічалі ў славянскіх дыялектах (і ў тым ліку ва ўсходнеславянскіх) у той ці іншы перыяд часу. Так, запазычанне з германскага *kirko = царква, успрынятае старажытнарускай мовай у выглядзе *църкы*, сведчыць, што ў той перыяд, калі гэта запазычванне адбывалася, першая палаталізацыя ўжо не дзейнічала, актуальнай у гэты час была другая палаталізацыя, якая патрабавала змянення заднеязычных у свісцячыя як перад галоснымі пярэдняга рада дыфтангічнага паходжання, так і перад любымі іншымі пярэднімі галоснымі, якія аказваліся пасля заднеязычных зычных у іншамоўных словах.

Вельмі паказальнымі для гістарычнай фанетыкі аказваюцца і ўсходнеславянскія *запазычанні ў замежных мовах*. Напрыклад, фінскія словы *lusikka* ‘лыжка’ (з *льзька) і *akkuna* ‘акно’ (з *окьно) сведчаць пра вымаўленне рэдукаваных галосных, якія проціпастаўляюцца па раду, у тым ліку калі яны знаходзіліся ў слабых пазіцыях. Акрамя таго, магчыма, што перадача славянскага [ь] як [u] павінна паказваць на тое, што рэдукаваны непярэдняга рада быў гукам лабіялізаваным.

Каштоўныя звесткі па гісторыі мовы можна знайсці ў *філалагічных распрацоўках* – старажытных азбуках, букварах, граматыках. Такія дапаможнікі з’яўляюцца ў канцы XVI – пачатку XVII ст. Напрыклад: “Граматыка” Лаўрэнція Зізанія, выдадзеная ў 1596 г. са слоўнікам, які ўключае 1061 слова; “Лексікон” Памвы Бярынды – слоўнік XVII ст., у якім даецца пераклад царкоўнаславянскіх слоў на старабеларускую літаратурную мову.

Хоць у названых помніках апісваліся лексіка і граматычны лад царкоўнаславянскай мовы, усё ж у прыведзеных тлумачэннях і прыкладах праяўляюцца рысы ўсходнеславянскіх моў таго часу. Гэтыя філалагічныя крыніцы даюць каштоўны матэрыял пра тагачасныя акцэнтацыйныя нормы і ўжыванне лексікі ў беларускай мове XVI–XVII стст. Напрыклад, у слоўніку, змешчаным ў “Граматыцы” Лаўрэнція Зізанія, словы падаюцца з націскам як у рэстравай частцы, так і ў перакладной. Акрамя гэтага, Л. Зізаній пры тлумачэнні кніжных царкоўнаславянскіх слоў выкарыстоўвае такія словы, як *альбо, гоман, досыць, збан, лепшы, лытка, мова, нядбаць, певень, пільную, помста, палон, розум, ручнік, сенажаць* ды інш., якія былі ўласцівы старабеларускай мове і з’яўляюцца жывой з’явай ў сучаснай беларускай мове.

Пытанні і заданні для самаправеркі:

1. Пералічыце крыніцы вывучэння гістарычнай граматыкі. Адзначце іх па навуковай важнасці.
2. У чым спецыфіка старажытных пісьмовых помнікаў як крыніцы вывучэння гістарычнай граматыкі?
3. Прывядзіце прыклады, якія характарызавалі б розныя крыніцы вывучэння гістарычнай граматыкі.

§ 5. Агляд помнікаў старажытнага пісьменства

Большая частка пісьмовых помнікаў XI–XIII стст. мае рэлігійны характар і з’яўляецца ў большай ступені крыніцай вывучэння стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовы, чым старажытнаруская ці сучасных усходнеславянскіх моў. Тым не менш гэтыя помнікі, перапісаныя на ўсходнеславянскай тэрыторыі, утрымліваюць шмат прыпісак, разгорнутых пасляслоўяў, у якіх перапісчыкі пакідаюць звесткі пра сябе і сваякоў, апісваюць некаторыя падзеі і важныя даты. Усходнеславянскія перапісчыкі часта дапускалі і проста апіскі або рабілі адступленні ад стараславянскага арыгінала, якія ў пэўнай ступені адлюстроўваюць іх жывую гаворку.

Назавём некаторыя найбольш вядомыя з самых старажытных помнікаў пісьменства, якія даюць магчымасць у той ці іншай ступені

меркаваць пра асаблівасці мовы ўсходніх славян эпохі зараджэння і распаўсюджвання пісьменнасці ў Старажытнай Русі.

Помнікі XI–XII стст. рэлігійнага характару.

Да нашага часу дайшла адносна вялікая колькасць помнікаў, створаных у XI–XII стст. на стараславянскай (царкоўнаславянскай) мове. Гэта галоўным чынам царкоўныя творы, перапісаныя са стараславянскіх арыгіналаў. Найбольш раннім з іх з’яўляецца *Наўгародскі кодэкс*, створаны ў першай чвэрці XI ст. Знойдзены ў 2000 г. у Ноўгарадзе пры раскопках (гл. § 3).

Астрамірава евангелле 1056–1057 гг. Гэта кніга евангельскіх чытаньняў, размешчаных у тым парадку, у якім яны чыталіся ў царкве на працягу года. Перапісана са стараславянскага арыгінала дыяканам Грыгорыем для наўгародскага пасадніка Астраміра (адсюль і назва евангелля). Пра гэта гаворыцца ў пасляслоўі перапісчыка, тут жа ўказана і дата спісвання тэксту. Паколькі гэты помнік быў створаны на Русі, мова яго набыла шэраг усходнеславянскіх асаблівасцей. Мяркуючы па афармленні (у кнізе шмат маляўнічых заставак, размалёваных ініцыялаў) і высокім мастацкім выкананні, гэта была далёка не першая кніга, створаная на Русі.

Святаслававы зборнікі 1073 і 1076 гг. створаны ў Кіеве для князя Святаслава. Мяркуюць, што першая кніжка спісана са старабалгарскага помніка X ст., які быў перакладзены з грэчаскай мовы для балгарскага цара Сімяона. Зборнік 1073 г. з’яўляецца своеасаблівай энцыклапедыяй тагачасных ведаў у розных сферах жыцця: у ім сабраны звесткі па астраноміі, пра мастацкія тропы і фігуры, паказана, якую ежу патрэбна ўжываць у розны час, даюцца звесткі пра колькасць і меру. Тэкст 1076 г. – гэта зборнік артыкулаў рэлігійна-выхаваўчага характару аб неабходнасці праяўлення павагі да царквы, маці, праяўлення спачування да ўбогіх і бедных і пад.

Архангельскае евангелле 1092 г. напісана, верагодна, дзесьці на поўдні, але нейкім чынам трапіла пасля на поўнач, у Архангельск, дзе і было выяўлена.

Наўгародскія набажэнскія чэці-мінеі 1095–1097 гг. – тры кнігі чытаньняў рэлігійных песень і гімнаў, размешчаных па днях і месяцах (мінея – грэч. ‘месячны’), у гонар святых.

Тураўскае евангелле – усходнеславянскі помнік XI ст. і адначасова самая ранняя кніга, створаная на беларускіх землях. Напісана на пергаменце. Збераглося 10 аркушаў. Назву атрымала ад г.п. Тураў (Гомельская вобл.), дзе было знойдзена ў 1865 г. Захоўваецца ў бібліятэцы АН Літвы.

Да помнікаў XII ст. належыць таксама шэраг царкоўных кніг: *Мсціславава евангелле* 1117 г., *Юр’еўскае евангелле*, *Дабрылава*

евангелле 1164 г., некалькі недатаваных помнікаў, напрыклад, *Успенскі зборнік*.

Помнікі XI–XII стст. нерэлігійнага характару.

Да найбольш вядомых твораў *нерэлігійнага характару XI–XII стст.* адносяцца арыгінальныя надпісы, юрыдычныя дакументы. Напісаны яны старажытнарускай мовай.

Найбольш старажытным з'яўляецца *Тмутараканскі надпіс* 1068 г., у якім гаворыцца аб вымярэнні князем Глебам шырыні Керчанскага праліва. Цікавасць гэтага надпісу для гісторыкаў мовы заключаецца ў тым, што ў ім адлюстроўваецца шэраг рыс, уласцівых жывым усходнеславянскім гаворкам таго часу (напісанне слова *кн#зь* без *ъ* (ёра), ужыванне перфекта *мѣрилъ* без дзеяслоўнай звязкі *~сть*).

Надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай 1161 г. У надпісе гаворыцца пра тое, што ў 6669 годзе (– 5508 = 1161) Ефрасіння перадае царкве св. Спаса ў сваім манастыры крыж, аздоблены срэбрам і золатам, упрыгожаны каштоўнымі камянямі, які ніколі не можа быць вынесены з манастыра, а таго, хто не паслухае, чакае страшны праклён.

Надпіс на Рагвалодавым камені 1171 г. – невялікі тэкст з указаннем на заканчэнне нейкай справы, высечаны па ўказанні Друцкага князя Рагвалода. Камень знаходзіцца каля вёскі Дзятлава Аршанскага раёна Віцебскай вобласці.

Да помнікаў юрыдычнага зместу адносяцца папулярныя на той час дароўныя граматы. Сярод іх:

Мсціслававай грамата 1130 г. Па змесце гэта дароўная грамата вялікага князя кіеўскага Мсціслава і яго сына Усевалада Юр'еўскаму манастыру пад Ноўгарадам.

Грамата Варлаама Хутынскага. Напісана, як мяркуецца, пасля 1192 г. у Ноўгарадзе і з'яўляецца духоўным завяшчаннем. Наўгародскі баярын Алекса (у манастве Варлаам) перадае Хутынскаму манастыру правы на валоданне зямлёй, рыбную і гагаліную лоўлю.

Да гэтага часу адносяцца і некаторыя *наўгародскія берасцяныя граматы*. Увогуле берасцяныя граматы – вельмі каштоўная крыніца, якая адлюстроўвае найважнейшыя звесткі пра жывыя ўсходнеславянскія гаворкі. Па змесце берасцяныя граматы ўяўляюць сабой прыватныя лісты, чалабітныя, рэстры (напрыклад, з роспісам даўгоў), цэтлікі з імем уладальніка, дакументы афіцыйнага характару, напрыклад завяшчання ды інш.

Ад XIII ст. захавалася шмат дагаворных грамат, з якіх перш за ўсё варта назваць *Дагаворную грамату Смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгаю і Гоцкім берагам* (1229 г.), якая адлюстравала працэс падзення рэдукаваных, шэраг дыялектных асаблівасцей, у прыватнасці – [ў] (нескладовае). Да помнікаў гэтага жанру, у якіх атрымалі адлюстраванне ўсходнеславянскія асаблівасці, адносяцца

Грамата Гердэня (1264), *Грамата рыжан да віцебскага князя* (1300), з пазнейшых – *Дагавор Полацка з Рыгай* (1330) г. ды інш.

Да мяжы XIII–XIV стст. адносіцца недатаваны *Наўгародскі летапіс* (па Сінадальным спіску). У складзе *Наўгародскай кормчай* 1280 г. знаходзіцца каштоўны юрыдычны дакумент, арыгінал якога створаны, верагодна, у XI ст., *Руская праўда* – найстаражытны звод свецкіх законаў.

Усе старажытнарускія помнікі напісаны кірылічнай азбукай.

XIV стагоддзем датуецца адзін з найважнейшых усходнеславянскіх помнікаў – *Лаўрэнцьеўскі летапіс* 1377 г. (названы па імені пісца). Створаны ў Суздаль. У ім знаходзіцца найстаражытны летапісны звод – “*Аповесць мінулых часоў*”.

У XIV ст. мова продкаў сучасных беларусаў стала афіцыйнай мовай канцылярыі і справаводства ў Вялікім Княстве Літоўскім (ВКЛ). Гэтая акалічнасць істотна паўплывала на пашырэнне і развіццё пісьменнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Ад XIV–XVI стст. да нас дайшла вялікая колькасць старабеларускіх помнікаў розных жанраў: справавыя і юрыдычныя дакументы, літаратурна-мастацкія творы, летапісы, рэлігійныя тэксты, філалагічныя распрацоўкі – граматыкі, слоўнікі.

Самым прыкметным і каштоўным помнікам справай пісьменнасці з’яўляецца так званая Літоўская метрыка (ад лац. ‘каталог, вопіс’) – архіў справай пісьменнасці канцылярыі ВКЛ: перапіска устаноў, справы судоў Менска, Гародні, Коўна, Вільні, Полацка ды інш. гарадоў, напісаныя на старабеларускай мове. У гэтых кнігах адлюстравалася жывая мова беларусаў, яе фанетыка, граматычны лад, лексіка, фразеалогія. Літоўская метрыка ўключае дакументы, якія ствараліся на тэрыторыі ВКЛ на працягу XIV–XVIII стст. і складаецца з прыкладна 600 кніг.

Прыкладамі заканадаўчых дакументаў, якія запісаны тагачаснай беларускай мовай, з’яўляюцца Судзібнік караля Казіміра Ягелонавіча (1468), Статут Вялікага Княства Літоўскага (1529, 1566, 1588).

Сярод найбольш папулярных літаратурна-мастацкіх твораў на беларускай мове былі перакладныя “Гісторыя пра Атылу” (XVI ст.), “Гісторыя пра Баву” (XVI ст.) і арыгінальныя “Ліст да Абуховіча” (XVII ст.), “Прамова Мялешкі” (канец XVI – пачатак XVII ст.) ды інш.

У ВКЛ на працягу некалькіх стагоддзяў на беларускай мове ствараліся і летапісы. Да нашага часу дайшлі так званыя афіцыйныя летапісы Літоўскай дзяржавы XV–XVII стст. Называюць іх па-рознаму, часцей літоўскімі, паколькі ў іх апісваецца гісторыя ВКЛ.

У Беларусі складаліся таксама прыватныя хронікі – прыватныя запісы гістарычных падзей, напрыклад, “Дзённік” наўгародскага

падсудка Фёдара Еўлашэўскага, Баркулабаўскі летапіс, які ахоплівае падзеі 2-й паловы XVI – пачатку XVII ст.

Найбольш раннія рэлігійныя помнікі, перакладзеныя на беларускую мову, адносяцца да XV ст.: “Жыццё Аляксея, чалавека божага”, “Страсці Хрыстовы” ды інш. У XVI ст. Ф. Скарына пераклаў і надрукаваў кнігі “Бібліі”, С. Будны – “Катэхізіс” (1562), В. Цяпінскі – “Евангелле” (1580).

У гэты час былі створаны і лінгвістычныя працы: у 1596 г. з’явілася “Граматыка словенска” Л. Зізанія, у 1619 г. – “Граматыки словенския правильное синтагмы” М. Сматрыцкага, у 1627 г. выдаў слоўнік П. Бярында.

Пытанні для самаправеркі:

1. Назавіце помнікі рэлігійнага характару, напісаныя ў XI–XII стст.
2. Назавіце помнікі нерэлігійнага характару, напісаныя ў XI–XII стст.
3. Назавіце найбольш ранні недатаваны ўсходнеславянскі помнік, спісаны са стараславянскага арыгінала.
4. Назавіце самы ранні старажытнарускі помнік, створаны на беларускіх землях.
5. У жанрах якога старажытнага пісьменства найлепш адлюстроўваліся дыялектныя асаблівасці жывой мовы? Назавіце некаторыя з такіх помнікаў.
6. Назавіце першы датаваны ўсходнеславянскі пісьмовы помнік.
7. Раствлумачце назву “Астрамірава евангелле”. Чаму іменна так называецца кніга?
8. Назавіце найбольш вядомыя пісьмовыя помнікі XIII, XIV стст.
9. Назавіце асноўныя пісьмовыя помнікі, якія ствараліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі з XIV ст.

АСНОЎНЫЯ МЕТАДЫ ВЫВУЧЭННЯ ГІСТАРЫЧНАЙ ГРАМАТЫКІ

§ 6. Прыём унутранай рэканструкцыі і параўнальна-гістарычны метады

Як даведацца пра ранейшы стан мовы, калі не існавала пісьмовых традыцый, а пісьмовыя помнікі адсутнічаюць?

У такіх выпадках сучасная лінгвістыка выкарыстоўвае выпрацаваныя навукай сродкі, такія як параўнальна-гістарычны і супастаўляльна-тыпалагічны метады, прыёмы ўнутранай і знешняй рэканструкцыі, сінхранічнага вывучэння мовы (сінхронных зрэзаў) у дыяхраніі ды інш.

Ёсць два асноўныя сродкі, з дапамогай якіх могуць быць атрыманы аб'ектыўныя звесткі пра даўні стан мовы, гэта прыём *унутранай рэканструкцыі* і *параўнальна-гістарычны метада*. Прыём *унутранай рэканструкцыі* адносіцца да рэсурсаў параўнальна-гістарычнага метаду (акрамя гэтага прыёму, параўнальна-гістарычны метада выкарыстоўвае яшчэ прыёмы знешняй рэканструкцыі, здабывання інфармацыі з аналізу іншамовных слоў, тапанімічных назваў ды інш.).

Рэканструкцыя – гэта аднаўленне, спроба аднавіць ранейшы стан з дапамогай нейкіх лагічных высноў. *Знешняя рэканструкцыя* – гэта параўнальна-гістарычны метада у вузкім сэнсе. Яна накіравана на выяўленне элементаў зыходнай мовы (прамовы) у *роднасных мовах* і праз гэта – на аднаўленне старажытнага стану зыходнай мовы (прамовы). *Унутраная рэканструкцыя* – гэта выяўленне ў сістэме адной *асобнай мовы* з'яў і суадносін, якія адназначна сведчаць пра існаванне некаторых элементаў сістэмы мовы на больш ранніх этапах яе гісторыі (напрыклад, сляды ранейшага чаргавання фанем, захаванне слядоў ранейшых марфалагічных структур у выглядзе суплетывізму і пад.). Слова *ўнутраная* азначае, што аднаўленне будзе рабіцца ўнутры дадзенай мовы, без выхаду за яе межы.

Праілюструем некаторыя магчымасці гэтага прыёму і паспрабуем змадэляваць ход разважанняў даследчыка, які прымяняе гэты прыём.

Уявім сабе на хвіліну, хоць гэта на самай справе не так, што ніякай пісьмовай традыцыі беларускай мовы няма, што няма не толькі старажытнага пісьменства, але нават і пісьменства да пачатку ХХ ст. Ёсць толькі тое, што мы зараз чуем у вуснай мове. Запішам такія словы, якія чуем: *лоб, сон, боб, сок, пясок, выток, патак, лісток*. Што агульнага ў гэтых словах?

Яны мужчынскага роду, маюць нулявы канчатак, адносяцца да 2-га тыпу скланення, у сваім складзе ўсе маюць гук [o]; першыя чатыры словы аднаскладовыя, наступныя чатыры – двухскладовыя. Калі гэтыя словы змяняць, то выяўляецца, што ў родным склоне ў адных словах [o] застаецца, а ў іншых адсутнічае. Запішам гэтыя словы ў Р. адз.: *лба (лба), сну, бобу, соку, патоку, вытоку, пяску, лістка*. Аказваецца, што словы гэтыя распадаюцца на дзве групы: у адной [o] захоўваецца, у другой выпадае. Гэта беглае [o], яно адсутнічае ў словаформах *лба (лба), сну, пяску, лістка*.

Але згодна з асноўным фанетычным прынцыпам гістарычнай лінгвістыкі, калі першاپачаткова ў гэтых словах была адна і тая ж фанема [o], то з ёй павінны былі адбывацца аднолькавыя змены ва ўсіх словах. А тут атрымліваецца, што не ва ўсіх: у палове слоў яны адбываюцца, а ў другой палове не адбываюцца.

Такім чынам, прыём унутранай рэканструкцыі дазволіў атрымаць галоўны вывад: у старажытнасці было не адно [o], а два розныя – [o₁] і [o₂]. Зноў-такі, чым яны адрозніваліся, мы пакуль яшчэ меркаваць не можам, мы дасягнулі толькі важнага вываду пра тое, што былі два розныя [o], гэта значыць, у старажытнасці тут былі розныя фанемы. Да гэтага вываду мы прыйшлі, выкарыстоўваючы прыём унутранай рэканструкцыі.

Ці дапамагла б нам арфаграфія XI ст.? Несумненна. Калі мы заглянем у помнікі XI ст., то акажацца, што там усе гэтыя словы запісаны па-рознаму. Прычым розныя напісанні ў дакладнасці адпавядалі б адрозненню паміж [o₁] і [o₂]. Вось гэты пералік слоў у арфаграфіі XI ст.: *льбъ, бобъ, сънь, сокъ, потокъ, нѣсъкъ, истокъ, листъкъ*. Беглы [o] узнікаў на месцы слабага рэдукаванага галоснага: *льбъ – льба, сънь – съна, нѣсъкъ – нѣсъка, листъкъ – листъка* (слабы рэдукаваны падкрэслены).

Самым магутным метадам аднаўлення старажытнай гісторыі моў з’яўляецца *параўнальна-гістарычны метада*.

Параўнальна-гістарычны метада – сукупнасць прыёмаў, якія дазваляюць даказаць роднасць пэўных моў, аднавіць іх ранейшы (дапісьмовы) стан, прасачыць эвалюцыю, узнавіць структуру і гісторыю агульнай для іх прамовы. У адрозненне ад унутранай рэканструкцыі, тут фігуруе слова “параўнальны”, таму што бяруцца для параўнання дзве ці больш моў. І вывады пра больш старажытны стан робяцца ўжо на падставе супастаўлення дадзеных гэтых дзвюх або большай колькасці моў. Для гэтага, вядома, мовы павінны быць роднасныя паміж сабой.

Метада дазваляе аднаўляць далёкае мінулае моў тых эпох, калі яшчэ не было пісьменнасці і да нас не дайшло ніякіх дакументальных дадзеных. Так, дзякуючы параўнальна-гістарычнаму метаду мы досыць шмат ведаем аб праіндаеўрапейскай мове-аснове, яшчэ больш – аб праславянскай мове і славянскіх (роднасных) мовах. Дзякуючы параўнальна-гістарычнаму метаду было адкрыта, што *мовы групуюцца ў моўныя групы, а групы – у моўныя сем’і*.

§ 7. Узнікненне параўнальна-гістарычнага мовазнаўства

У пачатку XIX ст., дакладней з 1816 па 1820 гг., выдатныя вучоныя-лінгвісты Франц Боп (Германія), Расмус Раск (Данія) і Аляксандр Вастокаў (Расія) правялі гістарычныя даследаванні некаторых індаеўрапейскіх моў, выкарыстаўшы метада супастаўлення моўных фактаў. Так, Ф. Боп у 1816 г. устанавіў тоеснасць сістэмы спражэння ў некаторых еўрапейскіх мовах і санскрыце, што паслужыла важкім доказам роднасці гэтых моў. Р. Раск для доказу

роднасці моў выкарыстоўваў не толькі граматычныя даныя, але і гукавыя, фанетычныя, што было нават больш надзейным доказам, таму што гукавыя суадносіны маюць характар строгіх фанетычных законаў. Прааналізаваўшы лексічныя супадзенні, Р. Раск выказаў думку пра існаванне адзінай у мінулым прамовы для еўрапейскіх моў. А.Х. Вастокаў шляхам супастаўлення даказаў роднаснасць славянскіх моў, адкрыў новыя фанетычныя заканамернасці – першую і другую палаталізацыі, выявіў гучанне старажытнаславянскіх насаваў і рэдукаваных гукаў (гл. падрабязней у § 8). Атрыманая вынікі сталі асновай новага напрамку ў лінгвістыцы – параўнальна-гістарычнага мовазнаўства.

Такім чынам, дзякуючы намаганням Ф. Бопэ, Р. Раска і А.Х. Вастокава ў першай чвэрці XIX ст. быў вынайздзены новы метада даследавання – параўнальна-гістарычны, а ў мовазнаўстве сфарміравалася новая галіна – гістарычная лінгвістыка, або параўнальна-гістарычнае мовазнаўства.

Увогуле ў гэтым напрамку працавалі не толькі Ф. Бопэ, Р. Раск і А.Х. Вастокаў, але вялікая група вучоных XIX ст., дзякуючы якім былі атрыманы першыя вынікі гістарычнай лінгвістыкі. Да ліку даследчыкаў належаць таксама А. Потэ (Германія), А. Дзіцэ (Францыя), В. Гумбальт (Германія), І. Добраўскі (Чэхія), Ф. Міклашыч (Славенія, Аўстрыя), П.Ф. Фартунатаў, І.І. Сразнеўскі, А.А. Шахматаў (Расія) ды інш.

Адным з галоўных адкрыццяў параўнальна-гістарычнага мовазнаўства з’яўляецца вывад пра тое, што мова заўсёды змяняецца. Акрамя гэтага, ёсць другі прынцып. Ён заключаецца ў так званай *рэгулярнасці фанетычных змен*. Гэта вялікае адкрыццё лінгвістыкі XIX стагоддзя. Уласна, яно і лічыцца пачаткам навуковай лінгвістыкі як такой. Сутнасць гэтага прынцыпу заключаецца ў тым, што *змены з’яўляюцца абавязковымі для дадзенай мовы ў дадзены эпоху яе развіцця*. Іншымі словамі: *кожнае асобнае змяненне не адбываецца хаатычна, яно ахоплівае ўсю сістэму мовы*. Гэта значыць, што калі на якім-небудзь этапе развіцця нейкі гук у пэўных умовах пераходзіць у іншы, то і ва ўсіх падобных выпадках вынік будзе такі самы. Зразумела, што гэтым поўнасцю адмяняецца наіўнае аматарскае ўяўленне, што любы гук у любым слове можа выпадкова перайсці ў нейкі іншы. *Няма ніякай выпадковасці ў мове*. Гэта і ёсць аснова гістарычнай лінгвістыкі як навуковай дысцыпліны.

Устаноўлена і навукова абгрунтавана, што ў слове не можа быць індывідуальнага пераходу, нават самага простага, дапусцім, пераходу [г] у [з’] не адбываецца практычна ніколі, калі для гэтага няма адпаведных ўмоў. Не бывае такога, каб у адным слове гэта адбылося, а больш нідзе не адбывалася. Напрыклад, зычны [з’] будзе рэгулярна, пастаянна ўзнікаць у Д. скл. ва ўсіх назоўніках жаночага роду з

асновай на заднеязычны *г* (*нага, вага, дарога, крыга*) перад галосным пярэдняга рада [e]: *назе, вазе, дарозе, крызе*. Іменна гэтае сцвярджэнне: *у любым слове, дзе ёсць толькі такая (пэўная) фанема або толькі такое (пэўнае) спалучэнне фанем, адбудзецца толькі такое (пэўнае) змяненне*, і ёсць фундаментальны прынцып гістарычнай лінгвістыкі.

Да ліку дасягненняў (адкрыццяў), якія належаць гістарычнай лінгвістыцы, або параўнальна-гістарычнаму мовазнаўству, варта таксама аднесці наступныя:

- адрозненні ў роднасных мовах тлумачацца іх бесперапынным развіццём;
- хутчэй за ўсё ў мове змяняюцца гукі.

Дасягненні параўнальна-гістарычнага мовазнаўства выкарыстоўваюцца гісторыка-лінгвістычнымі дысцыплінамі, такімі як гісторыя, этнаграфія, археалогія, антрапалогія ды іншыя для вырашэння пытанняў пра паходжанне, рассяленне, міграцыю, моўныя кантакты народаў і да таго пад. У межах гістарычнай лінгвістыкі створана гістарычная граматыка, якая і грунтуецца на яе асноўных прынцыпах і дасягненнях.

Пытанні для самаправеркі:

1. Назавіце асноўныя метады і прыёмы вывучэння гістарычнай граматыкі.
2. Хто з'яўляецца заснавальнікам параўнальна-гістарычнага метаду ў лінгвістыцы?
3. Якія навуковыя задачы вырашаюцца з дапамогай параўнальна-гістарычнага метаду?
4. У чым сутнасць прыёму ўнутранай рэканструкцыі і якія задачы ён дапамагае вырашаць?
5. Калі ўзнікла гістарычная лінгвістыка? Хто з'яўляецца яе заснавальнікамі?
6. Сфармулюйце асноўныя прынцыпы гістарычнай лінгвістыкі.
7. Назавіце асноўныя дасягненні (адкрыцці) гістарычнай лінгвістыкі (параўнальна-гістарычнага мовазнаўства).

ЗВЕСТКІ З ГІСТОРЫІ РАСПРАЦОЎКІ ГІСТАРЫЧНАЙ ГРАМАТЫКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 8. А.Х. Вастокаў – пачынальнік усходнеславянскага параўнальнага мовазнаўства

Адным з першых усходнеславянскіх вучоных, хто пачаў вывучаць гісторыю мовы, быў Аляксандр Хрыстафоравіч Вастокаў

(1781–1864). У пачатку XIX ст. ён распрацаваў новы для славянскай філалогіі метада, які ў сучаснай навуцы прынята называць параўнальна-гістарычным. Дзякуючы адкрыццям А.Х. Вастокава былі закладзены асновы ўсходнеславянскага параўнальна-гістарычнага мовазнаўства.

Упершыню ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве А.Х. Вастокаў прымяняе параўнальна-гістарычны метада пры вывучэнні стараславянскай мовы. Вынікі свайго даследавання, заснаванага на новым метадазе, ён паведамляе ў навуковай працы “Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим онаго письменным памятникам” (1820), якая прынесла яму еўрапейскую вядомасць. У аснове гэтага фундаментальнага даследавання ляжыць вывучэнне старажытнарускай (усходнеславянскай) рукапіснай кнігі і самага каштоўнага помніка стараславянскага пісьменства – Атраміравага евангелля (1056–1057 гг.). У свайой працы А.Х. Вастокаў упершыню ў гісторыі славянскай філалогіі паказаў храналагічнае месца помнікаў царкоўнаславянскай мовы, вызначыў яе адрозненні ад старажытнарускай, даказаў існаванне і патлумачыў фанетычную прыроду насавага галоснага #, @ у стараславянскай мове, вызначыў, што ў славянскіх рукапісах літары ѓ (ёр) і ѓ (ер) абазначалі рэдукаваныя галосныя гукі, прапанаваў перыядызацыю гісторыі рускай мовы, патлумачыў утварэнне канчаткаў прыметнікаў, выявіў у царкоўнаславянскай мове адсутнасць дзеепрыслоўяў і наяўнасць супіна, названага ім дасягальным ладам. Ён паказаў адносіны рускай мовы да іншых славянскіх моў, абапіраючыся на лёс праславянскіх спалучэнняў *tj, *dj у гэтых мовах.

Акрамя названай вышэй працы “Разважанне пра мову...”, яму належаць яшчэ дзве граматыкі рускай мовы (1831 г.), першае выданне “Атраміравага Евангелля”, “Слоўнік царкоўнаславянскай мовы” (1858-1861) ды інш.

Пытанні для самаправеркі:

1. Як называецца лінгвістычны метада, распрацаваны А.Х. Вастокавым?
2. У якой навуковай працы і калі былі апублікаваны вынікі даследавання, атрыманыя А.Х. Вастокавым на аснове параўнальна-гістарычнага метададу?
3. Якія асноўныя навуковыя вынікі, атрыманыя А.Х. Вастокавым?

§ 9. Я.Ф. Карскі – заснавальнік гістарычнай граматыкі беларускай мовы

Першым вучоным, хто ў канцы XIX ст. абагульніў шматлікія назіранні і факты па беларускай мове, быў Яфім Фёдаравіч Карскі

(1861–1931). Да гэтага часу не існавала вучэння пра беларускую мову як раўнапраўную сярод іншых славянскіх моў, беларускія моўныя рысы звычайна тлумачыліся як асаблівасці дыялектаў гаворак рускай, польскай ці ўкраінскай моў. Абапіраючыся на вялікі і разнастайны фактычны матэрыял, Я.Ф. Карскі паказаў, што мова беларускага народа мае сваю сістэму, якая развівалася ва ўзаемадзеянні з іншымі славянскімі мовамі, але паводле сваіх уласных законаў, што і вызначыла яе нацыянальную самабытнасць.

Яшчэ ў студэнцкія гады, рыхтуючы сваю першую кнігу “Агляд гукаў і форм беларускай мовы” (1886), ён пераконваецца, што апісанне сучаснай беларускай мовы запатрабуе гістарычнага асвятлення гукавога ладу, граматычнай сістэмы і лексічнага складу. Ужо ў гэтай працы ён выкарыстоўвае факты са старабеларускіх пісьмовых тэкстаў, а ў далейшым праводзіць мэтанакіраванае вывучэнне асноўных беларускіх помнікаў, пачынаючы з XIII–XIV стст. Навуковыя вынікі, якія атрымае Я.Ф. Карскі ў ходзе вывучэння старабеларускіх пісьмовых помнікаў, стануць асновай вучэння аб гісторыі беларускай мовы ў цэлым і гістарычнай граматыкі беларускай мовы ў прыватнасці.

Адной з першых яго гістарычных прац з’яўляецца даклад, прачытаны на IX Археалагічным з’ездзе ў Вільні ў 1893 г. “Што такое старажытная заходнеруская мова?”, у якім разглядаліся пытанні паходжання і грамадскіх функцый старабеларускай мовы. Тут аўтар пералічвае асноўныя фанетычныя рысы беларускай мовы, якія назіраюцца з XIII–XIV стст. па помніках старабеларускага пісьменства: нескладовае [ў] на месцы [y] і [v], цвёрдае [p] замест мяккага, аканне (*Алкердъ*), якое фіксуецца ў Смаленскай грамаце 1359 г., фрыкатыўны зычны [г], пераходнае памякчэнне гартаных [г], [к], [х] перад [і], [ё] (h) (яцем), падоўжаныя зычныя (*Иллиничи*), “дзеканне і цвяканне” ды інш. Далей Я.Ф. Карскі адзначае, што ў XIV і XV стст. зрэдку паяўляюцца і марфалагічныя асаблівасці заходнерускіх (г.зн. беларускіх) гаворак, але яны яшчэ мала характэрныя. На падставе комплексу фанетычных і граматычных з’яў, якія знайшлі адлюстраванне ў тэкстах старажытнай беларускай пісьменнасці, Я.Ф. Карскі робіць вывад пра фарміраванне ў XIV–XVI стст. беларускай мовы.

Да 90-х гадоў XIX ст. адносіцца шэраг даследаванняў Я.Ф. Карскага, прысвечаных аналізу палеаграфічных і моўных асаблівасцей старабеларускіх пісьмовых помнікаў. Гэтыя даследаванні былі задуманы для стварэння агульнай гісторыі беларускай мовы. Некаторыя з іх былі сабраныя ў адну кнігу – “Да гісторыі гукаў і форм беларускай мовы” (1893). Адначасова Я.Ф. Карскі вывучае жывыя народныя гаворкі, фальклорныя тэксты,

этнаграфічныя і дыялектныя запісы, сучасную беларускую літаратуру, вызначае межы пашырэння беларускай мовы і асобных яе гаворак. На пачатку XX ст., калі цалкам быў завершаны падрыхтоўчы этап, ён прыступае да апублікавання асноўнай сваёй працы “Беларусы” (1903–1922). Праца складаецца з трох тамоў, прычым 2-гі і 3-ці тамы змяшчаюць па тры часткі (выпускі).

“Беларусы” – праца абагульняльнага характару па беларускай мове. Аўтар уключае ў яе ўсе факты з пісьмовых помнікаў, сучасных мясцовых гаворак, фальклорных запісаў, літаратурных твораў, якія з’явіліся ў XIX – пачатку XX ст. Тут раскрываецца гісторыя паходжання беларускага народа і беларускай мовы, прыводзіцца звод моўных асаблівасцей, якімі беларусы сталі вылучацца з XIII ст. сярод іншых этнічных груповак усходняга славянства: невыбухны зычны [г], нескладовы [у], зацвярдзелыя шыпячыя [ж], [ч], [ш], афрыката [дж], склады [ры], [лы] на месцы ранейшых [ро], [ло], развіццё акання і якання ды інш. Акрамя гэтага, Я.Ф. Карскі вызначыў, што аснову беларускай народнасці склалі продкі крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў, акрэсліў этнічныя межы беларускага народа, даў этнаграфічную карту Беларусі пачатку XX ст., ахарактарызаваў важнейшыя этапы гісторыі беларускай мовы, яе спецыфічныя асаблівасці і ўзаемасувязі з рускай, украінскай, польскай, літоўскай і іншымі мовамі, вызначыў асноўны фонд рукапісаў і помнікаў пісьменства беларускага паходжання, абгрунтаваў вучэнне пра гукавы і граматычны лад старабеларускай і сучаснай беларускай мовы ў яе народна-дыялектнай і літаратурнай формах.

Пытанні для самаправеркі:

1. Чаму Я.Ф. Карскі лічыцца заснавальнікам гістарычнай граматыкі беларускай мовы?
2. Назавіце навуковыя працы Я.Ф. Карскага, у якіх распрацоўваюцца пытанні гісторыі беларускай мовы.
3. Назавіце асноўныя навуковыя вынікі, атрыманыя Я.Ф. Карскім у галіне гісторыі беларускай мовы.

§ 10. Распрацоўка гістарычнай граматыкі беларускай мовы ў паслякастрычніцкі час

Пасля 1917 г. многія пытанні беларускага мовазнаўства яшчэ толькі пачыналі распрацоўвацца. Акрамя навуковага даследавання беларускай мовы ў сінхраніі, беларускія мовазнаўцы надавалі вялікую ўвагу і вывучэнню беларускай мовы ў дыяхранічным аспекце. У 20-я гады XX ст. пытаннямі гісторыі беларускай мовы актыўна займаюцца П.А. Бузук, І.В. Воўк-Левановіч, С.М. Некрашэвіч ды інш. У 1927 г. І.В. Воўк-Левановіч выдае вучэбны дапаможнік для

студэнтаў “Лекцыі па гісторыі беларускай мовы”. У ім аўтар выкладае першую частку праграмага ўніверсітэцкага курса – уводзіны і фанетыку. Гэты курс ён чытаў студэнтам БДУ ў 1925–27 гг. У дапаможніку разглядаюцца такія пытанні, як месца беларускай мовы сярод іншых славянскіх моў, яе дыялектнае чляненне, крыніцы вывучэння гісторыі мовы, аналіз тэорый славянскай прабацькаўшчыны і праўсходнеславянскай мовы, падрабязна апісваецца фанетычная сістэма старажытнай беларускай мовы ды інш. Паўторна дапаможнік “Лекцыі па гісторыі беларускай мовы” быў выдадзены ўжо ў 1994 г. у выдавецтве “Народная асвета”.

Другая частка “Лекцыі...” не была выдадзена, аўтар быў беспадстаўна арыштаваны ў 1937 г. і высланы на Поўнач, дзе ў 1943 г. памёр у адным з лагераў. Рукапіс другой часткі “Лекцыі...” і рукапісы некаторых іншых прац страціліся.

Беларускі вучоны П.А. Бузук, мовазнавец-славіст, паліглот, які валодаў усімі славянскімі і многімі еўрапейскімі мовамі, у сваіх публікацыях настойліва праводзіў думку пра выкарыстанне дадзеных лінгвагеаграфіі пры вывучэнні гісторыі мовы. Вучоны адзначаў, што звесткі пра пашырэнне славянскіх моў і іх дыялектаў, пра іх узаемаадносіны з’яўляюцца вельмі каштоўнай крыніцай для вывучэння гісторыі мовы.

У 30-х гадах ХХ ст. многія беларускія мовазнаўцы былі беспадстаўна рэпрэсіраваны, перспектыўныя навуковыя даследаванні былі спынены. Аднаўляецца вывучэнне гісторыі беларускай мовы толькі ў сярэдзіне ХХ ст. Узнікае патрэба ў дапаможніку па гісторыі беларускай мовы для ўніверсітэцкага выкладання. За гэтую справу ўзяўся калектыў супрацоўнікаў Інстытута мовазнаўства АН БССР, і ў 1957 г. былі апублікаваны “Нарысы па гісторыі беларускай мовы” ў якасці дапаможніка для студэнтаў ВНУ. У аўтарскі калектыў уваходзілі мовазнаўцы А.Я. Бірала, М.Г. Булахаў, М.А. Жыдовіч, А.І. Жураўскі, М.І. Карнеева-Петрулан, В.Ф. Крыўчык, Б.С. Лапаў, Ю.Ф. Мацкевіч. Крыху пазней у якасці вучэбнага дапаможніка выходзіць “Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы” (1961. Ч. 1; 1962. Ч. 2). У першай частцы апублікаваны пісьмовыя помнікі ад XI да XVIII стст., у другой – ад XIX ст. да сярэдзіны ХХ ст. Яе складальнікі – У.В. Анічэнка, П.В. Вярхоў, А.І. Жураўскі, Я.М. Рамановіч.

У 1950–1980 гг. выдаюцца вучэбныя дапаможнікі, якія ў той ці іншай ступені адлюстроўваюць пытанні гістарычнай граматыкі, падрыхтаваныя выкладчыкамі ВНУ П.Я. Юргелевічам (“Нарысы сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі”, 1958 г.; “Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі”, 1974 г.), М.І. Гурскім (“Параўнальная граматыка беларускай і рускай

моў”, 1962 г., другое выданне – 1972 г.), У.В. Анічэнкам (“Гістарычная фанетыка беларускай мовы”, 1982 г.).

Найбольш сістэматызавана гістарычная граматыка беларускай мовы як вучэбная дысцыпліна выкладзена ў аднайменным вучэбным дапаможніку Ф.М. Янкоўскага. Ф.М. Янкоўскі на працягу дзесяцігоддзяў выкладаў гэтую дысцыпліну студэнтам беларускай філалогіі Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута (цяпер – гэта Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя М. Танка). Спачатку ў 1974 г. ён выдае першую частку “Гістарычнай граматыкі беларускай мовы”, якую складаюць уводзіны і фанетыка. Другая частка – “Гістарычная граматыка беларускай мовы. Ч. 2. Марфалогія” выходзіць у 1977 г. У 1983 г. абедзве часткі выдаюцца адной кніжкай, а ў 1989 г. ажыццяўляецца 3-е выданне, якое аўтар істотна дапоўніў узорами гістарычна-лінгвістычнага каментарыя да старажытных тэкстаў, асобных фрагментаў і слоў, сфармуляваў прыкладныя заданні і пытанні да аналізу асобных слоў са старажытных тэкстаў. Пра гэты вучэбны дапаможнік для студэнтаў можна сказаць, што ён напісаны прафесійна, з глыбокім веданнем справы і ў той жа час даступна, зразумела.

У другой палове ХХ ст. былі таксама выдадзены акадэмічныя выданні па гістарычнай граматыцы, сярод іх – “Гістарычная марфалогія беларускай мовы” (1979), яе аўтары – А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко; “Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.” (1988), аўтарскі калектыў – А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, У.М. Свяжынскі.

Для практычных заняткаў па гістарычнай граматыцы беларускай мовы аўтарамі У.В. Анічэнкам і М.Р. Прыгодзічам падрыхтаваны і выдадзены зборнік практыкаванняў “Гістарычная граматыка беларускай мовы: Зборнік практыкаванняў” (1999).

З мэтай выкладання і навукова-метадычнага забеспячэння гісторыі беларускай мовы працуе спецыяльная і адзіная ў рэспубліцы кафедра гісторыі беларускай мовы, створаная на філалагічным факультэце БДУ. Калектывам кафедры выдадзены шэраг прац навуковага, вучэбнага, лексікаграфічнага характару. Сярод іх, акрамя названых вышэй, – “Старабеларускі лексікон : падручны перакладны слоўнік” (1997), аўтары – М.Р. Прыгодзіч, Г.К. Ціванова; “Словакладанне ў беларускай мове” (2000), аўтар – М.Р. Прыгодзіч; “Гістарычная марфалогія беларускай мовы : матэрыялы для практычных заняткаў студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей” (2008), аўтары – М.І. Свістунова, Г.К. Ціванова; “Гістарычная фанетыка беларускай мовы : вучэбны дапаможнік” (2016), аўтары – М. І. Свістунова, Г.К. Ціванова ды інш.

На сучасным этапе пытанні гістарычнай граматыкі беларускай мовы распрацоўваюцца таксама ў навуковых манаграфіях, асобных

навуковых артыкулах, метадычных і лексікаграфічных выданнях. Іх аўтары – выкладчыкі ВНУ і супрацоўнікі Інстытута мовы і літаратуры НАН Беларусі: А.М. Булыка, М.Р. Прыгодзіч, І.І. Будзько, І.А. Гапоненка, А.С. Дзядова, С.М. Запрудскі, В.Э. Зіманскі, Н.В. Паляшчук, Н.К. Памецька, І.У. Сацута, М.І. Свістунова, Г.К. Ціванова ды інш.

Пытанні для самаправеркі:

1. Назавіце вучоных, якія займаліся распрацоўкай пытанняў гісторыі беларускай мовы ў 20-х гг. XX ст.
2. Хто з'яўляецца аўтарам першага вучэбнага дапаможніка для студэнтаў ВНУ па гісторыі беларускай мовы і калі ён выдадзены?
3. Назавіце найбольш значныя вучэбныя дапаможнікі па гісторыі беларускай мовы, створаныя ў сярэдзіне XX ст., і іх аўтараў.
4. Назавіце вучэбныя дапаможнікі для студэнтаў ВНУ і акадэмічныя выданні па гісторыі беларускай мовы, напісаныя ў 2-й палове XX ст.
5. Назавіце аўтараў публікацый, прысвечаных распрацоўцы пытанняў гістарычнай граматыкі беларускай мовы на сучасным этапе.

ГІСТАРЫЧНЫЯ ўМОВЫ ўТВАРЭННЯ І РАЗВІЦЦА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 11. Старажытныя ўсходнеславянскія плямёны і пытанне пра іх дыялекты

Мовай найстаражытных славян была *праславянская*, якая вылучылася пасля распаду індаеўрапейскай мовы-асновы прыкладна ў 3–2 тысячагоддзі да н.э. Праславянская мова – гэтая мова, некалі агульная для ўсіх славян, крыніца ўсіх славянскіх моў.

Тэрмін *праславянская* з'яўляецца ўмоўным, паколькі не вядома, як называў сябе тады народ, які гаварыў на гэтай мове. Нярэдка ў вучэбнай практыцы замест тэрміна *праславянская* ўжываецца тэрмін *агульнаславянская*, хоць ёсць меркаванне, што з навуковага пункту гледжання падобная сінанімія некарэктная, паколькі не дазваляе адрозніваць фазы гісторыі гэтай мовы.

Праславянская мова праіснавала працяглы перыяд: з 2 тысячагоддзя да н.э. па 2-ю палову 1 тысячагоддзя н.э. (VI–VII стст. н.э.). Існуюць розныя перыядызацыі праславянскай мовы. Паводле адной, прапанаванай расійскім вучоным С.Б. Бернштэйнам, гісторыя праславянскай мовы дзеліцца на два перыяды: эпоху да страты закрытых складоў і эпоху, калі закрытыя склады страціліся. Вылучаючы ў кожнай эпосе свае перыяды, навуковец лічыць, што эпоха пасля

страты закрытых складоў закончылася перыядам распаду праславянскай мовы, перыядам фарміравання моў славянскіх народнасцей.

Адносна *прарадзімы* старажытных славян існуе некалькі гіпотэз, якія грунтуюцца на лінгвістычных дадзеных. Паводле адной з іх, старажытныя славяне першапачаткова займалі тэрыторыю паміж вярхоўямі Заходняга Буга і Віслы на захадзе і сярэднім цячэннем Дняпра на ўсходзе (сучасная тэрыторыя беларуска-ўкраінскага памежжа). Паводле іншых меркаванняў, прарадзіма славян знаходзілася ў раёнах вярхоўяў Буга, Віслы і Прыпяці, што не пярэчыць першай гіпотэзе, а толькі яе ўдакладняе.

Перыяд з канца агульнаславянскай эпохі (не пазней за VI ст. н.э.) і прыблізна да IX ст. н.э. можна лічыць эпохай рассялення шматлікіх *усходнеславянскіх плямёнаў* на велізарнай тэрыторыі Вялікага воднага шляху “З Варагаў у Грэкі”, г.зн. ад возера Їльмень і басейна Заходняй Дзвіны да Дняпра, а таксама на ўсход – у раёнах верхняга цячэння Акі і Волгі, на Доне, землях Падолля і Галіцыі.

Звесткі пра назвы гэтых плямёнаў і тэрыторыі іх пражывання ў IX ст. дае “Аповесць мінулых часоў”. Летапісец сведчыць пра існаванне 12 плямёнаў.

Паляне жылі ў басейне Дняпра, іх галоўны горад – Кіеў.

Драўляне займалі тэрыторыю на поўнач ад Кіева па рацэ Прыпяці да Дняпра. Галоўны горад – Іскорасцень.

Севяране жылі на левым беразе Дняпра насупраць палян ў басейне рэк Сулы, Дзясны і Сейма на тэрыторыі цяперашняй Чарнігаўшчыны і Палтаўскай вобласці. Гарады: Пераяслаўль, Ноўгарад-Северскі, Чарнігаў.

Дрыгавічы знаходзіліся на поўнач ад драўлян за Прыпяццю да Заходняй Дзвіны. Іх гарады: Гродна, Слуцк, Друцк, Тураў, Мінск.

На ўсход ад дрыгавічоў, у басейне ракі Сож, размяшчаліся *радзімічы*.

На поўнач ад радзімічаў у вярхоўях Дняпра, Заходняй Дзвіны, Волгі былі *крывічы*. Яны заснавалі гарады Полацк, Віцебск, Смаленск.

На поўначы, у раёне возера Їльмень, жылі *славене*, якія заснавалі горад Ноўгарад. Мяркуюць, што *славене* і *палачаны* – пазнейшае адгалінаванне крывічоў.

На рацэ Ака рассяліліся *вяцічы*. На іх тэрыторыі пазней узнікла Масква.

Вулічы і тыверцы засялялі басейн ракі Днестр да Чорнага мора.

На захад ад драўлян і палян, у вярхоўях Буга, жылі *валыняне*.

На захад ад валынян, у межах Галіцыі, размяшчаліся *харваты*.

Такім чынам, да IX–X стст. усходнія славяне былі сканцэнтраваны на шырокай тэрыторыі Усходняй Еўропы: ад Днястра (на поўдні), да возера Їльмень (на поўначы), ад Буга і Закарпацця (на захадзе) да

вярхоўяў Волгі і Акі (на ўсходзе). Усе гэтыя плямёны, верагодна, знаходзіліся ў пэўнай ступені блізкасці і на розных ступенях культурнага і эканамічнага развіцця. Гэта дало падставы акадэміку А.А. Шахматаву ў пачатку XX ст. прапанаваць тэорыю “племянных саюзаў”, а значыць, і тэорыю пра існаванне груп племянных дыялектаў (А.А. Шахматаў выдзяляў тры групы – паўночную, паўднёвую і ўсходнюю). Тэорыя пра існаванне груп племянных дыялектаў не атрымала ў рускім мовазнаўстве прызнання з-за адсутнасці дастатковых археалагічных і лінгвістычных пацвярджэнняў.

У 2-й палове IX ст. складваецца першая ўсходнеславянская дзяржава Старажытная Русь у выніку аб’яднання вакол Кіева зямель палян, крывічоў, крывічоў ды іншых плямёнаў. (У навуковай літаратуры раннефеадальная ўсходнеславянская дзяржава называецца па-рознаму: Старажытнаруская Дзяржава, Старажытная Русь, Русь, Кіеўская Русь. Апошняя назва – Кіеўская Русь – не зафіксавана ў старажытных летапісах і лічыцца “кабінетнай”, прыдуманай для зручнасці вучонымі). Замацаванне асобных груп насельніцтва на тых ці іншых тэрыторыях адбілася ў паступовым адміранні старых племянных назваў. “Так, – піша В.В. Іваноў, – славене сталі называцца наўгародцамі, паляне – кіянамі (ад Кіева), вяцічы – разанцамі і г.д.” [Іванов, с. 48]. Такое замацаванне насельніцтва на пэўнай тэрыторыі прывяло да ўтварэння новых тэрытарыяльных адзінак – зямель і княстваў, аб’яднаных пад уладай Кіева, што ў сваю чаргу вяло да ўтварэння новых дыялектных груп. Ранейшыя дыялекты перагрупоўваліся. Перагрупоўка вымагалася, напрыклад, тым, што новыя дзяржаўныя ўтварэнні – землі і княствы, якія раней уваходзілі ў склад Старажытнай Русі, тэрытарыяльна не супадалі ў межах з тэрыторыямі этнічных плямёнаў. Напрыклад, на тэрыторыі крывічоў утварыліся два княствы з блізкімі дыялектамі – Полацкае і Смаленскае і адно – Пскоўскае – з адрозным ад іх, а на тэрыторыі аднаго Растова-Суздальскага княства апынуліся нашчадкі славен, крывічоў і часткова вяцічаў. У выніку ўзніклі новыя тэрытарыяльныя дыялекты.

І ўсё ж пытанне пра старажытныя дыялектныя ўтварэнні славян у эпоху Старажытнай Русі вырашаюцца многімі даследчыкамі з пэўнай доляй дапушчэння.

На думку даследчыцы рускай гістарычнай дыялекталогіі К.В. Гаршковай, дыялектнае члянэнне несумненна існавала, хаця паміж гэтымі дыялектамі былі нязначныя структурна-моўныя адрозненні. Усходнеславянскія дыялекты вылучыць можна, аб’яўляючыся не толькі на моўныя, але і на гістарычныя, сацыяльна-палітычныя і культурныя звесткі. На гэтай падставе ў эпоху Старажытнай Русі мовазнаўцы вылучаюць *наўгародскі, пскоўскі, растова-суздальскі, разанскі, галіцка-валынскі, чарнігава-северскі,*

кіеўскі і смаленска-полацкі дыялекты. Пераважная большасць русістаў лічыць, што паміж гэтымі дыялектамі існавалі нязначныя дыялектныя адрозненні, а ступень агульнасці паміж імі была істотна вышэйшай [Трофимович, с. 19]. Такую думку абгрунтоўвалі А.М. Сялішчаў, Р.І. Аванесаў, В.І. Баркоўскі, В.В. Іваноў ды інш.

Разам з тым некаторыя даследчыкі выказваюць зусім не беспадстаўнае сумненне адносна *адзінства* названых дыялектаў. Так, адзначаецца, што на цяперашняй ўсходнеславянскай тэрыторыі асобна вылучаецца *старажытнаполацкі дыялект*. Па шэрагу асаблівасцей ён збліжаецца з польскімі, кашубска-славянскімі і лужыцкімі дыялектамі. Напрыклад, у ім не адлюстраваны вынікі 2-й палаталізацыі, 3-й палаталізацыі для [ch], узніклі шаплявыя свісцячыя і групы [кл], [гл] на месцы *dl, *tl – усімі гэтымі рысамі старажытнаполацкі дыялект адрозніваецца ад іншых усходнеславянскіх дыялектаў, у тым ліку і ад смаленска-полацкага. Іншыя ж дыялекты ўсходнеславянскай зоны (усходнеаўгародскі і паўднёвыя) выяўляюць падабенства з балгарскім, сербска-харвацкім і славенскім дыялектамі. Да пераходнай зоны, акрамя славацкага і чэшскага, адносіліся, верагодна, таксама смаленска-полацкі дыялект і растова-суздальскія гаворкі. “Становіцца ясна, – адзначае А.А. Галінская, – што нельга казаць аб генетычна адзінай праўсходнеславянскай мове – занадта разнастайнымі аказваюцца дыялекты, якія размяшчаліся ў старажытнасці на цяперашняй ўсходнеславянскай тэрыторыі” [Галінская, с. 78].

У далейшым ва ўсходнеславянскай зоне ішлі працэсы канвергенцыі (прыпадабнення), у выніку якіх, у прыватнасці, згладжваліся многія дыялектныя адрозненні. На думку А.А. Галінскай, цяперашняе ўсходнеславянскае моўнае адзінства з’яўляецца вынікам моўнага аб’яднання генетычна неаднародных славянскіх дыялектаў [Галінская, с. 78–79].

Тым часам названая тэорыя “племянных дыялектаў” А.А. Шахматава не засталася незаўважанай, яна ў поўнай меры адпавядала ўяўленням тых, хто лічыў магчымым узводзіць сучасныя ўсходнеславянскія мовы напрамую да племянных дыялектаў, абмінаючы стадыю *старажытнаруускай* (агульнаўсходнеславянскай) мовы. У гэтым і вастрыва пытанне. Застаецца яно дыскусійным ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве да цяперашняга часу, *адзінай думкі пра тое, як развіваліся ўсходнеславянскія гаворкі пасля распаду праславянскай мовы (VI–VII стст. н.э.), няма*. Зразумела, што тры сучасныя ўсходнеславянскія мовы ўзніклі не адразу і не проста пасля распаду праславянскай мовы, а развіліся паступова на працягу стагоддзяў. Пытанне, ці быў у трох сучасных ўсходнеславянскіх моў нейкі агульны папярэднік, *нейкая адзіная моўная “калыска”*, падзяляе

мовазнаўцаў на дзве групы. Адны прытрымліваюцца станоўчага адказу, другія – адмоўнага.

1. Прыхільнікі тэорыі паходжання трох усходнеславянскіх моў з *адной прамовы (агульнага папярэдніка або адзінай “калыскі”)* змяшчаюць на раннім этапе (VI–IX стст.) пераходнага перыяду ад праславянскай мовы да цяперашняга падзелу ўсходнеславянскіх моў на беларускую, рускую і ўкраінскую *агульную ўсходнеславянскую мову* і на пазнейшым этапе, з XI па XIII ст., – *старажытнарускую мову*. Агульная ўсходнеславянская мова характарызуецца, на іх думку, дыялектнымі рысамі, якіх няма ў паўднёва- і заходнеславянскіх моўных груп і якія развіліся прыблізна ў VI–IX стст. З утварэннем у 2-й палове IX ст. старажытнай славянскай дзяржавы Русь адбываецца кансалідацыя (аб’яднанне) каля двух дзясяткаў усходнеславянскіх плямёнаў – палян, крывічоў, радзімічаў ды інш. У выніку гэтай кансалідацыі к пачатку XI ст. узніклі *старажытнаруская народнасць і старажытнаруская мова*. Доўгі час, пачынаючы з 882 г., цэнтрам сацыяльна-палітычнага, эканамічнага і культурнага жыцця быў Кіеў. У Кіеве і яго ваколіцах фарміруецца кіеўскае кайнэ – нейкая агульная мова, якая ўтварылася ў выніку папаўнення дыялекту палян (племя, якое размяшчалася на адзначанай тэрыторыі) рознымі запазычаннямі і ў выніку пранікнення ў яго моўных асаблівасцей іншых племянных дыялектаў. Паступова кіеўскае кайнэ выпрацоўвае і свае адносна ўстойлівыя рысы, што дазваляе яму стаць мовай старажытнарускай народнасці. У XI ст. узнікла адзіная *старажытнаруская літаратурная мова*. Яна праіснавала да канца XIII ст., а затым распалася на тры мовы: рускую, беларускую, украінскую. Дыялектныя адрозненні ў эпоху Старажытнай Русі не толькі не зніклі, але і павялічваліся, напрыклад, на аддаленых ад цэнтра (Кіева) тэрыторыях і асабліва ў эпоху феадальнай раздробленасці Русі (у XII і наст. стст.) і адасобленасці яе княстваў. Тым не менш кіеўскае кайнэ адыграла прыкметную ролю ва ўмацаванні адзінства старажытнарускай народнасці і фарміраванні старажытнарускай мовы.

Пры разглядзе пытання аб дыялектах старажытных славян прыхільнікі гэтага погляду звяртаюць увагу на тое, што Старажытная Русь як дзяржава аказвала спрыяльнае ўздзеянне на моўную аднастайнасць. Менавіта гэтая акалічнасць дазволіла сфарміравацца старажытнарускай літаратурнай мове, якая знайшла адлюстраванне ў выдатных літаратурных творах, напрыклад, у “Слове пра паход Ігараў” (арыгінал, як традыцыйна лічыцца, быў напісаны ў канцы XII ст., але быў страчаны). Дыялектная прыналежнасць “Слова...”, “Рускай Праўды” (арыгінал створаны, верагодна, у XI ст.) і іншых помнікаў пісьменства не выяўляецца. Такая пісьмовая мова магла

сфарміравацца толькі пры ўмове блізкасці старажытных усходнеславянскіх дыялектаў.

Такім чынам, старажытнаруская мова з'яўляецца мовай старажытнарускай народнасці і прамовай, адзіным папярэднікам, крыніцай трох сучасных усходнеславянскіх моў.

Гэтую трактоўку можна назваць традыцыйнай, яна прызнаецца ў цяперашні час большасцю гісторыкаў і лінгвістаў. Гэта, аднак, не азначае, што не існуе іншых пунктаў гледжання. *Пытанні ўсходнеславянскага этнагенезу і лінгвагенезу адносяцца да ліку праблемных.*

2. Другі падыход – альтэрнатыўны, ён адмаўляе старажытнарускую (агульнарускую) стадыю і тлумачыць паходжанне кожнай асобнай усходнеславянскай мовы непасрэдна ад праславянскай стадыі. На думку прыхільнікаў гэтай тэорыі, моўныя продкі беларускай, рускай, украінскай моў, відавочна, належалі да розных, хоць і блізкіх, дыялектных груп праславянскага свету. Пагэтаму можна гаварыць толькі пра *адносна адзіную пісьмова-літаратурную мову ўсходніх славян старажытнага часу* (г.зн. яны пісалі амаль аднолькава, на стараславянскай мове – першай літаратурна-пісьмовай мове славян, распрацаванай у IX ст.), *але гаварылі па-рознаму*. А гэта азначае, што яны не мелі адзінай моўнай “калыскі”, кожная з іх развівалася сваім шляхам з праславянскіх дыялектаў. Такую думку ў свой час выказвалі беларукія мовазнаўцы І.В. Воўк-Левановіч, Я. Станкевіч (1891–1976), у цяперашні час – член-карэспандэнт Украінскай акадэміі навук Г.П. Піўтарак ды інш.

§ 12. Пытанне пра старажытнарускую мову і старажытныя ўсходнеславянскія гаворкі

У рускім мовазнаўстве тэрмін *старажытнаруская мова* ўжываецца ў двух блізкіх, але не тоесных значэннях. З аднаго боку, старажытнаруская мова – гэта ўсходнеславянская пр мова (зыходная мова) і агульны папярэднік трох сучасных усходнеславянскіх моў, мова ўсходніх славян да перыяду іх распаду на тры асобныя ўсходнеславянскія народы, г.зн. прыкладна да XIII–XIV стст. Узнікненне старажытнарускай мовы ў гэтым сэнсе адносіцца аднымі даследчыкамі да перыяду ад распаду праславянскай мовы (VI–VII стст.) і рассялення ўсходніх славян на больш шырокай, чым гэта было першапачаткова, тэрыторыі ў наступныя стагоддзі, другімі – ад узнікнення Старажытнай Русі ў 2-й палове IX ст. і да яе распаду ў сярэдзіне XIII ст.

Выкарыстанне гэтага тэрміна (“старажытнаруская мова”) патрабуе некаторага ўдакладнення. Калі ім абазначаецца мова

ўсходнеславянскага насельніцтва перыяду VII–IX стст., то навідавоку парушэнне храналагічнай дакладнасці, паколькі слова *русь* у славянскія мовы прыходзіць не раней чым у IX ст. Мяркуюць, што яно ўвайшло ў славянскія гаворкі дзякуючы скандынаўскім прышэльцам варагам, якія і заснавалі дзяржаву Русь.

З другога боку, тэрмін *старажытнаруская мова* выкарыстоўваецца для абазначэння *пісьмовай (літаратурнай)* мовы ўсходніх славян, якая ўзнікла ў XI ст. і праіснавала да канца XIII ст.

Гэты традыцыйны погляд пануе зараз у русістыцы, быў шырока адлюстраваны у беларускім мовазнаўстве ў XX ст., хаця і не быў адзіным. Ф.М. Янкоўскі ў дапаможніку «Гістарычная граматыка беларускай мовы» (1989) выкарыстоўвае іншыя спалучэнні: *старажытная ўсходнеславянская народнасць, старажытная ўсходнеславянская мова*. У вучэбнай практыцы назвы “старажытнаруская” і “старажытная ўсходнеславянская” (мова, народнасць) часта выкарыстоўваюцца як сінонімы. Але разам з тым назіраецца і размежаванне: спалучэннем “(старажытныя) усходнеславянскія гаворкі” абазначаецца вусная мова носьбітаў усходнеславянскіх дыялектаў, якія існавалі ў VI–XIII стст., спалучэннем “*старажытнаруская мова*” – мова пісьмовых помнікаў XI–XIII стст., створаных на ўсходнеславянскіх землях.

Пытанні для самаправеркі:

1. Да якой моўнай сям’і адносяцца славянскія мовы?
2. Якія мовы складаюць галіну ўсходнеславянскіх моў?
3. Якая мова называецца праславянскай?
4. У які час існавала і калі распалася праславянская мова?
5. Дзе лакалізуюць (размяшчаюць) прарадзіму старажытных славян па моўных дадзеных?
6. Як развіваліся ўсходнеславянскія гаворкі пасля распаду праславянскай мовы (VI ст. н.э.)? Сфармулюйце дзве розныя трактоўкі, якія існуюць у мовазнаўстве.
7. Пералічыце назвы старажытных славянскіх плямёнаў, якія называюцца ў “Аповесці мінулых часоў”.
8. Якія дыялекты вылучаюцца ў эпоху Старажытнай Русі?
9. Чым абумоўлівалася перагрупоўка старажытных усходнеславянскіх дыялектаў?
10. Ахарактарызуйце погляды лінгвістаў на адзінства старажытных усходнеславянскіх дыялектаў.
11. Калі ўзнікла старажытнаруская мова і да якога часу праіснавала?
12. У чым сутнасць тэорыі адзінага папярэдніка трох сучасных усходнеславянскіх моў?

13. У чым сутнасць альтэрнатыўнага погляду на існаванне “адзінага папярэдніка” трох усходнеславянскіх моў?
14. У якіх значэннях выкарыстоўваецца тэрмін “старажытнаруская мова” у сучаснай славістыцы?
15. Якое значэнне ў беларускім мовазнаўстве надаецца назве “старажытныя ўсходнеславянскія гаворкі”?
16. Якое тэрміналагічнае значэнне надаецца назве “старажытнаруская мова”?

§ 13. Гістарычныя ўмовы ўтварэння і развіцця беларускай мовы

У пачатку XIII ст. паўночна-ўсходняя частка старажытнарускіх зямель апынуліся пад уладай татара-манголаў, а заходнія і паўднёва-заходнія землі, г.зн. тэрыторыя сучасных Беларусі і Украіны з канца XIII–XIV стст. уваходзяць у склад Вялікага Княства Літоўскага. У навуковай літаратуры часам адзначаецца, што вынікам гэтай палітычнай падзеі стала ізаляцыя беларускай мовы ад тых моўных новаўтварэнняў, што адбываліся ў рускіх дыялектных зонах на ўсходзе.

Утварэнне беларускай мовы разглядаецца ва ўзаемасувязі з утварэннем беларускага этнасу, беларускай народнасці. Пытанне пра паходжанне беларускага этнасу на працягу XIX–XX стст. заставалася дыскусійным, узніклі і існуюць розныя канцэпцыі з больш або менш пераканальным абгрунтаваннем. Паводле зараз прынятай у беларускай гістарыяграфіі думкі, *беларускі этнас (беларуская народнасць)* сфарміраваўся ў складзе ВКЛ на працягу XIV–XVI стст. у выніку этнічнай кансалідацыі насельніцтва тэрыторыі Беларусі – *нашчадкаў* крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў, часткова валынян, драўлян, севяран ды інш., якія пражывалі на тэрыторыі Верхняга Падняпроўя, Сярэдняга Падзвіння, Панямоння, Пабужжа і Прыпяцкага Палесся. У фарміраванні беларускага этнасу ўдзельнічалі некаторыя балтыйскія этнічныя супольнасці, найперш – літва, яцвягі (судовы, дайноўцы) ды інш. У гэты час, XIV–XVI стст., канчаткова фарміруюцца фанетычныя і граматычныя рысы, лексічны склад беларускай мовы.

Адносна ўзнікнення *беларускай мовы* ёсць некалькі блізкіх лінгвістычных гіпотэз, тлумачэнняў.

Паводле традыцыйнай трактоўкі [20, с. 132–134], развіццё беларускай мовы адбывалася на аснове гаворак, уласцівых найперш этнічным групам нашчадкаў крывічоў і дрыгавічоў. Крывічы займалі паўночна-ўсходнюю частку тэрыторыі сучаснай Беларусі, у якую ўваходзілі Полацк і Смаленск. Першапачатковым пасяленнем дрыгавічоў былі Сярэдняе Надпрыпяцце, Тураўшчына. Крывічы і

дрыгавічы, верагодна, былі блізкія па сваёй мове і культуры. Не пазней як у IX ст., а можа і раней, пачынаецца міграцыя крывічоў на поўдзень, а дрыгавічоў на поўнач. У X ст. абедзве плыні сышліся на поўнач ад Мінска. Уплыў радзімічаў (яны пражывалі ў вадазборы ракі Сож) на кансалідацыйныя працэсы быў менш істотны. У час складання крывіцкага і дрыгавіцкага племянных саюзаў утвараюцца асобныя дыялекты – *паўночна-ўсходні* (гістарычна ў яго склад уваходзіў смаленска-полацкі дыялект) і *паўднёва-заходні* (адным з найбольш буйных яго дыялектаў называюць навагрудска-гродзенскі). Фарміраванне *сярэднебеларускіх гаворак* магло быць вынікам як адзначаных міграцыйных працэсаў, так і тым, што крывіцкія і дрыгавіцкія каланізацыйныя працэсы якраз і не мелі ў памежнай зоне вырашальнага значэння. Старажытныя пісьмовыя помнікі XIV–XVI стст. адлюстроўваюць часцей моўныя рысы гаворак тых мясцовасцей, дзе былі створаны.

На думку аднаго з даследчыкаў гісторыі беларускай мовы прафесара Тэль-Авіўскага ўніверсітэта Пола Вэкслера, галоўнай прычынай узнікнення беларускай мовы (як і рускай і ўкраінскай моў) была, *дыялектная перагрупоўка*, якая адбылася ў двух дыялектных зонах: *кіеўска-палескай* і *полацка-разанскай*. У XII ст. пачаўся заняпад Кіева як палітычнага і культурнага цэнтра, а ў 1240 г. горад быў знішчаны татарскімі заваёўнікамі. Пасля гэтага цэнтрамі насельніцтва і культуры паступова становяцца іншыя тэрыторыі: на поўначы – Навагрудак і Вільня, на паўночным усходзе – Растоў і Суздаль, на паўднёвым захадзе Галіч, а пазней Львоў.

Узнікненне беларускай мовы нельга датаваць якім-небудзь канкрэтным годам. Уласна беларускія рысы выпрацоўваліся паступова і на працягу доўгага часу. Выяўляюцца яны ў справавых помніках ужо XIII ст. Напрыклад, у *Дагаворнай грамаце Смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам* (1229) упершыню адлюстроўваецца выразная беларуская рыса [ў] нескладовае (*оуздумаль* – з *въздумаль*, у *Ризн* – з *въ Ризн*). На працягу XIII–XIV стст. развіліся іншыя асаблівасці, характэрныя беларускай мове:

формы з [ы], [і] на месцы старажытных рэдукаваных [ы_р], [и_р]. Адзначаецца гэтая з’ява з пачатку XIV ст.: *тыи* ‘той’, *шыю* (Гр. 1300), *золотыи* (Ж. Алякс.);

зацвярдзенне шыпячых (на мяжы XIII–XIV стст.) і зычнага [р] (з XIV ст.);

дзеканне і цеканне (*мець* ‘медзь’ – Гр. 1300 г., *людзі*);

падаўжэнне зычных (*насенне*, *галлё*) (з XIV ст.);

прыстаўныя зычныя (*оув озерыщахъ* – Гр. 1387 г.);

аканне (*Алкердъ* – Смал. Гр. 1359 г.) ды інш.

Пытанні для самаправеркі:

1. У выніку якіх сацыяльна-гістарычных змен узніклі ўмовы для ўтварэння беларускай мовы?
2. Назавіце першыя беларускія фанетычныя рысы, адлюстраваныя ў пісьмовых помніках.
3. На аснове якіх старажытных дыялектаў развілася беларуская мова?
4. Калі і на аснове якой этнічнай кансалідацыі ўтварыўся беларускі этнас (беларуская народнасць)?
5. Вызначце лакалізацыю (размяшчэнне) ўсходнеславянскіх этнічных груп – крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў.

§ 14. Прабеларускія гаворкі: полацка-разанская і кіеўска-палеская дыялектныя зоны

Выдзяленне ў прабеларускіх гаворках полацка-разанскай і кіеўска-палескай дыялектных зон належыць украінскаму лінгвісту, літаратуразнаўцу і амерыканскаму славісту Юрыю Шавялёву (1908–2002). Полацка-разанская дыялектная зона лакалізуецца (размяшчаецца) на поўначы, кіеўска-палеская – на поўдні ўсходнеславянскай тэрыторыі.

Ужо ў X ст., на думку даследчыка, існавалі 4 дыялектныя зоны – наўгародска-суздальская, кіеўска-палеская, полацка-разанская і галіцка-падольская, на аснове якіх у выніку перагрупавання ўзніклі тры сучасныя ўсходнеславянскія мовы. Ю. Шавялёў акрэсліў час іх станаўлення, вызначыў, што яно завяршылася ў XV–XVI стст.

Палажэнні гэтай канцэпцыі выкарыстоўвае Пол Вэкслер (Ізраіль), які абгрунтаваў іншую, адрозную ад традыцыйнай, перыядызацыю гісторыі беларускай мовы.

Пол Вэкслер выдзяляе *тры асноўныя перыяды* фарміравання беларускай мовы на аснове кіеўска-палескай і полацка-разанскай дыялектных зон:

- *дапісьмовы прабеларускі перыяд*. Ён ахоплівае змены, якія адбываліся ад VI да XII ст. і дазволілі выдзеліцца двум дыялектам – кіеўска-палескаму і полацка-разанскаму;

- *пісьмовы перыяд прабеларускіх гаворак*. Ён звязаны са зменамі, якія адбываліся ад XIII ст. да канца XV ст. і прывялі да зліцця паўночнай часткі кіеўска-палескага дыялекту і паўднёва-заходняй часткі полацка-разанскага дыялекту ў адно цэлае і ўзнікнення беларускай мовы;

- *перыяд беларускай мовы*, у якім з’явіліся пісьмовыя беларускія тэксты, пачаўся ў XV ст.

У XV–XVI стст. старабеларуская мова мела ўжо свае характэрныя фанетычныя, граматычныя ды лексіка-фразеалагічныя рысы, якія адрознівалі яе як ад царкоўнаславянскай мовы, так і ад моў суседніх народаў.

Разгледжаны падзел гісторыі беларускай мовы грунтуецца, у тым ліку, на лінгвістычнай канцэпцыі адмаўлення адзінай (агульнай) старажытнарускай мовы для трох славянскіх моў.

Кіеўска-палеская і полацка-разанская дыялектныя зоны, на думку П. Вэкслера, адрозніваліся фанетычнымі асаблівасцямі, у прыватнасці вынікамі 2-й палаталізацыі. Заднеязычныя [г], [к], [х] перад *vě (>vh) у названых дыялектных зонах захоўваюцца неаднолькава. Палаталізацыю, г.зн. змяненне ў свісцячыя [з’], [ц’], [с’] перад *vě, звычайна лічаць усходнеславянскай з’явай. Ёсць такія прыклады і ў беларускай мове: *звезда*, *цвіці*. Прысутнасць жа [гв’], [кв’], [хв’] (*кветка*) у беларускіх гаворках можна патлумачыць адной з 5 прычын: 1) пазнейшым польскім запазычаннем; 2) аналогіяй; 3) гукаперайманнем, 4) архаізацыяй, 5) агульнымі ляхіцка-заходнімі ізагласамі. Аднак больш праўдападобна, што змяненне *gvě → [з’вё], kvě → [ц’вё], *chv → [с’вё], якое пачалося, хутчэй за ўсё, у паўднёвых славян, не змагло цалкам распаўсюдзіцца на прабеларускія гаворкі, захапіла толькі частку, у тым ліку полацка-разанскія. Па гэтай прычыне большая частка кіеўска-палескай дыялектнай зоны гэтай змены не зазнала. Па гэтай жа прычыне словы з [ц’в’] (*цвет*, *расцвітаць*) характэрныя для полацка-разанскай дыялектнай зоны, словы з [кв’] (*кветка*, *квітнець*) – для кіеўска-палескай, з [гв’] (*агвяздзіць*) – для бранскай, якая ўваходзіла ў кіеўска-палескую дыялектную зону.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якія дыялектныя зоны выдзяляюцца ў прабеларускіх гаворках у VI–XII стст. у публікацыях П. Вэкслера?
2. Якія перыяды ў развіцці беларускай мовы вылучаюцца на аснове дыялектных зон прабеларускіх гаворак?
3. Якія фанетычныя асаблівасці ўласцівы дыялектным зонам прабеларускіх гаворак?

§ 15. Канчатковае афармленне беларускай мовы ў часы Вялікага Княства Літоўскага

У часы Вялікага Княства Літоўскага канчаткова вырацаваліся асаблівасці беларускай мовы, прычым фанетычныя рысы [ў] (нескладовае) на месцы [у] і [в], цвёрдае [р] замест мяккага, група [жч], г.зн. афрыката [дж], аканне, прыстаўны [г], пераходнае памякчэнне [г], [к], [х] перад [ё] (h), “утрыманне” складоў [ый], [ій] пры велікарускіх [ой], [ей] (*осмый*), падаўжэнне зычных (*Іллінічы*),

дзекаанне і цеканне назіраюцца з XIII–XIV стст. Я.Ф. Карскі адзначае, што ў XIV–XV стст. зрэдку паяўляюцца і марфалагічныя асаблівасці, але яны яшчэ мала характэрныя [Булахов 1981, с. 173].

На падставе фанетычных і граматычных рыс, адлюстраваных у старабеларускіх пісьмовых помніках, Я.Ф. Карскі робіць вывад **аб фарміраванні ў XIV–XVI стст. (стара)беларускай мовы ў складзе Вялікага Княства Літоўскага.**

У XIV–XVI стст. беларуская мова стала асноўнай мовай канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага, а Статут ВКЛ 1588 г. замацаваў яе ў якасці адзінай дзяржаўнай мовы: *“А писарь земьскый маеть поруску (г.зн. па-беларуску) литерами и словы рускими вси листы выписы и позвы писати а не иншимъ езыкомъ и словы”*. У гэты час беларуская мова з’яўляецца моваю дыпламатыі, права, судоў, адміністрацыі, справавых узаемаадносін. Дзякуючы гэтаму фарміруюцца яе нормы і становяцца абавязковымі для ўсіх пісараў, незалежна ад дыялектнай прыналежнасці. Такі статус беларуская літаратурна-пісьмовая мова захоўвае да 2-й паловы XVII ст., пакуль не выцясняецца ў пісьмовай сферы польскай мовай.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якія фанетычныя і граматычныя рысы старабеларускай мовы канчаткова фарміраваліся ў часы ВКЛ?
2. Сфармулюйце погляд Я.Ф. Карскага на фарміраванне старабеларускай мовы.
3. Якую ролю выконвала беларуская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім?

БЕЛАРУСКАЯ МОВА СЯРОД ІНШЫХ СЛАВЯНСКІХ МОЎ

§ 16. Агульныя звесткі пра славянскія мовы

У залежнасці ад паходжання і наяўнасці ці адсутнасці агульных рыс усе мовы свету падзяляюцца на роднасныя і няроднасныя. Роднасныя мовы ўтвараюць моўныя сем’і, групы і падгрупы. Беларуская мова паводле такой класіфікацыі належыць да славянскай групы індаеўрапейскай сям’і. Славянскія мовы – пятая ў свеце (пасля кітайскай, індыйскай, германскай і раманскай) па распаўсюджанасці група моў.

Беларуская мова разам з рускай і ўкраінскай утвараюць *ўсходнеславянскую* групу моў. Гэта самая малая па колькасці моў група, але самая вялікая па колькасці славян, што гавораць на мовах гэтай групы (звыш 200 млн. чалавек).

Заходнеславянскую моўную групу ўтвараюць польская, чэшская, славацкая, сербалужыцкая (верхня- і ніжнялужыцкая) і мёртвая

палабская (асімілявана нямецкай мовай да пачатку XVIII ст.). Носьбіты гэтых моў, якіх больш за 60 млн. чалавек, жывуць цяпер пераважна на тэрыторыі Польшчы, Чэхіі і Славакіі.

Заходнеславянскія мовы маюць агульныя рысы, на падставе якіх яны аб'ядноўваюцца ў адну групу, напрыклад, фіксаваны націск, г.зн. на адным і тым жа складзе (у польскай мове – на другім ад канца, у чэшскай, славацкай, сербалужыцкай – на першым складзе), захаванне старажытных спалучэнняў [дл], [тл] (польск. *mydło* 'мыла', чэш. *krýdlo* 'крыло'); адсутнасць [л] – *эпентэтычнага (устаўнога)* на месцы старажытных спалучэнняў губных зычных з *j (польск. *ziemia*, чэш. *zeme* 'зямля') і інш.

Некаторыя асаблівасці заходнеславянскіх моў з'яўляюцца агульнымі з беларускімі. У фанетыцы, напрыклад, гэта такія з'явы, як *дзеканне, цеканне*, зацвярдзелы гук [р], мяккія з "шапялявым" адценнем свісцячыя [з'], [с']. Вучоныя разглядаюць іх як вынік агульных тыпалагічных працэсаў, што адбываліся ў роднасных славянскіх мовах у старажытныя часы.

Да *паўднёvasлавянскіх* моў адносяцца балгарская, македонская, сербская, харвацкая, славенская, а таксама стараславянская (мёртвая). Носьбіты паўднёvasлавянскіх моў, якіх больш за 30 млн. чалавек, жывуць у асноўным на Балканскім паўвостраве – у Балгарыі, Македоніі, Сербіі, Харватыі, Славеніі, Босніі і Герцагавіне, а таксама ў сумежных з імі краінах (Грэцыі, Аўстрыі, Венгрыі ды інш.). З уласна славянскіх рыс, агульных для ўсіх паўднёvasлавянскіх моў, можна назваць няпоўнагалосныя формы тыпу славенскага *grad*, сербскага *влас*, пераход праславянскага [ѣ] (*насавога*) у [е] (балг. *пет* 'пяць', *месец* 'месяц'), адсутнасць памякчэння зычных перад [е] і інш.

Пытанні для самаправеркі:

1. На якія моўныя групы падзяляюцца славянскія мовы?
2. Пералічыце славянскія мовы па групам.
3. Назавіце агульныя рысы, на падставе якіх аб'ядноўваюцца ў адну групу заходнеславянскія мовы.
4. Назавіце агульныя рысы, на падставе якіх аб'ядноўваюцца ў адну групу паўднёvasлавянскія мовы.

§ 17. Структурнае падабенства і галоўныя адметныя рысы ўсходнеславянскіх моў

Сучасныя ўсходнеславянскія мовы таксама маюць шэраг адметных рыс, дзякуючы якім яны вылучаюцца ў асобную групу. Можна назваць асаблівасці, што адрозніваюць іх ад заходніх і паўднёvasлавянскіх моў. Да ліку *ўсходнеславянскіх фанетычных асаблівасцей* належаць:

1) поўнагалоссе, г.зн. з'яўленне на месцы праславянскіх спалучэнняў тыпу *tort, *tert, *tolt, *telt спалучэнняў з двума галоснымі: *брада*, *галава*, *бязоза*, *малако*. У заходніх і паўднёвых славянскіх мовах у аналагічных выпадках знаходзяцца *няпаўнагалосныя* спалучэнні. Параўн.: польск. *broda*, *głowa*, *brzoza*, *mleko*; серб. *брада*, *глава*, *бреза*, *млеко*;

2) наяўнасць у словах пачатковага галоснага [o] замест [e] у заходне- і паўднёваславянскіх мовах. У беларускай мове пачатковае [o] захоўваецца не заўсёды, змяняецца на [a]: рус. *один*, *олень*, *озеро*; бел. *адзін*, *алень*, *возера*. Параўн.: польск. *jeden*, *jelen*, *jezioro*; серб. *један*, *јелен*, *језеро*;

3) наяўнасць гука [ж] (у беларускай мове яшчэ і гука [дж], і нават часцей – [дж]) на месцы спалучэння *dj: *сажа*, *мяжа*, *сяджу*, *ваджу*. У заходніх славянскіх мовах гэтае спалучэнне змянілася на [dz], а ў паўднёвых – на [жд]. Параўн.: польск. *sadza*, балг. *сажда*;

4) наяўнасць гука [ч] на месцы спалучэння *tj: *свяча*, *хачу*, *малачу*. У заходнеславянскіх мовах *tj змянілася на [ц], а ў паўднёвых славян – на [щ] (у стараславянскай мове – на [шт]). Параўн.: польск. *święca*, *chcę*; балг. *свец*, ст.-слав. *сѣшѣта*;

5) гук [ч] на месцы *gt, *kt перад наступным *i (>ь): *ноч*, *печ*. У заходніх славянскіх мовах – гук [ц], у паўднёвых – гук [щ] ([шт]): польск. *noc*, *piec*; балг. *нощ*, *пещ*, ст.-слав. *ношть*, *пешть*;

б) наяўнасць галосных [o], [e] на месцы ўсходнеславянскіх рэдукаваных [ъ] (ѣр), [ь] (ер) у моцным становішчы пры вымаўленні іншых галосных у паўднёва- і заходнеславянскіх мовах: бел. *сон*, *мох*, *дзень*; серб. *сан*, *мах*, *дан*; польск. *sen*, *tech*, *dzień*.

У астатніх выпадках усходнеславянскія асаблівасці з'яўляюцца таксама і прыналежнасцю яшчэ адной славянскай моўнай групы – заходняй або паўднёвай. Напрыклад, адсутнасць груп зычных [дл], [тл] у словах тыпу *мыла*, *ель* (*елка*), *вяла*, *пляла* характэрнае для ўсходніх і паўднёвых славян, але яны прысутнічаюць у заходніх славянскіх мовах. Параўн.: польск. *mydło*, *jodła* 'елка', чэш. *vedla*, *pletla*. Акрамя гэтай асаблівасці, агульнымі для ўсходніх і паўднёвых славян з'яўляюцца наяўнасць [л] эпентэтычнага (праўда, у частцы балгарскіх слоў [л] эпентэтычны страціўся), адсутнасць насавых галосных.

Агульнай фанетычнай рысай для ўсходніх і заходніх славян з'яўляецца лёс пачатковых спалучэнняў *ort, *olt (пад старажытным сыходным націскам): *рост*, *лодка*, *роўны*; польск. (*wz*)*rost*, *łódź*, *równy*.

Унутры ўсходнеславянскай групы моў сучасныя беларуская, руская, украінская мовы выяўляюць шэраг агульных рыс. Але ў большасці выпадкаў суадносіны паміж імі маюць даволі складаны

характар. Так, агульнымі моўнымі рысамі для *беларускай і ўкраінскай* моў з'яўляюцца:

1) зацвярдзенне шыпячых: бел. *жыццё*, укр. *життя* (у рускай мове шыпячыя зацвярдзелі непаслядоўна: [ж], [ш] – зацвярдзелыя, а [ч] – мяккі);

2) чаргаванне [г], [к], [х] са свісцячымі [з'], [ц'] > [ц] (*зацвярдзелы*), [с']: *нага* – бел. *назе*, укр. *нозі, рука* – бел. *руцэ*, укр. *руці*;

3) пераход [л] у [ў] / [в]: бел. *воўк, спаў*, укр. *вовк, спав*;

4) пераход [в] у [ў] / [в]: бел. *аўторак, праўда*, укр. *вівторок, правда*;

5) падаўжэнне зычных: бел. *вяселле, чаканне*, укр. *весілля, очікування* ды інш.

Іншыя рысы з'яўляюцца агульнымі толькі ў *беларускай і рускай* мовах:

1) наяўнасць парных цвёрдых і мяккіх зычных: [в – в'], [л – л'], [н – н'] ды інш.;

2) з'ява акання;

3) ужыванне на месцы былога гука [ё] (h) галоснага [е]: *хлеб, лес*;

4) захаванне спрадвечных [о], [е] у новым закрытым складзе (гэта склад, які ўтварыўся ў выніку страты рэдукаванага галоснага: *сто / ль* → *стол*): *стол, конь, печ*. Адпаведна ва *ўкраінскай* мове: *стіл, кінь, піч* ды інш.

Асобныя рысы агульныя для *рускай і ўкраінскай* моў, напрыклад, наяўнасць цвёрдага [р] – рус. *открыть*, укр. *тривога*, і мяккага [р'] – рус. *резкий*, укр. *різкий*.

Некаторыя асаблівасці замацаваліся толькі ў *адной з трох* моў. Такімі ў *беларускай* мове з'яўляюцца *дзекаанне і цеканне* (*дзень, ціхі*), толькі цвёрды характар [р], у *рускай* – выбухны зычны [г] (*город, голос*), наяўнасць спалучэнняў [ро], [ло] (*дрожать, глотать*), ва *ўкраінскай* – галосны [і] на месцы былога h (ё) (яця) (*сіно, хліб*), мяккі зычны [ц'] (*жнець, палець*) ды інш.

Пытанні для самаправеркі:

1. Назавіце агульныя рысы, характэрныя тром усходнеславянскім мовам.
2. Назавіце моўныя рысы, уласцівыя толькі *беларускай і ўкраінскай* мовам.
3. Назавіце моўныя рысы, уласцівыя толькі *беларускай і рускай* мовам.
4. Назавіце моўныя рысы, якія вылучаюць *беларускую* мову сярод іншых усходнеславянскіх моў.

ГІСТАРЫЧНАЯ ФАНЕТЫКА

ГУКАВАЯ СІСТЭМА ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ГАВОРАК ДА ПІСЬМОВАЙ ПАРЫ

Традыцыйна лічыцца, што ва ўсходніх славян пісьменнасць з’явілася разам з прыняццем хрысціянства. Афіцыйнае хрышчэнне Русі, якое адбылося ў 988 г., атрымала на ўсходнеславянскіх землях шырокае кніжна-пісьмовае забеспячэнне. Да нашага часу дайшло не так ужо і мала старажытных усходнеславянскіх пісьмовых помнікаў, самымі старажытнымі з якіх з’яўляюцца “Наўгародскі кодэкс” (першая чвэрць XI ст.), “Астрамірава евангелле” 1056–57 гг. ды інш. Такім чынам, традыцыйнай мяжой, якая дзеліць усходнеславянскую гісторыю на дапісьмовы і пісьмовы перыяды, з’яўляецца канец X – пачатак XI ст. Іменна такога падзелу прытрымліваюцца некаторыя аўтары вучэбных дапаможнікаў па гістарычнай граматыцы [гл., напр., Иванов, с. 67], хаця і прызнаюць наяўнасць пісьменнасці ва ўсходніх славян у дахрысціянскі перыяд.

І сапраўды, ёсць цэлы шэраг прамых і ўскосных доказаў на карысць існавання пісьменнасці ва ўсходніх славян у дахрысціянскі перыяд. Так, напрыклад, з “Аповесці мінулых часоў” вядома, што Старажытная Русь заключала з Візантыяй дагаворы ў 907, 911, 944 і 972 гг. Па сведчанні даследчыкаў, яны напісаны па-грэчаску і па-старажытнаруску. У некаторых наўгародскіх берасцяных граматах, знойдзеных пры раскопках у 2000 г., адзначаецца, што ў XI–XII стст. у старажытным Ноўгарадзе пісьмом карысталіся ў побыце. Нарэшце, высокі ўзровень стварэння рукапісных кніг у XI ст. на ўсходнеславянскіх землях сведчыць пра высокую і ўстойлівую пісьмовую культуру ва ўсходніх славян, якая не магла скласціся без працяглай дахрысціянскай традыцыі. Расійскі акадэмік і аўтарытэтны даследчык старажытнай літаратуры Д.С. Ліхачоў сцвярджаў, што да X ст. пісьменнасць прайшла ўжо параўнальна доўгі шлях развіцця, каб магла атрымаць такое разнастайнае прымяненне.

Такім чынам, з улікам названых фактаў храналагічны падзел ўсходнеславянскай гісторыі на дапісьмовую і пісьмовую эпохі можа быць з вядомай доляй умоўнасці вызначаны IX–X стст.

§ 18. Структура склада

Гукавая сістэма ўсходнеславянскіх гаворак да моманту паяўлення пісьменнасці (канец X – пачатак XI ст.) характарызавалася *дзвюма* заканамернасцямі, звязанымі са структурай склада.

Адной заканамернасцю быў закон адкрытага склада. Ён з’явіўся вынікам развіцця праславянскай тэндэнцыі да будовы склада па нарастаючай гучнасці. Закон вымагаў, каб кожны склад у слове заканчваўся толькі складовым элементам, г.зн. быў адкрытым.

Вядома, што склад утвараецца звычайна са складовага і нескладовага элементаў. Складовымі элементамі ва ўсходнеславянскіх гаворках з’яўляліся галоўным чынам галосныя гукі, а нескладовымі – зычныя: *къ-то, чь-то, шь-вь-ць, сто-ро-жь*. У пэўны гістарычны перыяд складаўтваральнымі былі таксама санорныя [р], [л], на што ўказваюць такія напісанні ў ранніх помніках, як *плкъ* ‘паход’ замест *плькъ*, *тръгъ* замест *търгъ* і да таго пад. Такім чынам, склад, які заканчваецца складовым гукам, з’яўляецца *адкрытым*, а той, які заканчваецца нескладовым гукам, – *закрытым*.

Адначасова закон адкрытага склада выконваў і другую функцыю: ён устанаўліваў паслядоўнасць зычных у складзе ад менш гучнага да больш гучнага гука. Гукавая градацыя зычных гукаў была наступная: 1) фрыкатыўныя, акрамя [х], 2) выбухныя і [х], 3) санорныя насавыя, [в] і [й], 4) санорныя плаўныя.

Пад уплывам закону адкрытага склада сфарміраваліся адметныя фанетычныя рысы, звязаныя з будовай склада і слова. Так, не магло быць зычных гукаў на канцы слоў, бо ў такім выпадку канцавы склад быў бы закрыты: *до-мъ, пи-рѣ, са-дѣ*. Акрамя гэтага, у складзе абмяжоўваліся спалучэнні зычных, найчасцей яны ўтвараліся з двух элементаў:

шумны + санорны: *о-гнь, бра-тъ, те-пло*;

шумны + шумны, пры гэтым абодва зычныя былі або звонкія – *тъ-гда, ѡ-зда* або глухія – *стъ-га* ‘дарога’, *спѡ-ти*.

Калі ў склад уваходзілі тры зычныя гукі, то першыя два былі глухія або звонкія, а трэці – абавязкова санорны: *о-стро-вь, му-жь-ство*.

Закон адкрытага склада часткова захоўвае сваю актуальнасць і ў сучаснай беларускай мове, дзе непачатковы склад будуюцца па прыцыпе нарастаючай гучнасці.

Другой з названых асаблівасцей гукавой сістэмы ўсходнеславянскіх гаворак была тэндэнцыя спалучэння ў межах аднаго склада гукаў аднароднай артыкуляцыі – пярэдняга або непярэдняга ўтварэння. Склад утваралі або *цвёрды зычны + непярэдні галосны* (напр., *во-да, сто-ро-на*), або *мяккі зычны + пярэдні галосны* (напр., *цѣ-ль, чи-нь*). Гэтая асаблівасць вядомая ў навуцы як *закон складовага сінгарманізму* (ад грэч. *syn* – разам + *гармонія* – сувязь, сугучча) [Иванов, с. 68].

Такім чынам, структура склада ўсходнеславянскіх гаворак у канцы X – пачатку XI ст. мела дзве выразныя асаблівасці: адкрытасць і сінгарманічнасць.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якія склады лічацца адкрытымі, а якія – закрытымі?
2. Назавіце асноўныя фанетычныя заканамернасці, уласцівыя ўсходнеславянскім гаворкам. Раскрыйце іх сутнасць.
3. Ахарактарызуйце структуру склада слова ва ўсходнеславянскіх гаворках канца X – пачатку XI ст.
4. Раскрыйце сутнасць паняцця “гукі аднароднай артыкуляцыі”.
5. Паводле якой гукавой градацыі будаваліся склады ва ўсходнеславянскіх гаворках канца X – пачатку XI ст.?

§ 19. Змены, выкліканыя патрабаваннямі да будовы склада

Многія фанетычныя змены, якія адбыліся ў гісторыі праславянскай мовы, тлумачацца дзеяннем законаў адкрытага склада і складовага сінгарманізму. Дзеянне гэтых законаў на сістэму галосных і сістэму зычных ўсходнеславянскіх гаворак было найбольш істотным.

Змены, выкліканыя законам адкрытага склада, схематычна можна паказаць так:

- страта канцавых зычных [t], [d], [s], [n]: прасл. *slovos → *slovo → ст.-усх.-слав. *слово*, прасл. *tod → *to → ст.-усх.-слав. *то*;
- спрашчэнне груп зычных [pt], [bt] → [t], [tn], [dn], [pn], [bn] → [n], [ts], [ds], [ps], [bs] → [s], [bv] → [b] ды інш.: прасл. *dolbto → *dolto → ст.-усх.-слав. *долото*; прасл. *sъpъnъ → *sъnъ → ст.-усх.-слав. *сънь*; прасл. *opsa → *osa → ст.-усх.-слав. *оса*; прасл. *obvozъ → *obozъ → ст.-усх.-слав. *обозъ*;
- дысіміляцыя ў групах [dt], [tt]: прасл. *vedti → *vetti (праз ступень асіміляцыі) → *vesti → ст.-усх.-слав. *вести*, прасл. *metti → *mesti → *мести*;
- змяненне ў манафтонгі ўсіх дыфтонгаў , якія фарміраваліся са складовых галосных [e], [ē > ě], [o], [a] і нескладовых [i̯], [u̯], г.зн. дыфтонгі *eĭ, *eĭ, *ēĭ, ēĭ, *oĭ, *oĭ, *aĭ, *oĭ: прасл. *poĭti → *pĕti → ст.-усх.-слав. *nhти*, прасл. *stoloĭ → *stoli → ст.-усх.-слав. *столи*, бел. *сталы*;
- змяненне спалучэнняў *tort, *tolt, *tert, *telt, *olt, *ort. Далейшы лёс гэтых спалучэнняў неаднолькавы ў славянскіх дыялектах, змяненні завяршаліся пасля распаду праславянскай супольнасці.

У выніку дзеяння закону адкрытага склада ў многіх словах істотна змянілася марфемная структура, разбурыліся словаўтваральныя сувязі паміж аднакаранёвымі словамі, змянілася сістэма канчаткаў усіх часцін мовы.

Садзейнічаў змяненню гукавой сістэмы і закон складовага сінгарманізму. Вынікам яго дзейнасці стала ўтварэнне новых гукаў – шыпячых [ж’], [ч’], [ш’] і мяккіх свісцячых [з’], [ц’], [с’]. Разам з гэтым і галосныя непярэдняй зоны ўтварэння ў некаторых склонавых формах у становішчы пасля мяккіх зычных змяняліся ў гукі пярэдняй зоны ўтварэння, напрыклад: *roľjo → *ro[l’]o → ст.-усх.-слав. *поле*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Назавіце змены, выкліканыя дзейнасцю закону адкрытага склада.

2. Назавіце змены, выкліканыя дзейнасцю закону складовага сінгарманізму.

§ 20. Націск ва ўсходнеславянскіх гаворках

Усходнеславянскім гаворкам быў уласцівы *музычны*, або *політанічны*, націск, які яны перанялі ад праславянскай мовы. Пры музычным націску націскны склад (націскны галосны) адрозніваўся ад ненаціскных не толькі сілаю голасу, але і павышэннем або паніжэннем тону. Пры *ўзыходнай* інтанацыі, або *акутавай* (лац. *acutus* – востры, высокі), тон павышаўся ад пачатку да канца склада, а пры *сыходнай*, або *цыркумфлекснай* (лац. *circumflexus* – загнуты), адбывалася паніжэнне тону к канцу склада. Абедзве гэтыя інтанацыі першапачаткова характарызавалі не толькі націскныя, але і ненаціскныя склады, аднак к канцу праславянскага перыяду яны пачалі адрознівацца толькі пад націскам.

У эпоху дзеяння закону адкрытага склада музычны націск аказаў уплыў на змены спалучэнняў *ort, *olt: калі гэтыя спалучэнні знаходзіліся пад *узыходнай* (акутавай) інтанацыяй, то ва ўсіх дыялектах праславянскай мовы яны змяніліся на [rat], [lat]: прасл. *órdlo → ст.-слав. і ст.-усх.-слав. *пало*, польск. *radło*, чэш. *rádlo*. Калі ж гэтыя спалучэнні былі пад *сыходнай* (цыркумфлекснай) інтанацыяй, то ў паўднёвых славян таксама ўзніклі [rat], [lat], а ва ўсходніх і заходніх развіліся [rot], [lot]: прасл. *orvъnъ → ст.-слав. *равьнъ*, ст.-усх.-слав. *ровьнъ*, серб. *rávan*, польск. *równu*.

Большасці сучасных славянскіх моў музычны націск не характэрны. Беларуская, руская, украінская ды інш. мовы маюць дынамічны (сілавы, экспіраторны) націск. Пры дынамічным націску націскны склад вылучаецца ў параўнанні з ненаціскным большай напружанасцю артыкуляцыі, большай выдыхальнай сілай, асабліва галоснага. Сербская, харвацкая, славенская мовы захоўваюць асабліваасці старажытнага музычнага націску.

Змену музычнага націску на сілавы даследчыкі адносяць да эпохі падзення рэдукаваных (XII–XIII стст.), г.зн. мяркуецца, што

даўнія праславянскія акцэнтныя адносіны захоўваліся ва ўсходнеславянскіх гаворках яшчэ доўгі час.

У сучаснай беларускай мове засталіся толькі рэліктавыя (астаткавыя) з'явы былога музычнага націску ў поўнагалосных спалучэннях, у якіх націск цяпер падае або на першы склад, або на другі: *во́ран, го́рад, мо́лат, бе́раг* і *варо́на, гаро́х, бало́та, бяро́за*. Націск на першым складзе з'яўляецца сведчаннем таго, што там некалі быў цыркумфлекс, націск на другім складзе з'явіўся на месцы акута.

У большасці сучасных славянскіх моў, у тым ліку і беларускай, націск характарызуецца таксама разнамеснасцю і рухомасцю. Гэтыя асаблівасці былі перанятыя з праславянскай мовы, у якой націск быў разнамесны і рухомы. Толькі ў чэшскай мове ён замацаваны на пачатковым складзе, а ў польскай – на перадапошнім. Гэтыя асаблівасці ў названых мовах развіліся ў больш позні час.

Пытанні для самаправеркі:

1. Ахарактарызуйце націск, уласцівы ўсходнеславянскім гаворкам.
2. Ахарактарызуйце націск, уласцівы сучаснай беларускай мове.
3. Якія рысы праславянскага націску захоўваюцца ў сучаснай беларускай мове і ў якіх формах слоў?
4. Як паўплываў музычны націск на эвалюцыю спалучэнняў *ort, *olt у розных славянскіх дыялектах?
5. Якія спалучэнні (формы, словы) лічацца поўнагалоснымі?
6. Калі адбылося змяненне музычнага націску на дынамічны (сілавы)?

ВАКАЛІЗМ І КАНСАНАНТЫЗМ УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ГАВОРАК ДАПІСЬМОВАЙ ПАРЫ

§ 21. Сістэма галосных фанем

Склад галосных фанем усходнеславянскіх гаворак дапісьмовай пары к моманту паяўлення пісьменнасці (канец X – пачатак XI ст.) падаецца ў табліцы:

Пад'ём	Зона ўтварэння		
	Пярэдня	Непярэдня	
Верхні	и	ы	у
Верхне-сярэдні	ě (h)		
Сярэдні	ь е		о ъ
Ніжні	ä	а	
	Нелабіялізаваныя		Лабіялізаваныя

У параўнанні з сістэмай галосных сучаснай беларускай мовы выяўляецца істотная розніца: у канцы дапісьмовай эпохі, да моманту паяўлення пісьменнасці ва ўсходнеславянскіх гаворках было 10 фанем. Шэсць з іх супадаюць з фанемамі сучаснай беларускай мовы. Гэта – [i] / [ы] (пра статус гэтай фанемы ў сучаснай беларускай мове гл. ніжэй), [y], [e], [o], [a]. Рэдукаваныя галосныя [ь], [ъ] страціліся ў канцы XII – пачатку XIII ст., галосны [ě] (h) змяніўся ў [e] або, радзей, у [i] (гэты працэс пачаўся яшчэ ў пісьмовы ўсходнеславянскі перыяд). Адметная і мала распаўсюджаная фанема [ǎ] ([a] *пярэдняе*), якая ўзнікла з насавага галоснага [ɛ] (#) (параўн.: [п'ать] з *п#ть*, [м'асо] з *м#со*), супала з фанемай [a] пасля другаснага пам'якчэння паўмяккіх зычных ва ўсходнеславянскіх гаворках (з сярэдзіны XI ст.).

У перыяд пасля вылучэння з праславянскай супольнасці (пасля VI–VII стст. і да X ст.) усходнеславянскія гаворкі ў сваёй сістэме галосных мелі 11 фанем – [и], [ы], [у], [ě] (h), [e], [ь], [ъ], [o], [a], [ɛ] (#), [ɔ] (@). Не пазней як у сярэдзіне X ст. насаваыя галосныя [ɛ], [ɔ] перажылі дэназалізацыю і супалі ў ненасавых (ротавых) гуках: [ɛ] → [ǎ] → [ˈa] (*мята*), [ɔ] → [y] (*рука*). Гэта азначае, што на момант паяўлення пісьменнасці насаваыя галосныя гукаў ва ўсходніх славян ужо не было. Нават больш за тое, паводле некаторых гістарычных сведчанняў, насаваыя галосныя не было ва ўсходніх славян ужо ў X ст. [пра гэта гл.: Иванов, с. 106]. Такім чынам, першапачаткова ва ўсходнеславянскіх гаворках разам з насаваымі галоснымі было 11 фанем, а на пачатак паяўлення пісьменнасці – 10.

Галосныя ва ўсходнеславянскіх гаворках былі розныя паводле даўжыні, адны былі доўгія – [и], [ы], [у], [ě] (h), [a], [ɛ], [ɔ], іншыя былі нармальна кароткія – [e], [o] і звышкароткія – [ь], [ъ].

Галосны [a].

Ва ўсходнеславянскіх гаворках галосны [a] спалучаўся з папярэднімі мяккімі і цвёрдымі зычнымі: *чара, жаба* (шыпячыя [ч] і [ж] былі мяккія, а [р] і [б] – цвёрдыя). З галоснага [a] ва ўсходнеславянскіх гаворках не маглі пачынацца словы [падрабязней гл. у § 22].

У сучаснай беларускай мове галосны [a] таксама спалучаецца з папярэднімі мяккімі і цвёрдымі – *хата, сям'я* [с'амйа] і вельмі часта сустракаецца на пачатку слова: *ажаніцца, ашчадны*.

Галосны [ě] (h).

Ва ўсходнеславянскіх гаворках гэты гук павінен быў гучаць як [ě] доўгі закрыты або як дыфтонг [ie]. Верагодна, ужо ў пісьмовы час размежаванне [ě] закрытага і [ie] дыфтангічнага было немагчымым. На думку расійскага акадэміка В.У. Вінаградава, для эпохі ўсходнеславянскіх гаворак, h (яць) хутчэй за ўсё меў дыфтангічны характар. Такі характар мяркуецца па наступным лесе h (яця) у

славянскіх гаворках: ён распадаўся на самастойныя гукі [e] або [i]. Другі расійскі лінгвіст В.В. Іваноў выказвае меркаванне, што h (яць) у жывым маўленні гучаў або як дыфтонг, або як [e] закрыты [Іванов, с. 190].

Спалучаўся h з папярэднімі мяккімі – *отьчh, въ роуцh* і памякчонымі зычнымі – *лѣтъшии, рѣчька*. Не захаваўся ні ў адной славянскай мове. У беларускай мове ў большасці выпадкаў супаў з [e], радзей – з [i]: *смех, глядзець, светлы, світанне, цвісці*.

Галосныя [ъ], [ь].

Ва ўсходнеславянскіх гаворках былі дзве галосныя фанемы няпоўнага ўтварэння – так званыя рэдукаваныя. Гэта былі галосныя, якія вымаўляліся, верагодна, выразна, але карацей за ўсе астатнія галосныя. У старажытных пісьмовых помніках яны абазначаліся літарамі ú (ёр) і ü (ер).

Галосная фанема [ъ] (ёр) характарызувалася прыметамі непярэдняга рада сярэдняга пад'ёму, а [ь] (ер) – пярэдняга рада сярэдняга пад'ёму. Гэтыя галосныя маглі знаходзіцца як пад націскам, так і ў ненаціскным становішчы.

Галосныя [ы_р], [и_р] рэдукаваныя.

Галосныя [ы_р], [и_р] (тут _р у ніжнім размяшчэнні не чытаецца, а толькі служыць умоўным абазначэннем рэдукаванага характару галосных) часта называюць напружанымі рэдукаванымі. Яны былі абмежаваны ў сваім функцыянаванні пэўнымі граматычнымі ўмовамі або лексічна. Па-першае, ва ўсходнеславянскіх гаворках яны выступалі ў форме Н. скл. прыметнікаў муж. р.: *красьныи, молодьи, зимьныи*, але не ў іншых формах прыметнікаў. Па-другое, яны выяўляюцца ў спрагальных формах і ў загадным ладзе пэўных дзеясловаў, такіх як *мыти, выти, рыти* – *мыйу, выйу, рыу*, у назоўніках *шия* і некаторых іншых. Галосныя [ы_р], [и_р] утвараліся з [ъ], [ь] (у формах прыметнікаў) і [ы], [и] (у формах дзеясловаў і назоўнікаў) у пазіцыі перад [j].

З'яўляючыся рэдукаванымі, [ы_р], [и_р] гэтак жа, як [ъ] і [ь], маглі знаходзіцца ў моцным і слабым становішчы, якія вызначаюцца тымі ж умовамі, што і для [ъ] і [ь]. Лёс [ы_р], [и_р] у беларускай мове вызначаўся іх пазіцыяй: моцныя [ы_р], [и_р] супалі са звычайнымі [ы] і [и], а слабыя страціліся: *залаты, летні, ліць* – *лью* [л'йу].

Галосныя [ы], [и].

Ва ўсходнеславянскіх гаворках гэтыя гукі былі самастойнымі фанемамі. Напрыклад, формы В. скл. мн. ліку *городы, холопы, столы* адрозніваліся ад формаў Н. скл. мн. ліку *города, халопи, столи* іменна фанемамі [ы], [и]. Зычныя, трапляючы ў становішча перад [и], набывалі пазіцыйную памякчонасць (паўмяккасць, але не мяккасць), г.зн. якасць папярэдніх зычных вызначалася галоснай фанемай [и]. У той жа час перад [ы] яны заставаліся цвёрдымі.

У сучаснай беларускай мове няма дзвюх самастойных фанем [i] і [ы], а толькі адна – [i], якая выступае ў двух варыянтах, двух гуках-алафонах: у пачатку слова і пасля мяккіх зычных – [i], пасля цвёрдых зычных – [ы]. Ва ўсходнеславянскіх гаворках у дапісьмовую эпоху, наадварот, яны з’яўляліся самастойнымі фанемамі і былі ў адносінах адна да адной незалежныя. Гэтая незалежнасць выражалася ў тым, што, выступаючы пасля аднаго і таго зычнага, яны аказвалі на яго рознае ўздзеянне, па-рознаму вызначалі яго якасць.

Пытанні для самаправеркі:

1. Ахарактарызуйце склад галосных фанем усходнеславянскіх гаворак да пачатку пісьмовай эпохі.
2. Ахарактарызуйце склад галосных фанем усходнеславянскіх гаворак пачатку пісьмовай эпохі (канец X – пачатак XI ст.).
3. Назавіце галосныя ўсходнеславянскай мовы, якія захаваліся ў сучаснай беларускай мове?
4. Як змяніліся галосныя ў беларускай мове галосныя [ě] (h), [ę] (#), [ǫ] (@)? Прывядзіце прыклады.
5. З якой асаблівасцю звязана развіццё прыстаўнога [j] ва ўсходнеславянскіх гаворках?
6. Акрэсліце статус фанем [ы_p], [и_p] ва ўсходнеславянскіх гаворках.
7. Акрэсліце статус фанем [ы], [i] ва ўсходнеславянскіх гаворках і сучаснай беларускай мове.

§ 22. Развіццё пратэтычных зычных

Пратэтычныя, або пратэзы (грэч. prosthesis – які стаіць наперадзе), – зычныя або галосныя гукі, якія паявіліся ў абсалютным пачатку слова пад уздзеяннем пэўных фанетычных прычын.

Развіццё пратэтычных *зычных* пачалося ў праславянскай мове і працягвалася на этапе фарміравання асобных славянскіх моў, пагэтану яго вынікі не заўсёды супадаюць у розных славянскіх дыялектах. У якасці прычын, якія выклікалі гэты працэс, даследчыкі называюць ліквідацыю зіяння (збег галосных на стыку папярэдняга і наступнага слова) і ўплыў тэндэнцыі да нарастання гучнасці склада: прыстаўныя галосныя прыкрывалі пачатковы непрыкрыты склад, што цалкам адпавядала закону адкрытага склада.

Не ўсе галосныя ва ўсходнеславянскіх гаворках маглі пачынаць слова. Звычайна ў пачатку слова ўжываліся [и], [о], [у]: *иду, отць, око, оутро, оугъ* ‘поўдзень’. Да змянення насавых галосных у ротавыя (IX–X стст.) на пачатку слова мог выступаць галосны [ǫ] (@): @зъкъ, @троба. Астатнія галосныя ў пачатку слова не выкарыстоўваліся. У тым выпадку, калі гэта ўсё ж здаралася, то перад імі ўзнікалі пратэтычныя (прыстаўныя) гукі *j і *v.

Ва ўсходнеславянскіх гаворках у дапісьмовы час і ў эпоху першых пісьмовых помнікаў зычны [j] выкарыстоўваўся перад галоснымі пярэдняй і задняй зоны ўтварэння, а зычны [в] – перад галоснымі задняй зоны. Разгледзім ужыванне пратэз перад асобнымі галоснымі.

1) Перад галосным [ь] на пачатку слова узнікаў [j], які ў пісьмовых тэкстах абазначаецца праз *и*, у сярэдзіне слова рэдукаваны захоўваецца: *иму* (форма дзеяслова *имати*) утварылася ад *j + *ьти (параўн. *възьти – вазьму).

У словах з пачатковымі [ь], [ы] развіваўся пратэтычны [в]: ст.-усх.-слав. *выти* (параўн. ст.-ням. *uwila* ‘сава’), *выдра* (параўн. літ. *údra*). Прыстаўны [в] мы знаходзім у беларускай мове ў словах *выкнуць* ‘прывыкаць, прызвычайвацца’ (параўн. ст.-інд. *úsuati* ‘мае звычай’), *вымя* (параўн. лац. *über*).

2) Пратэтычны [j] узнікаў на пачатку слова перад [ě] (h), [e]:

*ěchati → *ěchati → *jěchati → ст.-усх.-слав. *hxати* → бел. *ехаць*;

*esъь (форма дзеяслова *быти* ў цяперашнім часе) → *j + *esъь → ~смы. У гэтым выпадку прыстаўны і галосны перадаюцца на пісьме літараю ~. Але часцей пратэтычны гук на пісьме не адлюстроўваўся з-за адсутнасці спецыяльнай літары, параўн.: *ель, hь, hсти*.

У пачатковы ўсходнеславянскі перыяд перад [e] (#) таксама развіваўся прыстаўны [j]: *eзыкъ → *jeзыкъ → #зыкъ → язык ‘мова, народ’.

3) Развіццё пратэтычнага [j] перад галосным [a] у розных дыялектах праславянскай мовы ішло неаднолькава. Ва ўсходнеславянскіх гаворках перад пачатковым галосным [a] пратэза [j] адзначаецца паслядоўна; наадварот, у паўднёvasлавянскіх мовах, у прыватнасці ў стараславянскай мове, гэты гук ужываўся не заўсёды. Параўн.: ст.-усх.-слав. *"зъ, "ко, "же, "вити, "блъко, ягн#* і ст.-слав. *азъ, агньць, авити* і *"витн, аблъко* і *"блъко*. Дзякуючы гэтай тэндэнцыі ў жывых усходнеславянскіх гаворках словы з пачатковым [a] адсутнічалі [Иванов, с. 132]. Пранікненне слоў тыпу *азъ, аже, ако* ў кніжна-літаратурную мову ўсходніх славян адбылося пад уплывам царкоўнаславянскага пісьменства.

Па-рознаму ішло развіццё пратэзы [j] і перад пачатковым галосным [y]. У стараславянскай мове яна развівалася паслядоўна – *югъ, юноша, юнь, ютро, юже*. У той жа час ва ўсходнеславянскіх гаворках падобныя словы ўжываліся з пачатковым [y]: *оугъ, оуноша, оутро, уже*. З распаўсюджаннем царкоўнаславянскага пісьменства формы з пачатковым [йу] пранікаюць і ў жывую ўсходнеславянскую гаворку.

Асобна даследчыкі разглядаюць словы з пачатковым спалучэннем *je. Яно захавалася ў паўднёва- і заходнеславянскіх мовах: балг. *езеро, есень, еден*; польск. *jezioro, jesień, jeden*. Ва ўсходнеславянскіх мовах гэтаму спалучэнню адпавядае [o]: рус. *озеро, осень, один*; бел. *возера, восень, адзін*. Існуюць розныя тлумачэнні гэтага адрознення. Тым не менш пачатковае [je], калі яно проціпастаўляецца ў тоесных умовах пачатковаму [o], прынята лічыць асаблівасцю паўднёва- і заходнеславянскіх моў, а пачатковае [o] – асаблівасцю ўсходнеславянскіх моў.

Рысай, характэрнай беларускай і ўкраінскай мовам і адсутнай у рускай мове, з’яўляецца таксама развіццё пратэзы [в] перад пачатковымі націскнымі галоснымі [o], [y]: бел. *вока, возера, вуха, вуліца*; укр. *вітчизна, вулиця, вуха*. З усіх прыстаўных гукаў у беларускай мове часцей сустракаецца іменная зычны [в]. Гэтую беларускую асаблівасць адлюстроўваюць старажытныя пісьмовыя помнікі: *оув озерыщахъ* (Гр. 1387), *оув устьвицю* (Тры кар.), *у въ орши* (К.-Чарнаб.) [Янкоўскі, с. 128].

Акрамя пратэз [j] і [в], ва ўсходнеславянскіх гаворках атрымаў развіццё пратэтычны [γ] (г). Ён адзначаецца ў беларускай і ўкраінскай мовах, параўн.: бел. *гэты, Ганна*, бел. дыял. *гэны* ‘гэты’, *гостры* ‘востры’, *гараць* ‘араць’; укр. *Ганна*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Назавіце час і прычыну развіцця пратэтычных гукаў у славянскіх дыялектах.
2. Якія галосныя гукі маглі пачынаць слова ва ўсходнеславянскіх гаворках?
3. Якія зычныя гукі выступалі ў якасці пратэз?
4. Прывядзіце прыклады з пратэтычнымі [в], [j], [h].
5. У чым заключаецца асаблівасць развіцця пратэзы [j] перад галоснымі [a], [y] у розных славянскіх дыялектах?
6. З якога часу адлюстроўваецца ў старажытных беларускіх пісьмовых помніках прыстаўны [в]?

§ 23. Сістэма зычных фанем

Сістэма зычных фанем усходнеславянскіх гаворак канца X – пачатку XI ст. пададзена ў табліцы:

Спосаб утварэння	Месца ўтварэння			
	Губныя	Пярэднязыч	Сярэдне	Задне

			ныя	язычныя	язычныя
Шумныя	Выбухныя	п б	т д		к г
	Фрыкатыўныя	в	з з' с с' ж' ш'		х
	Афрыкаты		ц' ч'		
	Складаныя		ш'ч' ж'д'		
Санорныя	Насавыя	м	н н'	Фрыкатыўныя	j
	Плаўныя		р р' л л'		

Мяккія і цвёрдыя зычныя.

Ва ўсходнеславянскіх гаворках не было мяккіх губных і паэтаму не было суадносін тыпу [п] – [п'], [б] – [б'], [в] – [в'].

У адносінах да цвёрдых губных [п], [б], [м] усходнеславянскія гаворкі прыныпова не адрозніваліся ад сучаснай беларускай мовы. Тое ж датычыцца і цвёрдых заднеязычных зычных [г], [к], [х] і пярэднеязычных [д], [т], [з], [с], [н], [р], [л], фаналагічныя прыметы якіх былі тымі ж, якімі яны з'яўляюцца і ў сучаснай беларускай мове.

Ва ўсходнеславянскіх гаворках не было таксама мяккіх [г], [к], [х] і мяккіх [д], [т].

Мяккімі зычнымі былі шыпячыя [ж'], [ш'], афрыкаты [ц'], [ч'], складаныя [ш'ч'], [ж'д'] (яны выступалі, напрыклад, у словах [пуш'ч'у], [піш'ч'у], [дзьж'д'ікь] і пад.), а таксама гук [j]. Акрамя таго, былі мяккія пярэднеязычныя [з'], [с'] і мяккія санорныя [р'], [л'], [н'], якія знаходзіліся ў парных суадносінах па цвёрдасці-мяккасці з цвёрдымі [з], [с] і [р], [л], [н].

Такім чынам, фаналагічная сістэма ўсходнеславянскіх гаворак у дапісьмовы перыяд складалася з 14-ці цвёрдых зычных фанем – [п], [б], [в], [м], [т], [д], [с], [з], [н], [р], [л], [к], [г], [х] і 12 мяккіх зычных фанем – [ш'], [ж'], [ц'], [ч'], [с'], [з'], [н'], [р'], [л'], [j], а таксама [ш'ч'], [ж'д']. Усе пералічаныя мяккія зычныя называюцца *спрадвечна мяккімі*, таму што яны былі такімі з моманту іх узнікнення ў праславянскай мове.

Спалучальнасць зычных з галоснымі.

Цвёрдыя зычныя, за выключэннем [г], [к], [х], маглі выступаць перад усімі галоснымі ўсходнеславянскіх гаворак. У становішчы перад галоснымі іепярэдняй зоны артыкуляцыя цвёрдых зычных не змянялася, у становішчы ж перад галоснымі пярэдняга рада іх артыкуляцыя адчувала пэўныя змены, якія заключаліся ў набыцці гэтымі зычнымі *пазіцыйнай паўмяккасці*. Набыццё зычнымі *паўмяккасці* (па іншай тэрміналогіі – *памякчонасці*) азначае, што перад галоснымі пярэдняга рада цвёрдыя зычныя некалькі змяняліся пры вымаўленні, але ўсё ж не атрымлівалі той “ётавай” артыкуляцыі, якая характэрна для мяккіх зычных. Вядома, што змякчэнне зычнага

рэальна выяўляецца ў тым, што да асноўнай артыкуляцыі цвёрдага гука дадаецца дадатковая, іменная тая, якая характэрная для ўтварэння гука [j]. З'яўленне *паўмяккага* – гэта такое прыстасаванне артыкуляцыі цвёрдага зычнага да артыкуляцыі пярэдняга галоснага, пры якім сярэдняя частка спінкі языка ў меншай ступені падымаецца да цвёрдага неба, чым гэта адбываецца пры вымаўленні мяккіх зычных. Такім чынам, слова *лес* ва ўсходнеславянскіх гаворках прамаўлялася як [л'ёсь] з [л'] *паўмяккім* (*памякчоным*), але не мяккім, *дзень* – як [д'ьн'ь] з [д'] і [н'] *паўмяккімі*.

Такім чынам, цвёрдыя зычныя выступалі перад галоснымі пярэдняга рада ў сваіх *пазіцыйных* варыянтах, не маючы самастойнага, фанематычнага, статусу.

Цвёрдыя заднеязычныя [г], [к], [х] не маглі спалучацца з галоснымі пярэдняга ўтварэння; яны маглі быць толькі перад непярэднімі галоснымі: *горохъ, кыслы, хытры*.

Мяккія зычныя выступалі перад галоснымі пярэдняй зоны, а таксама перад [а] і [у], якія ў гэтым выпадку адчувалі слабае перамяшчэнне наперад: *воля, помози, (въ) роуцѣ, чаша, чудо*.

Катэгорыя цвёрдасці / мяккасці зычных.

У ранні перыяд і на пачатку пісьмовай эпохі (канец X – пачатак XI ст.) ва ўсходнеславянскіх гаворках сярод усіх цвёрдых і мяккіх зычных фанем было толькі пяць пар, звязаных па прымеце цвёрдасці / мяккасці: [с] – [с'], [з] – [з'], [р] – [р'], [л] – [л'], [н] – [н']. Астатнія зычныя былі або няпарнымі цвёрдымі ([г], [к], [х], [м], [б] ды інш.), або няпарнымі мяккімі ([ж'], [ч'], [ш'], [ц'] ды інш.).

Катэгорыя глухасці / звонкасці.

Ва ўсходнеславянскіх гаворках парнымі па глухасці / звонкасці зычнымі былі [п] – [б], [т] – [д], [с] – [з], [с'] – [з'], [ш'] – [ж'], [ш'ч'] – [ж'д'], [к] – [г]. Астатнія зычныя былі няпарныя па глухасці / звонкасці: [в], [м], [н – н'], [р – р']. [л – л'], [j] – заўсёды звонкія, а [ц'], [ч'], [х] – заўсёды глухія.

Найчасцей проціпастаўленне глухіх / звонкіх зычных ва ўсходнеславянскіх гаворках ажыццяўлялася ў пазіцыі перад галоснымі і адыгрывала фаналагічную ролю, выступаючы ў якасці сродку адрознівання словаформаў (напрыклад: *пѣти – бити, пыль – бѣль, тѣло – дѣло, тѣска – дѣска* і г.д.).

Аднак пры існаванні пар глухіх / звонкіх зычных ва ўсходнеславянскіх гаворках адсутнічала тая катэгорыя суадноснасці зычных па глухасці / звонкасці, якая ёсць цяпер у беларускай мове.

Ва ўсходнеславянскіх гаворках дзейнічаў *сінтагматычны*¹ закон размеркавання глухіх / звонкіх шумных перад глухімі / звонкімі

¹ Сінтагматычны – які мае дачыненне да спалучэння моўных адзінак, размешчаных у лінейнай паслядоўнасці адна за адной, напрыклад, гукаў на стыку марфем.

шумнымі. Тое, што такі закон дзейнічаў, даказваецца фактам мены [с] – [з] на канцы прыставак *без, въз-* (*воз-*), *из-, роз-* (*раз-*), якія спрадвечна не мелі рэдукаванага галоснага пасля канцавога [з] і далучаліся напасрэдна да слова, якое пачыналася з зычнай: у залежнасці ад таго, глухім або звонкім шумным быў пачатковы зычны слова, прыстаўка выступала або ў выглядзе *бес, вьс-* (*вос-*), *ис-, рос-* (*рас-*), або ў выглядзе *без, въз-* (*воз-*), *из-, роз-* (*раз-*). Супастаўленне ўсходнеславянскіх груп “глухі шумны + глухі шумны” і “звонкі шумны + звонкі шумны” з прыставачнымі ўтварэннямі на *с – з* паказвае, што ў мене [с] – [з] у гэтых утварэннях дзейнічаў не працэс аглушэння / азванчэння (гэтая з’ява яшчэ проста не была знаёма носьбітам) канцавога зычнага прыстаўкі, а сінтагматычны закон *размеркавання* глухіх / звонкіх шумных перад глухімі / звонкімі шумнымі – *рассказъ, востребовати, безволие, въздумати*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Ахарактарызуйце склад зычных фанем усходнеславянскіх гаворак пачатку пісьмовай эпохі (X – пачатак XI ст.).
2. Назавіце мяккія і цвёрдыя зычныя фанемы ўсходнеславянскіх гаворак.
3. Ахарактарызуйце спалучальныя магчымасці зычных і галосных.
4. Якія зычныя лічацца паўмяккімі? Чым яны адрозніваюцца ад мяккіх зычных?
5. Якімі парамі зычных выражаліся катэгорыі цвёрдасці-мяккасці і глухасці-звонкасці ва ўсходнеславянскіх гаворках у X – пачатку XI ст.?
6. Як канкрэтна (на якіх прыкладах) праяўляўся сінтагматычны закон *размеркавання* глухіх і звонкіх зычных ва ўсходнеславянскіх гаворках?

§ 24. Усходнеславянскія дыялектныя адрозненні ў гукавой сістэме. Цоканне

Цоканне – неадрозненне гукаў [ц] і [ч] – з’яўляецца адной з самых старажытных дыялектных рыс усходнеславянскіх гаворак. Выказваецца нават меркаванне, што яно магло ўзнікнуць у дапісьмовы час [Галинская, с. 72]. У наўгародскіх помніках XI ст. яно выяўляецца ў выглядзе зблытвання літар *ц* і *ч* (напрыклад, у Наўгародскай мінеі 1095 г.: *црѣво, коньчь, паличею*). Цоканне адзначаецца таксама ў пскоўскіх помніках XIV ст., у дзвінскіх XV ст., у валагодскіх XVI ст. Яно, нарэшце, адлюстравана ў смаленскіх і полацкіх помніках XIII ст.

У гэтых помніках можна сустрэць напісанні на месцы этымалагічнага *ц* літары *ч* і наадварот. Напрыклад, у Смаленскай

грамаце 1229 г.: *купчи* замест *купци*, *купльчъ* замест *купльць*, *гочкъмь* замест *гоцкъмь* < *готскъмь* < *готьскъмь*. Параўн. таксама ў “Слове пра паход Ігараў” *ч* замест *ц*: *вѣчи* (Н. мн. ад *вѣкъ*), *лучи* (Н. мн. ад *лукъ*) і наадварот, *ц* замест *ч*: *русици*, *словутицю*. Падобная мена літар у помніках пісьменства звязана, несумненна, з неадрозненнем свісцячага [ц’] і шыпячага [ч’] у гаворках піскоў, г.зн. з *цоканнем*.

Адносна ўзнікнення цокання выказвалася некалькі меркаванняў. Найбольшую падтрымку атрымала гіпотэза аб уплыве фіна-ўгорскіх моў, з якімі здаўна знаходзіліся ў цесным узаемадзеянні ўсходнеславянскія дыялекты.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якая фанетычная з’ява кваліфікуецца як цоканне?
2. З якога часу і ў якіх помніках адлюстравана цоканне?
3. Як лакалізавалася цоканне ва ўсходнеславянскіх гаворках?
4. Прывядзіце прыклады адлюстравання цокання ў старажытных пісьмовых помніках.

§ 25. Пытанне аб характары фанемы [в]

Існуе пункт гледжання, згодна з якім у найстаражытнюю эпоху ў мове ўсходніх славян зычны [в] быў білабіяльным, або губна-губным, г.зн. захоўваў тую сваю якасць, якая была яму ўласціва ў праславянскую эпоху. З іншага боку, ёсць меркаванні, што ў X–XI стст. гэты зычны ва ўсходнеславянскіх дыялектах быў ужо губна-зубным. Нарэшце, некаторыя лінгвісты лічаць, што к канцу X – пачатку XI ст. у асобных усходнеславянскіх дыялектах быў губна-зубны [в], а ў іншых білабіяльны [w].

Тыя гаворкі, з якіх развілася беларуская мова, мелі абодва гэтыя гукі: губна-зубны [в] – [в’ілы], [в’эл’м’і] і білабіяльны [w] – [в’оз’эра], [в’уха]. Губна-зубны вымаўляецца перад галоснымі пярэдняга рада, а губна-губны – перад галоснымі [о], [у]. Абудва [в] ёсць у сучасных беларускіх гаворках і ў сучаснай беларускай мове [Янкоўскі, с. 101].

У фаналагічным плане адрозненне [в] і [w] па старажытных усходнеславянскіх дыялектах не мела прынцыповай ролі. Колькасны склад і агульныя суадносіны зычных фанем у дыялектах з [в] і ў дыялектах з [w] супадалі, была аднолькавай спалучальнасць гэтых фанем з наступнымі галоснымі і адны і тыя ж умовы проціпастаўлення дадзеных зычных іншым зычным моўнай сістэмы.

Пытанні для самаправеркі:

1. Ахарактарызуйце гук [в], уласцівы ўсходнеславянскім гаворкам X–XI стст.

2. Які гук [в] быў уласцівы гаворкам, на аснове якіх утварылася беларуская мова?

§ 26. Характар зычнага [г]

У сучасных усходнеславянскіх мовах і іх гаворках ёсць тры тыпы ўтварэння звонкай заднеязычнай зычнай фанемы: выбухны [г], фрыкатыўны [γ] і фарынгальны [h].

Выбухны [г] з'яўляецца асаблівасцю рускай літаратурнай мовы і шэрагу яе гаворак, напрыклад: *груз, гул, гимн*. У беларускай і ўкраінскай мовах ён сустракаецца, як правіла, у словах іншамоўнага паходжання: бел. *ганак, гвалт, гонта*; укр. *ганок, гвалт, гонт*. Але ў большасці запазычаных слоў вымаўляюцца зычныя: у беларускай мове і яе гаворках фрыкатыўны [γ], ва ўкраінскай – фарынгальны [h].

Фрыкатыўны [γ] уласцівы беларускай мове і яе гаворкам, фіксуецца ў паўночнарускіх і паўднёвабеларускіх гаворках, сустракаецца ў рускім літаратурным вымаўленні ў некаторых словах кніжнага і царкоўнага паходжання: *Бо[γ], бо[γ]у, бла[γ]о, бла[γ]одать, бла[γ]ословить, бла[γ]одарить*. Выказвалася меркаванне, што фрыкатыўны [γ] быў вядомы на поўдні Старажытнай Русі ўжо ў X–XI стст., але прапанаваныя доказы прымаюцца не ўсімі лінгвістамі.

У беларускай мове гук [г] ніколі не быў выбухны, ён заўсёды быў фрыкатыўны [γ]. На гэтую акалічнасць указваў яшчэ Я.Ф. Карскі, гэта ж пацвярджаюць і старажытныя беларускія пісьмовыя помнікі: выбухны [г] у запазычаных словах часцей абазначаўся спалучэннем літар *кг*, напрыклад: *Скирикгайлу* (Гр. 1387), *Олкгирда* (Вілен. л.), *кганку* (Бава), *кгвалтовника* (Ст. літ. 1588), *кгузиками* (Акт. Мінск.). Выбухны [г] абазначаўся таксама літарамі *г* (*гетмань*), *к* (*квалтъ*), часам спалучэннем літар *гг* (*Ггедыминь*).

Беларускія старажытныя тэксты, напісаныя лацінкай, добра перадаюць характар [г]: літарай *g* абазначаўся выбухны, а літарай *h* – фрыкатыўны: *wengrom, galaguckiy, generalom* і *hlyboko, ubohich, druh, knihi*.

Паслядоўна размяжоўвалі [г] выбухны і [γ] фрыкатыўны і татарскія кніжнікі. У кітабах XVII–XIX стст., у якіх дамінуе тагачасная народна-дыялектная мова, выбухны і фрыкатыўны абазначаліся рознымі літарамі, для гэтага ў арабскім алфавіце былі патрэбныя сродкі. Напрыклад, у словах *г^квалт, дзісейшег^ко* выкарыстана арабская літара *гайн* (яна і абазначае выбухны заднеязычны), у словах *дарога, убогім* – арабская літара *ха* (ёю абазначаўся фрыкатыўны заднеязычны).

Фарынгальны [h] з'яўляецца асаблівасцю ўкраінскай мовы: *голос, нога*. Ён адрозніваецца ад фрыкатыўнага [γ] месцам утварэння: зычны

[h] адносіцца да глотачных, а [ɣ] – заднеязычны. Апошні ва ўкраінскай мове фіксуецца як пазіцыйнае азванчэнне [x] пры хуткім тэмпе маўлення: [широкиѹдор'ih] (*шырокіх дарог*) [Булахов, 1987, с. 60].

Пытанні для самаправеркі:

1. Ахарактарызуйце заднеязычны [ɣ] паводле ўтварэння ва ўсходнеславянскіх мовах.
2. Акрэсліце вобласць распаўсюджання выбухнога [ɣ] ва ўсходнеславянскіх мовах і іх гаворках.
3. Акрэсліце вобласць распаўсюджання фрыкатыўнага [ɣ] ва ўсходнеславянскіх мовах і іх гаворках.
4. Акрэсліце вобласць распаўсюджання фарынгальнага [h] ва ўсходнеславянскіх мовах і іх гаворках.
5. Як размяжоўваліся розныя тыпы заднеязычнага [ɣ] у старажытных пісьмовых помніках?

ВЫНІКІ ФАНЕТЫЧНЫХ ПРАЦЭСАЎ ВА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ГАВОРКАХ ДАПІСЬМОВАЙ ПАРЫ. ГІСТОРЫЯ МЯККІХ ЗЫЧНЫХ

Фанетычныя працэсы, у выніку якіх у славянскіх мовах узніклі мяккія зычныя – шыпячыя [ж'], [ч'], [ш'] і свісцячыя [з'], [ц'], [с'], былі выкліканы тэндэнцыяй да складовага сінгарманізму. Такімі працэсамі з'яўляюцца *першая*, *другая* і *трэцяя* палаталізацыі, змяненні груп зычных *gt, *kt, *gv, *kv перад галоснымі пярэдняга рада ды інш. Пачаліся яны яшчэ на стадыі праславянскай мовы і прадаўжаліся пасля яе распаду ў славянскіх дыялектах, у тым ліку і ва ўсходнеславянскіх гаворках. Праўда, адносна больш канкрэтнага часу ўзнікнення і абсалютнай храналогіі палаталізацыйных змяненняў адзіных поглядаў у навуковым свеце пакуль няма.

§ 27. Першая палаталізацыя

Зычныя [g], [k], [ch] у праславянскай мове былі толькі цвёрдыя і не маглі знаходзіцца ў становішчы перад галоснымі пярэдняга рада. Аднак пры ўтварэнні новых слоў падобныя выпадкі ўсё ж узніклі. Паколькі спалучэнне цвёрдага заднеязычнага і галоснага пярэдняга рада пярэчыла патрабаванням тэндэнцыі да складовага сінгарманізму, то гукі [g], [k], [ch] перажылі палаталізацыйнае змяненне: месца іх ўтварэння пераносілася ў вобласць сярэдняга паднябэння. Гэты працэс завяршыўся змяненнем, якое прынята называць *першай палаталізацыяй* заднеязычных (ад лац. *palatum* – паднябенне).

У выніку першай палаталізацыі заднеязычныя [g], [k], [ch] змяняліся перад галоснымі пярэдняга рада ў мяккія шыпячыя [ж'], [ч'],

[š']. Ва ўсходнеславянскіх гаворках пісьмовага часу яны адлюстроўваюцца перад галоснымі [i], [e], [ь], [ě] (h): *роука* – *поруочити*, *соухъ* – *соушити*, *берегу* – *береже(ть)*, *конъ*, *коньць* – *начати* (з прасл. **nač'ъntei* > **nač'ęti* > *начѣти* > *начати*), *кънига* – *кънижьникъ*, *грѣхъ* – *грѣшьникъ*.

Пры гэтым галосныя гукі [i], [e], [ь], змяняючы якасць заднеязычных, самі захоўваліся без змены. Галосны ж пярэдняга рада [ě] (h) (яць), перад якім заднеязычныя змяняліся ў мяккія шыпячыя, пасля гэтых новых мяккіх зычных не захоўваўся, а змяняўся ў [a]. Параўн.: прасл. *bēgētei → ст.-усх.-слав. *бѣжѣти* → *бѣжати*; прасл. *gělъ → ст.-усх.-слав. *жль* → *жаль*. Аналагічныя змены адлюстраваны ў інфінітывах – *крычаць* (з *кричѣти*), *ляжаць* (з *лежѣти*), *маўчаць* (з *мълчѣти*), у назоўніках – *жар* (з *жъръ*), *чад* (з *чдъ*).

Вынікам першай палаталізацыі з'явілася чаргаванне [г] // [ж], [к] // [ч], [х] // [ш]: *магу* – *можна*, *лягу* – *ляжаши*, *смак* – *смачны*, *вока* – *завочны*, *страх* – *страшыць*, *верх* – *завяришаць*. У сучаснай мове яно не залежыць ад пазіцыі фанем у слове, пагэтану лічыцца гістарычным.

Чаргаванні заднеязычных з шыпячымі назіраюцца не толькі ў словах даўняга паходжання, але і ў такіх новых словах, як: *генетыка* – *генетычны*, *кібернетыка* – *кібернетычны*, *арктыка* – *арктычны*, *матэматыка* – *матэматычны*. У падобных выпадках чаргаванне выступае як марфалагічны сродак утварэння новых словаформ.

У цяперашні час першая палаталізацыя як з'ява не дзейнічае, гукі [г], [к], [х] у становішчы перад галоснымі пярэдняга рада [i], [e] у шыпячыя не пераходзяць. Пагэтану сталі магчымыя спалучэнні заднеязычных зычных і галосных пярэдняга рада. Напрыклад, такія спалучэнні сустракаюцца ў запазычаных адносна нядаўна словах *кефір*, *герой*, *кібернетыка*, *генетыка*. Слова тыпу *лёгенькі*, *сухенькі* ўзніклі пазней, калі першая палаталізацыя перастала дзейнічаць. Акрамя гэтага, у XIII–XIV стст. адбывалася непераходнае памякчэнне заднеязычных, пры якім [г], [к], [х] змяніліся ў [г'], [к'], [х']: *сухьи* → *сухий* → *сухі*, *хытрыи* → *хитрый* → *хітры* і г.д.

Пытанні для самаправеркі:

1. Які фанетычны працэс атрымаў назву першай палаталізацыі?
2. Назавіце прычыну і ўмовы, у якіх адбывалася першая палаталізацыя.
3. Назавіце вынікі першай палаталізацыі.
4. Праілюструйце прыкладамі з сучаснай беларускай мовы чаргаванні, якія ўзніклі ў выніку першай палаталізацыі.
5. Раствлумачце паходжанне шыпячых у словах тыпу *матэматычны*, *флажок*.

§ 28. Другая палаталізацыя

Другая палаталізацыя адбывалася пазней за першую. У выніку другой палаталізацыі заднеязычныя [g], [k], [ch] пераходзілі ў [z'] (праз ступень [d'z']), [c'], [s'] перад галоснымі [i], [ě] (h), якія ўзніклі з дыфтонгаў.

Вынікі гэтага змянення адлюстраваліся ў розных граматычных формах старажытных усходнеславянскіх гаворак, сярод якіх варта адзначыць наступныя.

1. Назоўнікі жаночага роду ў Д. і М. скл. адз. ліку: *рhка – рhцh, бльха – бльch, соха – соch, нога – нозh, моука – моуцh*. Свісцячыя зычныя ў гэтай граматычнай форме захоўваюцца ў сучаснай беларускай мове.

2. Назоўнікі і прыметнікі мужчынскага роду ў М. скл. адз. і мн. лікаў: *берегъ – на березh, мохъ – на мosh, великъ стогъ – на велицh стозh*.

Вынікі другой палаталізацыі захоўваюцца ў гэтай групе толькі ў спрадвечна беларускіх назоўніках у адзіночным ліку з асновай на *z, x*: *на беразе, у стозе, у кажусе*, а ў множным ліку ў аснове слова зноў аднавіўся заднеязычны зычны: *у стагах* (са ст.-усх.-слав. *въ стозhхъ*). Адсутнічаюць свісцячыя ў назоўніках суфіксальнага ўтварэння з суфіксам *-ок-*: *у садку, на беражку*.

3. Назоўнікі і прыметнікі мужчынскага і ніякага роду ў назоўным склоне множнага ліку: *стогъ – велици стози, врагъ – мьнози врази, доухъ – доуси*.

Вынікі другой палаталізацыі ў гэтых формах не захаваліся, аснова слова выраўнялася на ўзор ускосных склонаў: *ворагі, берагі, стагі*.

4. Дзеясловы загаднага ладу: *сhкоу – сhци, стрigoу – стризи, слоуга – слоузи, бhгати – бhзи*.

У сучаснай мове аснова загаднага ладу выраўнялася на ўзор асновы абв. л. 2 ас. адз. ліку ці 1 ас. мн. ліку тыпу ст.-усх.-слав. *печеши, стрижеши, слоужиши, бhжиши* – адсюль і сучасныя формы загаднага ладу тыпу *бяжы, служы, пячы, валачы*.

5. Пераход заднеязычных зычных у свісцячыя адбыўся ў некаторых асобных словах, такіх як *цана, цэлы*.

Вынікі другой палаталізацыі захаваліся не ва ўсіх формах. Напрыклад, займеннік *кѣто* ва ўсходнеславянскіх гаворках ў Т. скл. меў форму *цhмь*, у якой перад *h* дыфтангічнага паходжання ўзнік свісцячы [ц'], які яшчэ ў час фарміравання старабеларускай мовы быў выцеснены зычным [к] па аналогіі з большасцю склонавых форм, якія мелі ў аснове зычны [к], – *кім*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якія фанетычныя працэсы атрымаў назву другой палаталізацыі?

2. Назавіце прычыну і ўмовы, пры якіх адбывалася другая палаталізацыя.
3. Назавіце граматычныя формы, ў якіх адлюстраваліся вынікі другой палаталізацыі.
4. У якіх выпадках вынікі другой палаталізацыі не захаваліся?

§ 29. Трэцяя палаталізацыя

Трэцяя палаталізацыя – пераходнае памякчэнне заднеязычных [g], [k], [ch] у [z'] (праз ступень [d'z']), [c'], [s'] пасля галосных пярэдняга рада [i], [ь], [e]. Выдзяляюць трэцюю палаталізацыю не ўсе лінгвісты: некаторыя лічаць яе разнавіднасцю другой, паколькі іх вынікі аднолькавыя – заднеязычныя змяняюцца ў мяккія свісцячыя.

Асаблівасць трэцяй палаталізацыі заключаецца ў тым, што паслядоўна яна адбывалася толькі тады, калі пасля заднеязычных знаходзіўся [a]: ст.-усх.-слав. *ученица, молодица, дъвица, овца, польза*.

Трэцяя палаталізацыя не адбывалася, калі пасля заднеязычных ішлі [ъ], [ы]: ст.-усх.-слав. *оученикъ, кънягыни*. У некаторых словах свісцячыя гукі замацоўваліся на месцы заднеязычных зычных пад уздзеяннем граматычнай аналогіі, напрыклад у такіх словах, як *коньць, купьць, кънезь, отьць*. Параўн. праславянскія формы гэтых слоў: *копкъ, *куркъ, *кънегъ, *откъ, у якіх для фанетычнага пераходу не было ўмоў з-за наяўнасці галоснага [ъ] пасля заднеязычнага зычнага.

У сучаснай беларускай мове вынікі трэцяй палаталізацыі захоўваюцца ў назоўніках жаначога роду тыпу *вучаніца, маладзіца*, а таксама ў назвах ягад – *галубіцы, брусніцы, клубніцы, чарніцы, суніцы*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Які фанетычны працэс атрымаў назву трэцяй палаталізацыі?
2. Назавіце ўмовы, пры якіх адбывалася трэцяя палаталізацыя.
3. Прывядзіце прыклады, у якіх адлюстраваліся вынікі трэцяй палаталізацыі.
4. У якіх выпадках трэцяя палаталізацыя не магла адбывацца?
5. У якіх словах вынікі трэцяй палаталізацыі замацаваліся пад уздзеяннем граматычнай аналогіі?

§ 30. Змяненне груп зычных *gt, *kt, *gv, *kv

Перад галоснымі пярэдняга рада [и], [ь] (абедзве фанемы паходзяць з праславянскага *i – доўгага і кароткага адпаведна) змяняліся таксама групы зычных *gt, *kt, але ў розных групах славянскіх моў вынікі змен былі розныя. Ва ўсходнеславянскіх мовах гэтыя спалучэнні змяніліся ў мяккі [čʹ]. Параўн.: рус. *ночь, печь, стричь, мочь*; бел. *ноч, печ, стрыгчы, магчы*; у заходнеславянскіх – у [cʹ] (→ [c]): польск. *noc, piec, strzuc, móc*, у паўднёвых славян – у [šʹčʹ] ([šʹtʹ]) (→ [šʹčʹ]): балг. *нощ, пеш, мощ*; ст.-слав. *ношть, пешть, мошти*.

З дзеяннем другой палаталізацыі звязана пераходнае змяненне праславянскіх пачатковых спалучэнняў *kv, *gv. У становішчы перад [ě] (h) (яцем) дыфтангічнага паходжання яны змяняліся ў [cʹv] і [zʹv] ва ўсходнеславянскіх і паўднёваславянскіх мовах: прасл. *kwoitъ → *kwhtъ → ст.-усх.-слав. *цвhtъ* (→ бел. *цвет*); прасл. *gvoizda → *gvhzda → ст.-усх.-слав. *звhzда* (→ бел. *звезда*). У заходнеславянскіх мовах гэтыя спалучэнні не змяніліся: польск. *kwiat, gwiazda*, чэшск. *květ, hvězda*.

Як відаць, розныя вынікі змянення праславянскіх спалучэнняў *kvě, *gvě сведчаць або пра даўнія дыялектныя рысы праславянскай мовы, або пра позняе паходжанне дадзенай з’явы, пра тое, што яна ўзнікла пасля распаду праславянскага моўнага адзінства.

Пытанні для самаправеркі:

1. Як і пры якіх умовах змяняліся спалучэнні зычных *gt, *kt у славянскіх мовах?
2. Як і пры якіх умовах змяняліся спалучэнні зычных *gv, *kv у славянскіх мовах?

§ 31. Узаемадзеянне зычных і груп зычных з *j.

Лёс спалучэнняў *gj, *kj, *chj і *sj, *zj

Мяккія зычныя ўзнікалі ў праславянскай мове таксама і ў выніку ўзаемадзеяння зычных і груп зычных з *j. Гук [j] у праславянскай мове быў сярэднязычным санорным звонкім мяккім зычным, пагэтану яго ўздзеянне заключалася ў змякчэнні папярэдніх цвёрдых гукаў. Аказваючы змякчальнае ўздзеянне, зычны [j] страчваўся, а зычны мяняў месца ўтварэння і ператвараўся ў палатальны (мяккі) або вылучаў мяккасць ў асобную артыкуляцыю. Пагэтану ўсе ўтвораныя ў выніку j-палаталізацыі зычныя з’яўляюцца *спрадвечна мяккімі*. Гэтае змяненне звычайна разглядаюць як вынік дзейнасці тэндэнцыі да складовага сінгарманізму.

Змякчальнаму ўздзеянню з боку [j] падпалі розныя зычныя. У адных выпадках змякчэнне давала аднолькавыя, а ў іншых розныя вынікі ў дыялектах праславянскай мовы, што і адлюстравалася ў гісторыі асобных славянскіх моў.

У выніку ўздзеяння [j] на папярэднія заднеязычныя [g], [k], [ch] і свісцячыя [z], [s] узніклі мяккія шыпячыя:

[gj] → [ž’]: прасл. *lugja → ст.-усх.-слав. лужа, бел. лужа; прасл. *legjo → ст.-усх.-слав. лежу, бел. ляжу;

[kj] → [č’]: прасл. *plakjъ → ст.-усх.-слав. плачь, бел. плач; прасл. *mьlkjo → ст.-усх.-слав. мълчоу, бел. маўчу;

[chj] → [š’]: прасл. *douchja → ст.-усх.-слав. доуша, бел. душа; прасл. *strachjo → ст.-усх.-слав. страшоу, бел. страшу. Так узнікла яшчэ адно гістарычнае чаргаванне [г] // [ж], [к] // [ч], [х] // [ш], адлюстраванае ў сучаснай беларускай мове, якое знаходзіцца ў адным радзе з тым, якое з’явілася ў выніку першай палаталізацыі. Параўн.: *сухі – суша, высыкаць – сеча, дарагі – даражу*.

Шыпячыя мяккія зычныя ўзніклі таксама і са спалучэнняў *sj, *zj:

[zj] → [ž’]: прасл. *vozjo → ст.-усх.-слав. вожоу, бел. важу; прасл. *rēzjo → ст.-усх.-слав. режоу, бел. рэжу; прасл. *nozjъ → ст.-усх.-слав. ножь, бел. нож;

[sj] → [š’]: прасл. *kosjo → ст.-усх.-слав. кошоу, бел. кашу; прасл. *prosjo → ст.-усх.-слав. прошоу, бел. прашу; прасл. *nosja → ст.-усх.-слав. ноша, бел. ноша.

Спалучэнні заднеязычных *gj, *kj, *chj і свісцячых зычных *sj, *zj ва ўсіх славянскіх мовах змяніліся аднолькава.

Пытанні для самаправеркі:

1. Ахарактарызуйце гук [j] у праславянскай мове.
2. Як змяніліся спалучэнні *gj, *kj, *chj і *sj, *zj у славянскіх мовах? Назавіце вынікі змяненняў.

§ 32. Лёс спалучэнняў *bj, *pj, *mj, *vj

Спалучэнні *bj, *pj, *mj, *vj у праславянскай мове былі на пачатку і ў сярэдзіне слоў. На пачатку слова ва ўсіх славянскіх мовах яны аднолькава змяніліся на спалучэнні “губны + [л’]”: *блюда, пляваць*.

Гістарычны лёс спалучэнняў “губны + *j” у сярэдзіне слова аказаўся ў славянскіх мовах розным.

Ва ўсходніх і паўднёвых славян паслядоўна развілося спалучэнне “губны + [л’]” (гэты [л’] называюць *l-epentheticum*, л – “устаўны”): бел. *куплю, сыплю, зямля*. Толькі ў сучаснай балгарскай мове непаслядоўна адлюстроўваецца “губны + [л’]”: балг. *объявление, оскърбление, изумление* (але *земя, купя*). Мяркуюць, што ў частцы слоў у балгарскай мове [л’] эпентэтычны страціўся.

У заходнеславянскіх мовах губны асіміляваў [j] і памякчыўся: польск. *ziemia, lubie, syrie*.

У сучаснай беларускай мове разгледжанае змяненне праяўляецца ў выглядзе гістарычнага чаргавання губнога са спалучэннем “губны + [л’]”: [б] // [бл’], [в] // [вл’] → [в] // [ўл’], [м] // [мл’], [п] // [пл’]: *размова – размаўляць, грабу – граблі, лавіць – лаўлю, карміць – кармлю, цярпець – цярплю*. Зычны [л’] эпентэтычны пры вызначэнні марфалагічнай структуры слова ад кораня не аддзяляецца: *рабл-ю, грабл-і, кропл-я*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Як змяніліся спалучэнні губных зычных з *j у славянскіх мовах? Праілюструйце.
2. Прывядзіце прыклады чаргаванняў губных зычных са спалучэннямі “губны + [л’]” у сучаснай мове.
3. Як называецца зычны [л’] у словах тыпу *цярплю, кропля*?

§ 33. Лёс спалучэнняў *dj, *tj

У спалучэннях *dj і *tj працэс змякчэння зычных і асіміляцыі [j] даў розныя вынікі ў дыялектах праславянскай мовы. Так, спалучэнне *dj у продкаў усходніх славян змянілася ў [ž’] (а ў мове беларусаў яшчэ і ў [d’ž’], і нават часцей у [d’ž’] → [dž], у паўднёвых славян – у [ž’d’], у заходніх – у [d’z’]:

бел. *мяжа, ваджу*, рус. *межа, вижу, вожу*;

ст.-слав. *межда*, балг. *виждам*;

польск. *miedza, widze*.

Праславянскае спалучэнне *tj змянілася ва ўсходніх славян у [č’], у паўднёвых славян – у [š’t’] ([š’č’]), у заходніх – у [c’]:

бел. *мачаха, скарачу, заплачу, свечка*;

балг. *мачеха, съкращавам, заплащам, свещ*;

польск. *macocha, zapłacać, skręcać, świeca*.

У беларускай мове спалучэнне *dj змянялася часцей не ў [ž’] (такія выпадкі ёсць, але іх мала), а ў [d’ž’]. Ф.М. Янкоўскі акцэнтуюе на гэтай акалічнасці ўвагу і прыводзіць наступныя прыклады: *адраджэнне, нараджэнне, пашкоджанне, узнагароджанне, ураджай, сцэджваць, абгароджвай, згладжаны, пашкоджаны, адроджаны, прысуджаны, дагледжаны, сяджу, гляджу* [Янкоўскі, с. 75].

Гук [дж] уласцівы і мове ўкраінцаў: *воджу, уродженка*, а рускай мове ён не вядомы.

У выніку змянення спалучэння *dj, *tj у беларускай мове ўзніклі чаргаванні, якія адносяцца да гістарычных: [д] // [дж] ([ж]), [т] // [ч]. Параўн.: *узнагарода – узнагароджанне, суды – асуджэнне, асадак – сажжа, яда – ежа, кароткі – скарачэнне, плата – плачу, лётаць – лячу, малаток – малачу*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Як змянілася спалучэнне *dj у славянскіх мовах? Праілюструйце.
2. У чым асаблівасць змянення *dj ва ўсходнеславянскіх гаворках?
3. Як змяніліся спалучэнні *tj у славянскіх мовах? Праілюструйце.

§ 34. Лёс спалучэнняў санорных *r, *l, *n з наступным *j

Спалучэнні санорных [r], [l], [n] з наступным [j] ва ўсіх дыялектах праславянскай мовы змяніліся аднолькава: [j], змякчыўшы папярэдні зычны, знік, а санорныя, атрымаўшы змякчэнне, захавалі сваю артыкуляцыйную якасць. Такім чынам, са спалучэння [rj] узнік [rʲ], з [lj] – [lʲ], з [nj] – [nʲ]: прасл. *poljǫ → ст.-усх.-слав. *по[лʲ]ǫ* → *по[лʲ]у* (→ бел. *палю*), прасл. *gonjǫ → ст.-усх.-слав. *го[нʲ]ǫ* → *го[нʲ]у* (→ бел. *ганю*), прасл. *tvorjǫ → ст.-усх.-слав. *тво[рʲ]ǫ* → *тво[рʲ]у* (→ бел. *твару*).

Так узнікла гістарычнае чаргаванне [л] // [лʲ] (*палоць* – *палю*, *калоць* – *калю*, *малоць* – *мялю*), [н] // [нʲ] (*знаць* – *ганю*, *змена* – *змяню*).

Пытанні для самаправеркі:

1. Як змяніліся спалучэнні санорных зычных з *j у славянскіх мовах? Праілюструйце.
2. Прывядзіце прыклады чаргаванняў санорных зычных у беларускай мове.

§ 35. Лёс спалучэнняў *skj, *stj

Зычны [j] у праславянскай мове мог памякчаць і групы зычных, г.зн. ён мог уплываць не толькі на гук непасрэдна, які стаіць побач, але праз гэты гук – на папярэдні. Напрыклад, са спалучэнняў *skj і *stj ва ўсходніх і заходніх славян узнік складаны зычны [šʲčʲ] ([шʲчʲ]), а ў стараславянскай мове – [šʲtʲ] ([шʲтʲ]): прасл. *poustja – ст.-слав. *поушта*, ст.-усх.-слав. *поушча*, бел. *пушча*, польск. *puszcza*.

Акрамя складаных зычных, вынікам гэтага змянення ў славянскіх мовах з’явілася і адметнае чаргаванне [ск] // [шч], [ст] (→ [сʲцʲ]) // [шч]. У сучаснай беларускай мове яно назіраецца, напрыклад, у словах *паласкаць* – *палашчу*, *пласка* – *плошча*, *піск* – *пішчу*, *пусціць* – *пушчу*, *рост* (*вырасці*) – *вырашчу*, *густы* (*гусцець*) – *гушча*.

Спалучэнне [шч] у беларускай мове (*плошча*, *нарошчаны*) – гэта два зацвярдзелыя гукі, якія абазначаюцца на пісьме дзвюма літарамі.

Пытанні для самаправеркі:

1. Як змяніліся спалучэнні груп зычных з *j у славянскіх мовах? Праілюструйце.
2. Прывядзіце прыклады чаргаванняў [ск] // [шч], [ст] (→ [сʲцʲ]) // [шч] у беларускай мове.

3. Назавіце групы зычных з [j], якія аднолькава змяніліся ў славянскіх дыялектах.
4. Назавіце групы зычных з [j], якія неаднолькава змяніліся ў славянскіх дыялектах.

ЛЁС СПАЛУЧЭННЯЎ КАРОТКІХ ГАЛОСНЫХ З ПЛАЎНЫМІ ЗЫЧНЫМІ

§ 36. Гісторыя спалучэнняў тыпу *tort, *tert, *tolt, *telt у славянскіх дыялектах

Праславянскія спалучэнні *tort, *tolt, *tert, *telt, дзе *t – зычны, змяніліся ва ўсіх славянскіх дыялектах. Прычынамі гэтага працэсу былі патрабаванні да будовы склада (закон адкрытага склада) і страта плаўнымі складовасці. Вынікі змен, якія адлюстраваліся ў трох групах славянскіх моў, не аднолькавыя.

Ва ўсходнеславянскіх мовах у старажытных спалучэннях *tort, *tolt, *tert, *telt пасля плаўнага зычнага развіваўся дадатковы галосны, падобны таму, які быў перад плаўным, [o] або [e] – [торот], [терет], [толот]: прасл. *borda – ст.-усх.-слав. борода, прасл. *bergъ – ст.-усх.-слав. берегъ, прасл. *golsъ – ст.-усх.-слав. гольсь, прасл. *pelнь – ст.-усх.-слав. полонь. Старажытныя спалучэнні з двухбаковай агаласоўкай [oro], [olo], [ere] уласцівы толькі ўсходнеславянскім мовам і гэтым проціпастаўляюць іх заходнім і паўднёвым славянскім мовам, Такая фанетычная з’ява атрымала назву *першага поўнагалосся*.

У частцы *заходнеславянскіх* моў спалучэнн tort, *tolt, *tert, *telt пад уплывам закону адкрытага склада змяніліся ў [trot], [tlot], [tret], [tlet], параўн. польск.: broda, brzeg, glos, mleko.

У мове продкаў *паўднёвых* славян, а таксама заходніх славян *чэхаў і славакаў* дыфтангічныя спалучэнні [or], [ol], [er], [el] змяніліся спачатку ў [ar], [al], [ěr], [ěl], а пасля адбылася перастаноўка артыкуляцыі галоснага і плаўнага: *tart > [trat], *talt > [tlat], *tért > [trèt], *tèlt > [tlèt]. Напрыклад, у стараславянскай мове: брада, брѣгъ, гласъ, плнь. Старажытныя спалучэнні тыпу [ra], [ro], [lo] і пад. з агаласоўкай пасля плаўнага называюць няпоўнагалоснымі. Яны з’яўляюцца фанетычнаю прыметаю заходне- і паўднёваславянскіх моў.

У дачыненні да развіцця праславянскіх спалучэнняў тыпу *telt варта адзначыць, што ва ўсходнеславянскіх гаворках яно змянялася не ў [telet], як чакалася б, а ў [tolot]. Гэтая з’ява тлумачыцца па-рознаму. Адно з тлумачэнняў наступнае. “Пасля цвёрдага зычнага адбываецца лабіялізацыя *e > *o: *telt > *tolot. Напрыклад, *pelнь > *polonь – палон. Калі ж пачатковы зычны быў мяккім, то лабіялізаваўся толькі другі галосны поўнагалоснага спалучэння: *t’elt > *t’elot. Напрыклад, герм. helm > *š’elmtъ > *š’elomtъ – шалом (шлем)” [Свістунова, с. 32].

Поўнагалоссе стала адной з выразных фанетычных асаблівасцей ўсходнеславянскіх моў, а няпоўнагалоссе – заходне- і паўднёваславянскіх моў. Розныя вынікі развіцця дыфтангічных спалучэнняў *or, *ol, *er, *el сведчаць пра тое, што пачалося яно ў апошні перыяд існавання агульнаславянскай супольнасці і было жывым працэсам у перыяд развіцця асобных славянскіх моў.

Пытанні для самаправеркі:

1. Як змяніліся дыфтангічныя спалучэнні *or, *ol, *er, *el ва ўсходнеславянскіх гаворках?
2. Як змяніліся дыфтангічныя спалучэнні *or, *ol, *er, *el у заходнеславянскіх гаворках?
3. Як змяніліся дыфтангічныя спалучэнні *or, *ol, *er, *el у паўнёвых славян, чэшскай і славацкай мовах?
4. У чым адметнасць змянення спалучэння *telt ва ўсходнеславянскіх гаворках?
5. Пра што сведчаць розныя вынікі змяненняў дыфтангічных спалучэнняў *or, *ol, *er, *el у славянскіх мовах?

§ 37. Змяненне пачатковых спалучэнняў *ort, *olt

У сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада пачатковыя спалучэнні *ort, *olt, дзе t – зычны, змяніліся ва ўсіх славянскіх дыялектах. На характар змяненняў, як мяркуюць, аказала ўплыў інтанацыя, уласцівая пачатковаму складу [гл. § 20].

Пры ўзыходным націску (узыходнай інтанацыі) на пачатковым [o] са спалучэнняў [ort], [olt] ва ўсіх славянскіх дыялектах узніклі [rat], [lat]: прасл. *ordlo (→ orlo) → ст.-усх.-слав. *рало*, бел. *рала*, польск. *radlo*, чэш. *rádlo*, балг. *рало*.

Пры зыходным націску (зыходнай інтанацыі) спалучэнні [ort], [olt] змяніліся на [rot], [lot] ва ўсходне- і заходнеславянскіх гаворках: прасл. *olkъtъ → ст.-усх.-слав. *локътъ*, бел. *локаць*, рус. *локоть*, польск. *łokieć*, чэш. *loket*. У паўднёваславянскіх мовах узнікалі [rat], [lat]: ст.-слав. *лакътъ*, *рабъ*, *работа*.

У беларускай мове заканамерна замацаваліся ўсходнеславянскія формы – *розум*, *роўны*, *роўнасць*, *розныя*, *розніца*, *робіш*, *лодка*. У ненаціскных [rot], [lot] у сувязі з аканнем узнік галосны [a]: *розум* – *разумны*, *роўны* – *параўнаць*, *роскідка* – *раскідць*, *робіш* – *работа*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Як змяніліся пачатковыя спалучэнні *ort, *olt ва ўсходнеславянскіх мовах?
2. Чым тлумачыцца наяўнасць форм з [o] (*розум*, *роўны*) і з [a] (*разумець*, *параўнаць*) у беларускай мове?

§ 38. Поўнагалосныя і няпоўнагалосныя спалучэнні ў беларускай мове

Словы з першым поўнагалоссем адлюстроўваюцца ў старажытных беларускіх пісьмовых помніках і з'яўляюцца асаблівасцю старажытнай беларускай мовы: *полочаны, полочьская, городе, волости* (Гр. Герд.), *бороните* (Гр. Як.), *волости* (Гр. 1300), *оборонять* (Даг. Пол.), *города, Дорогичинь* (Вілен. л.), *соромотили* (Стр. Хр.).

Былыя старажытныя поўнагалосныя спалучэнні [оро], [оло], [ере], [ело] набылі ў сучаснай беларускай мове фанетычныя варыянты:

[оро] – [ора], [аро], [ара]: *сорам, агарод, бессаромны, гарады*;

[оло] – [ола], [ало], [ала]: *холод, золата, салодкі, пазалота, залацісты*;

[ере] – [ера], [ярэ], [яро]: *бераг, серада, сярэдні, узбярэжны, бяроза*;

[ело] – [ала]: *ашаламіць*.

У сучаснай беларускай мове поўнагалосныя формы слоў з'яўляюцца выразнай фанетычнай асаблівасцю. Наадварот, няпоўнагалосныя формы складаюць у ёй зусім нязначную частку слоўніка. Такімі з'яўляюцца, напрыклад, тапанімічныя назвы беларускіх гарадоў Брэст, Навагрудак, Гродна, Крулеўшчызна. Гэтыя назвы замацаваліся з няпоўнагалоснымі спалучэннямі [рэ], [ру], [ро] у часе знаходжання Беларусі на працягу двух стагоддзяў у складзе Рэчы Паспалітай – дзяржавы, якая ўзнікла ў выніку аб'яднання ў 2-й палове XVI ст. Вялікага Княства Літоўскага і Кароны Польскай, а потым, пасля 1795 г., – у складзе Расійскай імперыі. Мясцовыя і гістарычныя назвы гэтых тапонімаў – Бэрасце (ад назвы вяза *бэрасца*), Наваградак (*новы + гарадок*), Гародня (і Горадня) (ад *гарадзіць, агароджваць, горад*), Каралёўшчына.

Няпоўнагалосныя спалучэнні [рэ], [ра], [ро], [ло] могуць быць прыметай паланізмаў або царкоўнаславянізмаў: *дрэва, прад* (прыназ.), *прадбачыць, продак, пасрэднік, глава* ('раздзел', ужываецца ў навуковым стылі) ды інш.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якія спалучэнні з'яўляюцца поўнагалоснымі, а якія – няпоўнагалоснымі?
2. Ахарактарызуйце беларускую і рускую мову па наяўнасці ў іх поўнагалосных і няпоўнагалосных форм.

ГІСТОРЫЯ НАСАВЫХ ГАЛОСНЫХ

У праславянскай мове былі два насавыя галосныя – [ɔ] (ст.-слав. літарны адпаведнік – @) і [ɛ] (ст.-слав. літарны адпаведнік – #). Іх узнікненне тлумачыцца дзейнасцю закону адкрытага склада, утварэннем з двух гукаў аднаго. Калі спалучэнне “галосны + насавы зычны” (*on, *om, *ьn, *ьm, *en, *em, *in, *im, *ьn, *ьm) знаходзілася перад наступным зычным (*menta, *pentь, *зьntei) або на канцы слова (*semen, *imen, *idon), насавы зычны закрываў склад. Пры раскрыцці склада пад уздзеяннем закону адкрытага склада спалучэнне галоснага з насавым зычным змянялася такім чынам, што з двух гукаў утвараўся адзін гук – галосны, які вымаўляўся з насавым адценнем:

прасл. *(*po*)|*цьn*/*tei* → *(*po*)|*цѣ*/*ti* → ст.-усх.-слав. *поч#ти* → бел. *пачаць*;

прасл. *men / *ta* → *мѣ | *ta* → ст.-усх.-слав. *м#та* → бел. *мята*;

прасл. *зьn / *tei* → *зѣ | *ti* → ст.-усх.-слав. *ж#ти* → бел. *жаць*;

прасл. *i / *don* → *i / *dɔ* → ст.-усх.-слав. *ид@* → бел. *іду*.

Калі ж спалучэнне “галосны + насавы зычны” стаяла перад галосным, то спалучэнне захоўвалася, насавы галосны не ўтвараўся: прасл. *imene → ст.-усх.-слав. *имене* (форма роднага склону назоўніка *імя*), прасл. *(*po*)*цїnatei* → ст.-усх.-слав. *починати*.

Такім чынам, яшчэ на стадыі праславянскай мовы ўзнікла чаргаванне насавага галоснага са спалучэннем “галосны + насавы зычны”: *(*po*)*цѣti* – *(*po*)*цїnatei*, *зѣti – *зьnɔ, *възѣti – *възьmɔ, *имѣ – *имене.

Прыкладна на рубяжы IX–X стст. ва ўсходнеславянскіх гаворках насавыя [ɔ], [ɛ] перажылі *дэназалізацыю* – змяненне, у выніку якога яны супалі з галоснымі ненасавымі, ротавымі: [ɔ] супаў з [y], [ɛ] – з [ä] (пярэдняй зоны ўтварэння): прасл. *sɔdь → ст.-усх.-слав. *судь*, прасл. *golɔbь → ст.-усх.-слав. *голубь*, прасл. *зѣti → ст.-усх.-слав. *жати*, прасл. *възѣti → ст.-усх.-слав. *взьяти*. Адпаведна змянілася і чаргаванне: калі раней чаргаваўся насавы галосны са спалучэннем “галосны + насавы зычны”, то з гэтага часу чаргуецца галосны [ä] або [y] са спалучэннем “галосны + насавы зычны”: *взьяти* – *взьму* ([ä] // [ьм]), *пчати* – *пчинати* ([ä] // [ін]), *звукь* – *звонь* ([y] // [он]).

Насавыя галосныя засведчылі пісьмовыя помнікі на стараславянскай мове; [ɔ] абазначаўся літарай @ (ётавы – \), [ɛ] – # (ётавы – >). Напісанне слоў з гэтымі літарамі трымалася вельмі доўга ва ўсходнеславянскіх помніках XI–XIII стст. і нават у помніках старабеларускай пісьменнасці XIV–XVI стст. Але нягледзячы на тое, што гэтыя літары захоўваліся ў старажытнай пісьменнасці, насавых гукаў ва ўсходнеславянскіх гаворках у самы ранні гістарычны перыяд

не было; літары @ і # абазначалі галосныя, якія ўжо не мелі насаваго характару.

Гэта сцвярджае даказваецца тым, што ўжо ў самых ранніх помніках усходнеславянскай пісьменнасці літары @ і # зблытваюцца з літарамі ou, " і а, якія абазначаюць чыстыя (ротавыя, ненасавыя) галосныя. Так, напрыклад, у Астравіравым евангеллі (1056–1057 гг.) можна выявіць напісанні поч#хъ і почахъ, дзе у другім выпадку а замест #; рабоу і раб@, дзе ў другім выпадку @ замест ou; пороучени~ замест пор@чени~ з ou замест @.

Падобнага зблытвання літар не магло б назірацца, калі б для перапісчыка @ і ou, # і ", а асацыяваліся з рознымі гукамі. Яно (неадрозненне, зблытванне) узнікла таму, што для пісца гэтыя пары літар асацыяваліся ўжо кожная з адным гукам, ненасавым па сваім характары. Можна меркаваць, што падобнае памылковае выкарыстанне літар у помніку сярэдзіны XI ст. магло ўзнікнуць толькі ў тым выпадку, калі раней гэтага часу ў мове ўжо былі страчаны насавыя.

І сапраўды, – адзначае В.В. Іваноў, – “можна знайсці доказы таго, што насавых гукаў ва ўсходніх славян не было ўжо ў X ст.” [Іванов, с. 106]. У творы візантыйскага імператара Канстанціна Багранароднага “Аб народах” (949 г.) прыведзены некаторыя ўсходнеславянскія назвы дняпроўскіх парогаў, запісаныя аўтарам так, як ён іх чуў ад усходніх славян. У прыватнасці, тут згадваецца назва парога Neasit. У стараславянскай мове яму адпавядае слова *не>сыть*, верагодна, са значэннем ‘пелікан’. Насавы галосны ў ім абазначаецца літарай >. У Багранароднага насавы гук ужо не перадаецца, а гэта значыць, што, запісваючы ў сярэдзіне X ст. гэтую назву дняпроўскага парога па-ўсходнеславянску, аўтар не чуў у ім насаваго. Такім чынам, да сярэдзіны X ст. усходнія славяне ўжо змянілі насавыя ў ненасавыя.

Вядома, што пераважнай большасці сучасных славянскіх моў насавыя гукі не ўласцівы, пэўныя сляды іх існавання выяўляюцца толькі ў некаторых славянскіх гаворках Македоніі, захаваліся яны ў мове палякаў і кашубаў: *bądz* (*a = o*), *sąd*, *woda*, *pamięć*, *pięć*, *część*, *szczęście*.

Такім чынам, на рубяжы IX–X стст. (але не пазней як у сярэдзіне X ст.) ва ўсходнеславянскай мове насавы [o] супаў з [y], а насавы [ę] – з [ä], які пасля другаснага памякчэння паўмяккіх зычных у сярэдзіне XI ст. супадзе з фанемай [a]. У мове беларускай народнасці ў асобных словах на месцы [ę] з’явіўся галосны не [a] (я), а [e] (пасля цвёрдых зычных – э): *запрэгчы*, *дрэнь* (дрэнны), *агледзець* (агледзіны), *трэсці* (растрэсці) і некаторых іншых. Галосны [e] узнік, як мяркуе Ф.М. Янкоўскі, пад уплывам такіх дзеясловаў, як *забегчы*, *залегчы*, *залезці*, а таксама *несці*, *занесці*, *месці*, *падмесці* [Янкоўскі, с. 85].

Пытанні для самаправеркі:

1. Як змяніліся дыфтангічныя спалучэнні “галосны + насаваы зычны” ў праславянскай мове? Чаму гэта адбылося?
2. У якіх фанетычных умовах маглі узнікаць насаваы галосныя ў праславянскай мове?
3. Якія гукі абазначаліся літарамі @ і # ў старажытных пісьмовых помніках?
4. Як доўга трымалася пісьмовыя традыцыя выкарыстання літар @ і #?
5. Што такое дэназалізацыя і калі яна адбылася?
6. Прывядзіце доказы таго, што да сярэдзіны X ст. насаваы галосныя ва ўсходнеславянскіх гаворках страціліся.
7. У якіх мовах насаваы галосныя захоўваюцца ў цяперашні час?
8. Якія гукі з’явіліся на месцы насаваых галосных у беларускай мове?
9. Якая фанема абазначаецца літарай [ä]?
10. Прывядзіце прыклады чаргавання ў беларускай мове, якое з’явілася вынікам дэназалізацыі насаваых галосных.

ГІСТОРЫЯ ФАНЕМЫ [ě] (h)

Фанема “яць” умоўна называецца па адпаведнай літары, у навуковай літаратуры абазначаецца літарай [ě], у пісьмовых старажытных помніках – кірылічнай літарай h.

Гістарычна яць [ě] паходзіць з дзвюх крыніц – індаеўрапейскага *ē (*e доўгага) і індаеўрапейскіх дыфтонгаў, якія заканчваліся на *i (*oi, *ai). Яць [ě], які ўзнік з *ē, выклікаў у праславянскай мове пераход заднеязычных зычных [g], [k], [ch] у мяккія шыпячыя [ž’], [č’], [š’], але пасля гэтых мяккіх зычных не захаваліся і змяніўся ў [a]:

прасл. *bēgēti → *bēž’ēti² → ст.-усх.-слав. бhжати;

прасл. *krikēti → *krič’ēti → ст.-усх.-слав. кричати;

прасл. *slouchēti → *sluš’ēti → ст.-усх.-слав. слоушати;

прасл. *gēr’ → *ž’ēr’ → ст.-усх.-слав. жар’;

прасл. *gēlb’ → *ž’ěl’b’ → ст.-усх.-слав. жаль.

Перад [ě] (яцем), які меў дыфтангічнае паходжанне, заднеязычныя зычныя [g], [k], [ch] пераходзілі ў мяккія свісцячыя [z’], [c’], [s’]:

прасл. *koina → *c’ēna → ст.-усх.-слав. чhна;

прасл. *nogai → *noz’ē → ст.-усх.-слав. нозh;

прасл. *touchai → *mus’ē → ст.-усх.-слав. моушh.

Ва ўсходніх славян [ě] (яць) уяўляў сабою своеасаблівую фанему пярэдняга рада сярэдня-верхняга пад’ёму, якая выступала як

² Тут і далей рэканструяваныя праславянскія формы падаюцца ў фанетычным выглядзе, характэрным канцавому этапу іх развіцця ў праславянскі перыяд. Пагэтану дадзеныя адноснай храналогіі не заўсёды ўлічваюцца.

гук тыпу закрытага [e], г.зн. гука, набліжанага да [i], або як дыфтонг [ie]. “Такі характар усходнеславянскага [ě] (яця), – адзначае В.В. Іваноў, – мяркуецца па яго далейшым лёсе ў рускай мове [...]” [Іванов, с. 70].

Ёсць некалькі іншае меркаванне адносна гучання [ě] (яця), выказанае А.А. Шахматавым, а пазней і В.У. Вінаградавым, якія лічылі, што ў XI–XII стст. пераход [e] *доўгага закрытага* (у сувязі са стратай сваёй даўжыні) у дыфтонг [ie] быў непазбежны, пагэтану *яць* [ě] хутчэй за ўсё меў дыфтангічны характар [ie].

Галосны яць [ě] (h) пачаў змяняцца яшчэ ва ўсходнеславянскіх гаворках, але не ва ўсіх адначасова, і вынікі яго змянення не аднолькавыя. У адных гаворках паступова ўзмацняўся першы элемент дыфтонга, а ў іншых – другі. У выніку галосны [ě] (h) ва ўсходніх славян стаў вымаўляцца або як [i], або як [e]. Так, ва ўкраінскай мове, у значнай частцы яе гаворак, [ě] (яць) змяніўся на [i]: *літо, у літі, вітер, сіно, дідусь*.

У рускай літаратурнай мове, якая склалася на базе маскоўскіх гаворак, на месцы [ě] (h) у большасці выпадкаў вымаўляецца гук [e]. Але даследчыкі адзначаюць і шэраг рускіх слоў, у якіх па розных прычынах на месцы [ě] (h) замацаваўся гук [i]: *сидеть, сидя, дитя, дитяtko, мизинец, свидетель*.

У беларускай літаратурнай мове на месцы [ě] (h) часцей знаходзіцца [e], у некаторых словах – [i]. Акрамя таго, у некаторых беларускіх гаворках на месцы ўсходнеславянскага [ě] (яця) знаходзіцца [ê] закрытае. Ф.М. Янкоўскі падае некаторыя ўдакладненні адносна змянення [ě] (h) у беларускай літаратурнай мове і беларускіх гаворках [Янкоўскі, с. 117]. Заключаюцца яны ў наступным.

1. Змяненне [ě] (h) на [e] у беларускай мове пачалося ў паўночна-ўсходніх гаворках і паступова перамяшчалася на поўдзень і паўднёвы захад. Беларускія помнікі адлюстроўваюць гэты працэс з XIII ст. Так, у Смаленскай грамаце 1229 г. пісец часта піша *e* (~) на месцы *h*, а на месцы *e* – *h*: *всемъ, ~хали, темъ, оу ризе* (ва ўсіх гэтых выпадках – перад цвёрдымі і мяккімі зычнымі – на месцы *h* знаходзіцца *e* або ~), *впрѣмьнемъ, будѣте, останѣть, смольнѣскъ, всѣго* (ва ўсіх гэтых словах *h* на месцы *e*).

2. На значнай частцы тэрыторыі паўднёва-заходняга дыялекту былы [ě] (h) адрозніваецца ад [e], г.зн. не супаў з [e]. У адных раёнах (Клецкі, Светлагорскі, Капаткевіцкі, Ляхавіцкі) на месцы старажытнага *h* вымаўляецца гук [e], набліжаны да [i], гэты [e] называюць [e] ”закрыты” і абазначаюць як [ê]. У іншых раёнах, галоўным чынам на паўднёвай Брэстчыне, [ě] (h) вымаўляецца як

дыфтонг [ie] або як яго варыянты. Гэта азначае, што працэс супадзення [ě] (h) з [e] не закончыўся і ў цяперашні час.

3. У беларускай літаратурнай мове ёсць група слоў, у якіх [ě] (h) супаў з [i]. У ліку іх – *Мінск (з Міньскъ), усміхацца* (параўн. *смех, смешна*), *цвіці, цвілы, світаць, світанне* (параўн. *светлы*), *звінець*.

Існуюць пэўныя спосабы высвятлення рэфлексаў (адлюстравання) *ě (яця) у сучаснай беларускай мове.

1) Калі ў корані назіраецца чаргаванне [e] // [i], то гэта можа быць вынікам змянення [ě] (яця): у адным слове ўзмацніўся элемент дыфтонга [e], а ў іншым – элемент [i]. Параўн.: *смех – усміхацца, цвет ‘ветка’ (дыял.) – цвіці, светлы – світаць*.

2) Галосныя [e], [i], якія ўзніклі з *ě (яця), ніколі не чаргуюцца з нулём гука і [o]. Параўн.: *дзень – дня* (← ст.-усх.-слав. *днь, дня*), *весці – вёў* (← ст.-усх.-слав. *вести, вель*).

3) Калі слова ў беларускай і рускай мовах вымаўляецца з гукам [e], а ва ўкраінскай на яго месцы гучыць [i], то ў мінулым на іх месцы вымаўляўся [ě]: бел., рус. *вера, хлеб* укр. *віра, хліб* ← ст.-усх.-слав. *вѣра, хлѣбъ*.

4) Можна назваць найбольш распаўсюджаныя граматычныя формы сучасных назоўнікаў, якія ў мінулым утвараліся пры дапамозе канчатка h. Гэта формы назоўнікаў:

жаночага роду з цвёрдымі асновамі на -a ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку: ст.-усх.-слав. *водh, нозh*;

мужчынскага роду былой асновы на *ō у М. скл. адз. ліку: ст.-усх.-слав. *(на) столh, (о) братh*.

5) У суфіксе -ейш-/-эйш- формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў галосны [e] паходзіць з [ě] (h): *бялейшы, вастрэйшы*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якое гукавое і артыкуляцыйнае значэнне мела фанема [ě] (яць) ва ўсходнеславянскіх гаворках?
2. Калі пачаўся працэс змянення фанемы [ě] (яць) і як адлюстроўваўся ў старажытных пісьмовых помніках?
3. Як змянілася фанема [ě] (яць) ва ўсходнеславянскіх мовах?
4. Як змянілася фанема [ě] (яць) у беларускіх гаворках?

ФАНЕТЫЧНЫЯ ЗМЯНЕННІ ПІСЬМОВАЙ ПАРЫ

§ 39. Другаснае памякчэнне зычных

Фанетычная сістэма ўсходнеславянскіх гаворак характарызавалася наяўнасцю цвёрдых і мяккіх зычных фанем. Адны з іх былі толькі цвёрдыя, напрыклад [г], [к], [х], іншыя – толькі мяккія, напрыклад шыпячыя, афрыкаты і [й]. Цвёрдыя зычныя, такія як [т],

[д], [с], [з], [п], [б], [м], [в], [р], [л], [н], трапляючы ў становішча перад галоснымі пярэдняга рада, набывалі пазіцыйную *паўмяккасць*, г.зн. былі *паўмяккія* (па іншай тэрміналогіі – *памякчоныя* [Янкоўскі, с. 65]), параўн.: *лѣсъ, березь, гвоздь, городи* (гарады), *пять* (пяць).

Гэтая паўмяккасць зычных перад галоснымі пярэдняга рада захоўвалася ва ўсходнеславянскіх гаворках, як мяркуюць, аж да сярэдзіны XI ст., калі паступова паўмяккія зычныя ў *гэтым становішчы (перад галоснымі пярэдняга рада)* памякчэлі цалкам, г.зн. **набылі “ётавую” артыкуляцыю.**

У выніку памякчэння паўмяккіх зычных ва ўсходнеславянскіх гаворках у пазіцыі перад галоснымі пярэдняга рада сталі выступаць мяккія [п’], [б’], [в’], [м’], [т’], [д’], [з’], [с’], [н’], [л’], [р’], прычым апошнія пяць зычных, з’явіўшыся вынікам памякчэння адпаведных цвёрдых, супалі па сваёй якасці са спрадвечна мяккімі [з’], [с’], [н’], [л’], [р’]. Як відаць, пасля другаснага памякчэння зычных ва ўсходнеславянскіх гаворках узніклі мяккія губныя [п’], [б’], [в’], [м’] і зубныя [т’], [д’], якіх дасюль не было. Акрамя гэтага, ва ўсходнеславянскіх гаворках з сярэдзіны XI ст. пачынаюць фарміравацца новыя – *карэлятыўныя*³, г.зн. узаемазалежныя адносіны паміж зычнымі па цвёрдасці-мяккасці, якія захоўваюцца і ў сучаснай беларускай мове: [б – б’], [в – в’], [п – п’] і г.д.

Узнікненне зычных *другаснага* змякчэння было характэрнае ўсім усходнеславянскім гаворкам. Толькі ва ўкраінскай мове пазней прайшоў працэс адваротнага змякчэння мяккіх зычных.

Такім чынам, у сувязі са змяненнямі, якія адбыліся ў фанетыцы ўсходнеславянскіх гаворак на рубяжы X – пачатку XI ст. паменшыўся склад галосных фанем да 9 (страцілася фанема [ǣ], якая ўзнікла з [e] і памякчала папярэдні зычны, рабіўшы яго паўмяккім), а з сярэдзіны XI ст. колькасць самастойных зычных фанем узрасла да 32 (зычныя фанемы пададзены ў табліцы). Адбыліся змены, якія ўзмацнілі кансанантную сістэму і, наадварот, паслабілі сістэму галосных. На думку В.В. Іванова, змякчэнне паўмяккіх зычных была той эпохай, якая азначала пераход ад вакалістычнай сістэмы да кансанантнай [Іванов, с. 157]. У такіх умовах завяршэннем абазначанай тэндэнцыі, – заключае даследчык, – магла б стаць толькі страта рэдукаваных галосных.

³ Ад лац. *correlativus* – які знаходзіцца ва ўзаемнай сувязі, суадносны.

**Сістэма зычных фанем усходнеславянскіх гаворак
у эпоху пасля памякчэння паўмяккіх зычных**

		Губныя				Язычныя							
						пярэднеязычныя			сярэдне язычныя	заднеязычныя			
		губна- губныя		губна- зубныя		зубныя		нёбна- зубныя		сярэдне нёбныя	заднёнёбныя		
		Цв.	Мяк.	Цв.	Мяк.	Цв.	Мяк.	Цв.	Мяк.		Цв.	Мяк.	
Шумныя	Змычныя	гл.	п	п'			т	т'				к	
		зв.	б	б'			д	д'				г	
	Афрыкаты	гл.					ц'		ч'				
		зв.							ш'ч'				
	Фрыкатыўныя	гл.					с	с'		ш'			х
		зв.			в	в'	з	з'		ж'			
зв.										ж			
Санорныя	Змычна- праходныя насаваыя	гл.											
		зв.	м	м'			н	н'					
	Змычна- праходныя бакавыя	гл.											
		зв.					л	л'					
	Вібранты	гл.											
		зв.							р	р'			

Пытанні для самаправеркі:

1. Ахарактарызуйце фанетычную сістэму ўсходнеславянскіх гаворак пасля распаду праславянскай мовы ў дачыненні да цвёрдасці-мяккасці зычных фанем.
2. Якія зычныя і ў якой фанетычнай пазіцыі атрымлівалі пазіцыйную паўмяккасць?
3. Якія зычныя мелі спрадвечную мяккасць?
4. Калі страчваюцца паўмяккія зычныя і ўзнікаюць мяккія зычныя “другаснага памякчэння”?
5. Якія зычныя атрымалі назву “зычных другаснага памякчэння”?
6. Назавіце змяненні, якія адбыліся ў фанетыцы ўсходнеславянскіх гаворак у канцы X – 1-й палове і сярэдзіне XI ст.

§ 40. Страта рэдукаваных галосных [ъ], [ь]

У фанетыцы ўсходніх славян рэдукаваныя галосныя [ъ], [ь] былі самастойнымі фанемамі. Галосны [ъ] – задняяга рада, сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваны, звышкароткі гук, блізкі ў вымаўленні да [о]. Галосны [ь] – пярэдняга рада, сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваны звышкароткі гук, блізкі ў вымаўленні да [е], але карацейшы за яго. Адсюль і іх назвы: рэдукаваныя (рэдукцыя – паслабленне), звышкароткія, галосныя няпоўнага ўтварэння.

У словах рэдукаваных знаходзіліся або ў моцнай, або ў слабай пазіцыі.

Моцная пазіцыя рэдукаваных была:

- 1) пад націскам,
- 2) перад складам з рэдукаваным галосным у слабай пазіцыі.

Слабая пазіцыя рэдукаваных:

- 1) на канцы слова,
- 2) перад складам з рэдукаваным галосным у моцнай пазіцыі,
- 3) перад складам з галосным поўнага ўтварэння. Параўн.: *пльрьць* (бел. *перац*), *сьто*, *кьнязь*, *сьбьрати*, *локъть*, *мьхъ*, *пнь*, *кьнига* (рэдукаваных ў моцным становішчы падкрэслены).

З'явай, якая істотна перабудавала гукавую сістэму ўсходнеславянскіх гаворак, была страта рэдукаваных. У пэўным сэнсе можна нават казаць пра тое, што паміж старажытнымі станамі гукавой сістэмы беларускай мовы і яе сучаснымі станамі ляжыць іменна страта рэдукаваных галосных.

Падзенне рэдукаваных, у выніку якога самастойныя фанемы [ъ], [ь] перасталі існаваць, адбылося ва ўсіх славянскіх мовах, але адбывалася яно не адначасова і мела розныя вынікі. Таму пасля гэтага змянення славянскія мовы сталі адрознівацца паміж сабою яшчэ больш.

Ва ўсходнеславянскіх гаворках працэс страты рэдукаваных актыўна праходзіў прыблізна ў другой палове XII ст. У помніках іменна гэтага часу назіраецца шмат выпадкаў напісання на месцы моцных ь і ь галосных *о* і *е* і пропуску рэдукаваных у слабым становішчы. Аднак магчыма, што страта рэдукаваных, пачаўшыся з падзення слабых, была вядома і раней. Так, ужо ў Астраміравым евангеллі 1056–1057 гг. назіраюцца напісанні, якія магуць сведчыць пра страту рэдукаваных. У арыгінальным усходнеславянскім надпісе на Тмутараканскім камені 1068 г. сустракаецца напісанне *князь* без ь пасля *к*. Тое ж самае можна выявіць і ў Грамаце Мсціслава 1130 г.: *князь*, *княженне* (замест *кьняжение*), *Всеволодоу* (замест *Вьсеволодоу*), *хто* (замест *кьто*) і г.д.

Шырокае адлюстраванне працэс страты рэдукаваных атрымаў у помніках 2-й паловы XII – пачатку XIII ст., напрыклад у грамаце Варлаама Хутынскага канца XII ст., у Дабрылавым евангеллі 1164 г., у Смаленскай грамаце 1229 г. ды інш.

Страта слабых рэдукаваных, верагодна, ішла не адначасова ў розных фанетычных становішчах. На думку некаторых даследчыкаў, найперш яна адбывалася ў пачатковым першым пераднаціскным складзе: *кьн#зь* → *кн#зь*, *сьна* → *сна* і г.д. (тут слабы рэдукаваны знаходзіўся ў ізаляванай пазіцыі, не меў падтрымкі ў выглядзе моцнага рэдукаванага, таму яго страта і магла ажыццявіцца раней).

Паводле іншых назіранняў, храналогія працэсу падзення рэдукаваных была некалькі іншай, страта канцавых рэдукаваных папярэднічала страце рэдукаваных у пачатковым і сярэдзінным складзе [Галинская, с. 95 і наст.].

Акрамя таго, рэдукаваныя рана зніклі ў канцы слова, дзе яны былі заўсёды слабымі: *домъ – дом, вьсь – ве[с']*. Аднак іх напісанне ў гэтым становішчы захоўвалася доўгі час таму, што яны паказвалі на мяжу слова пры ўсходнеславянскім злітным, без падзелу на словы, пісьме, а пазней пазначалі цвёрдасць або мяккасць папярэдняга зычнага.

Такім чынам, страта рэдукаваных адбывалася не адначасова ў розных усходнеславянскіх гаворках – у адных гэты працэс намеціўся ўжо ў XI ст., у іншых – пазней, аднак да сярэдзіны XIII ст. ён, відаць, быў завершаны ва ўсім усходнеславянскім арэале. Разам з гэтым сістэма галосных гукаў усходнеславянскіх гаворак паменшылася, скараціўшыся яшчэ на дзве фанемы, але, з іншага боку, колькасць слоў з фанемамі [o], [e] узрасла.

Пытанні і заданні для самаправеркі:

1. Ахарактарызуйце рэдукаваныя галосныя [ъ] і [ь].
2. Назавіце слабую і моцную пазіцыю рэдукаваных [ъ], [ь].
3. Што разумеюць пад стратай рэдукаваных?
4. Калі пачаўся і калі завяршыўся працэс страты рэдукаваных ва ўсходнеславянскіх гаворках?
5. У якой паслядоўнасці адбывалася страта слабых рэдукаваных?
6. Як адлюстраваліся працэс страты рэдукаваных у старажытных пісьмовых помніках?

§ 41. Лёс рэдукаваных [ы_р], [и_р]

Усходнеславянскія гаворкі атрымалі ў спадчыну ад праславянскай мовы і захавалі у сваёй сістэме рэдукаваныя галосныя [ы_р] і [и_р] (іх называюць яшчэ *напружанымі*). У навуковай літаратуры [ы], [и] рэдукаваныя абазначаюцца як [ы_р], [и_р] (р не чытаецца) або як [ы], [и] з надлітарным значком у выглядзе ломанай лініі вуглом уніз.

Рэдукаваныя [ы_р], [и_р] узніклі з [ъ] і [ь] або [ы] і [и], калі апошнія траплялі ў становішча перад [j] або [и] (нескладовым). Найбольш наглядна працэс утварэння і змянення напружаных [ы], [и] дэманструецца на поўных прыметнікавых формах. Гэтыя формы ўтвараліся шляхам аб'яднання кароткага прыметніка і ўказальнага займенніка мужчынскага роду *i [jъ] (j – аснова, а ь – канчатак): *dobrъ + *i → *dobrъi [dobrъjъ] → ст.-усх.-слав. *добрыи* [добрырь]. Такім чынам, рэдукаваныя [ъ] пры зліцці двух слоў апынуўся ў моцнай

пазіцыі, таму што стаяў перад складам са слабым рэдукаваным [ь].
Перад [j] рэдукаваны [ь] змяніўся ў рэдукаваны [ы_р].

Рэдукаваны [ь] у пазіцыі перад [j] змяняўся на [и_р]. Напрыклад:
*vьrchъny (кароткі прыметнік) + *i (указальны займеннік) →
*vьrchъny [vьrchъnyjь] → ст.-усх.-слав. *vьrxъny* [вьрхънирjь].

Галосныя [ы_р], [и_р], такім чынам, узнікалі ў пэўнай фанетычнай
пазіцыі, таму і былі ва ўсходнеславянскіх гаворках *пазіцыйнымі*, а не
самастойнымі фанемамі.

Як і рэдукаваныя [ь] і [ь], напружаныя [ы_р] і [и_р] мелі моцную і
слабую пазіцыю. Размеркаванне моцных і слабых пазіцый было такім
самым, як і размеркаванне моцных і слабых пазіцый рэдукаваных [ь],
[ь]. У эпоху страты рэдукаваных яны, як і [ь] і [ь], таксама падпалі
зменам.

Лёс [ы_р], [и_р] аказаўся розным у розных усходнеславянскіх
мовах. У тых гаворках, якія ляглі ў аснову рускай мовы, моцныя [ы_р],
[и_р] змяніліся ў [о] і [е], а ў гаворках, якія ляглі ў аснову беларускай і
ўкраінскай моў, – у [ы], [і]. Параўн.:

ст.-усх.-слав. <i>густыи</i> [густы _р йь]	бел. <i>густый</i> → <i>густы</i>
	укр. <i>густий</i>
	рус. <i>густой</i>
ст.-усх.-слав. <i>молодыи</i> [молоды _р йь]	бел. <i>молодый</i> → <i>малады</i>
	укр. <i>молодий</i>
	рус. <i>молодой</i>
ст.-усх.-слав. <i>синии</i> [сини _р йь]	бел. <i>сіній</i> → <i>сіні</i>
	укр. <i>синій</i>
	рус. [сіней]

У словах тыпу *добрай, высокай, синеі, верхней* у рускай
літаратурнай мове галосныя [о], [е] у ненаціскным становішчы з
развіццём акання (у шырокім сэнсе слова) сталі вымаўляцца як
рэдукаваныя [ь], [ь]: [добрjь], [высокjь], [синjь], [верхнjь].
Запісваюцца такія формы паводле царкоўнаславянскай пісьмовай
традыцыі – з канчаткамі *-ый, -ий*: *добрый, высокий, синий, верхний*.

Асобнай размовы патрабуюць прыметнікавыя формы, аснова
якіх заканчвалася на *г, к, х*, – *доўгі, шырокі, ціхі* і пад. Ва
ўсходнеславянскіх гаворках у поўных прыметніках пасля
заднеязычнага ўтвараўся [ы_р]: ст.-усх.-слав. *дългыи, шыроkyи, тихыи*.
У беларускай мове яны перажылі некалькі змен: у эпоху падзення
рэдукаваных страціўся канцавы [ь] (у канчатку літара *и* абазначае гукі
[jь]), моцны рэдукаваны [ы_р], як і ва ўсіх падобных выпадках,
праясніўся ў [ы] (“звычайны”, ненапружаны) (паводле
Ф.М. Янкоўскага, “падоўжыўся і супаў з *ы* звычайным” [Янкоўскі, с.

114]. З 2-й паловы XIV ст. беларускія помнікі адлюстроўваюць страту канцавога [j].

Наконт афармлення прыметнікаў з *-gi, -ki, -xi* на месцы *-gy, -ky, -xy* даследчыкамі выказваюцца розныя меркаванні. Ф.М. Янкоўскі звязвае гэта з непераходным памякчэннем заднеязычных і зменай *gy → gi, ky → ki, xy → xi*, якая ў “беларускіх помніках адлюстроўваецца не толькі на працягу XIII–XIV, а і наступных стагоддзяў” [Янкоўскі, с. 134]. Т.Г. Трафімовіч не схільная напрамую звязваць абодва гэтыя працэсы (праясненне напружаных і непераходнае памякчэнне заднеязычных) і выказвае меркаванне пра ўплыў на беларускія формы аналагічных царкоўнаславянскіх форм з канчатам *-iy*, а “непераходнае памякчэнне заднеязычных спрыяе афармленню прыметнікаў тыпу *вялікі, глухі, глыбокі*” [Трофімовіч, с. 82].

Рэдукаваныя [ы_р], [и_р], якія ўзніклі са спрадвечных [ы], [и], мелі такія самы лёс, што і [ы_р], [и_р], якія паходзілі з рэдукаваных [ь], [ь]. Параўн.:

ст.-усх.-слав. <i>пиѣ</i> [пи _р йь]	бел. <i>пі</i>
	укр. <i>пий</i>
	рус. <i>пей</i>
ст.-усх.-слав. <i>биѣ</i> [би _р йь]	бел. <i>бі</i>
	укр. <i>бий</i>
	рус. <i>бей</i>
ст.-усх.-слав. <i>мыю</i> [мы _р йу]	бел. <i>мыю</i>
	укр. <i>мию</i>
	рус. <i>мою</i>

У слабым становішчы [ы_р], [и_р] ва ўсіх усходніх славян былі страчаны. Так, з **rijǫ* развілося **riřǫ* → ст.-усх.-слав. *пию* [пирју] ([и_р] у эпоху падзення рэдукаваных выпаў, страціўся), адкуль рус. *пью*, укр. *п'ю*, бел. *п'ю*. Аналагічна: рус. *бью*, укр. *б'ю*, бел. *б'ю*.

У выніку страты слабых і праяснення моцных рэдукаваных [ы_р], [и_р] у беларускай мове ўзнікла бегласць галоснага – з’ява, якая праяўляецца ў чаргаванні галоснага з нулём гука, параўн.: *бі-ць – б-й-у* (і // н.г.), *пі-ць – п-й-у* (і // н.г.).

У выніку рознага лёсу рэдукаваных [ы_р], [и_р] у беларускай і рускай мовах назіраецца фанетычнае адрозненне. Яно адлюстроўваецца:

у формах займенных слоў мужчынскага роду (прыметнікаў, несабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) тыпу *дарагі – дорогой, святы – святой, пусты – пустой, другі – другой, восьмы – восьмой, такі – такой, які – какой*;

у дзеясловах абвеснага ладу тыпу *крыю – крою, крыеш – кроешь, выю – вою, выеш – воешь, рыю – рою, рыеш – роешь*;

у дзеясловах загаднага ладу тыпу *мый – мой, шый – шей, лі – лей, пі – пей*;

у асобных словах тыпу *шыя – шея, чый – чей* ды інш.

Змяненне напружаных [ы_р], [и_р] у моцнай пазіцыі ў [ы], [и] ненапружаных ў беларускіх гаворках усходнеславянскага дыялекту развілося на працягу XII–XIII стст. і адлюстравалася (хоць і непазасядаючы) у беларускіх старажытных пісьмовых помніках: *тыи, шию* (Гр. 1300), *шии* (Стр. Хр.), *золотыи, помые* (Ж. Алякс.), *чыиа* (Акт. Магіл., 1578), *забі, злыи* (Трыстан).

Пытанні для самаправеркі:

1. Акрэсліце статус галосных фанем [ы_р], [и_р] ва ўсходнеславянскіх гаворках.
2. Назавіце ўмову ўзнікнення напружаных [ы_р], [и_р].
3. У якіх формах слоў узніклі напружаных [ы_р], [и_р]?
4. Як змяніліся [ы_р], [и_р] ва ўсходнеславянскіх мовах?
5. Якое чаргаванне ўзнікла ў выніку змянення [ы_р], [и_р]? Праілюструйце прыкладамі з беларускай мовы.
6. Калі адбываўся працэс змянення [ы_р], [и_р] і як адлюстравалася ў беларускіх пісьмовых помніках?

ВЫНІКІ СТРАТЫ РЭДУКАВАННЫХ У ВАКАЛІЗМЕ ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ГАВОРАК

§ 42. Змены складовай структуры слова

У выніку падзення рэдукаваных спыняе сваю дзейнасць закон адкрытага склада, ва ўсходнеславянскіх гаворках сталі магчымыя і атрымалі шырокае распаўсюджанне закрытыя склады – *брат, звон, муж, плод* (з *братъ, звонъ, мужъ, плодъ*). Акрамя гэтага, страціў актуальнасць і складовы сінгарманізм, у межах аднаго склада сталі спалучацца гукі неаднароднай артыкуляцыі. Напрыклад, у слове [в’эк] у адным складзе апынуліся мяккі зычны, пярэдні галосны і цвёрды зычны, што не было ўласціва ўсходнеславянскім гаворкам да страты рэдукаваных. Усе гэтыя абставіны прывялі да таго, што ва ўсходнеславянскіх гаворках шырока распаўсюдзіліся *аднаскладовыя словы*.

У выніку падзення рэдукаваных узнікла таксама новая марфема – так званы “*нулявы канчатак*”. Такі канчатак, калі форма слова ўяўляе сабою чыстую аснову, узнік у выніку страты канцавога слабага [ъ] або [ь], які з’яўляўся да страты рэдукаваных канчаткам некаторых

склонавых формаў. Так, напрыклад, да свайго знікнення рэдукаваня [ъ] або [ь] былі канчаткамі назоўнікаў мужчынскага роду ў Н. скл. адз. ліку тыпу [стогъ], [пиръ], [тьсть], а таксама назоўнікаў жан. р. у Р. скл. мн. ліку: [душъ], [сестръ], [земль] і да таго пад. Пасля ж страты канцавога рэдукаванага ў гэтых формах узнік “нулявы канчатак”: [стог], [пир], [душ], [сестр], [земл’].

Нулявы канчатак стаў прыметай пэўных граматычных формаў, пэўных склонаў, ён выступае ў сучаснай мове ў любых словах муж. і жан. роду пэўных тыпаў скланення, незалежна ад часу з’яўлення гэтых слоў у мове, г.зн. незалежна ад таго, ці была ў гісторыі дадзеных слоў такая эпоха, калі ў тых ці іншых склонавых формах канчаткамі выступалі [ъ] або [ь]. Напрыклад, “нулявы канчатак” выступае паказчыкам Р. скл. назоўнікаў муж. і жан. р. у словах тыпу *фраз, платформ* (пры варыянтнай у беларускай мове *платформаў*), якія ў мове замацаваліся праз шмат стагоддзяў пасля падзення рэдукаваных.

Да страты рэдукаваных ва ўсходнеславянскіх гаворках не магло быць канчаткаў або суфіксаў, у склад якіх уваходзіў бы толькі адзін зычны гук. Пасля страты рэдукаваных сталі магчымыя такія граматычныя элементы, якія складаюцца толькі з *аднаго зычнага*. Так, напрыклад, да страты рэдукаваных формы 3-й ас. адз. і мн. л. дзеясловаў цяперашняга часу заканчваліся на [-ть] (*хóди-ть, кося-ть*); пасля ж страты [ь] канчаткам стаў выступаць адзін зычны гук [т’] – ст.-усх.-слав. [хóди-т’], [кося-т’].

Пасля страты рэдукаваных з’явіліся таксама прыставачныя і суфіксальныя марфемы з аднаго зычнага гука. Напрыклад, замест ст.-усх.-слав. прыстаўкі *съ* узнікла прыстаўка *с* (з). Параўн.: ст.-усх.-слав. *събрати* і сучаснае *збіраць*, ст.-усх.-слав. *съкынути* і сучаснае *скінуць*. Замест суфіксаў *-ьн-*, *-ьк-* і пад. узніклі *-н-*, *-к-*, напрыклад: ст.-усх.-слав. *холод-ьн-ьи* і сучаснае *холод-н-ы*, ст.-усх.-слав. *кѣт-ьк-а* і сучаснае *клет-к-а*. Наяўнасць падобных марфем было цалкам выключана ва ўсходнеславянскіх гаворках да страты рэдукаваных.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якія фанетычныя законы страцілі сваю актуальнасць ва ўсходнеславянскіх гаворках у сувязі са стратай рэдукаваных галосных [ъ], [ь]? У чым гэта праявілася?
2. Ахарактарызуйце змены ў структуры слова, якія былі абумоўлены стратай рэдукаваных.
3. Чаму і калі ўзнік “нулявы канчатак” і якая яго роля ў сучаснай мове?
4. Якія змены адбыліся ў структуры марфем пасля страты рэдукаваных? Праілюструйце адказ прыкладамі.

§ 43. Бегласць галосных

Бегласць галосных – гэта чаргаванне галоснага з нулём гука ў межах адной марфемы: *беражок – беражкі, лавак – лаўка, ваўчок – ваўчка, дзень – днём*.

Бегласць галосных узнікла як фанетычная з’ява ў выніку страты і праяснення рэдукаваных [ъ], [ь] ва ўсходнеславянскіх гаворках і праяўляецца ў аснове слова. У словах тыпу *кубак – кубка* (← ст.-усх.-слав. *кубъкъ – кубька*), *канец – канца* (← ст.-усх.-слав. *коньць – коньця*) бегласць галоснага назіраецца ў суфіксе; у словах *сон – сну* (← ст.-усх.-слав. *сънь – съна*), *авёс – аўса* (← *овесьь – овьса*) – у корані; у словах *са-бр-аць – з-бір-аць, пада-бр-аць – пад-бір-аць* – у прыстаўцы і корані.

З часам бегласць галосных пашыраецца на асобныя (ці нават адзінкавыя, хаця гэта ўсё роўна паказальна) словы, дзе рэдукаваных не было, што сведчыць пра ператварэнне фанетычнай з’явы ў марфалагічную. Параўн. *лёд – (і)льды*, дзе ў першым складзе быў спрадвечны [е] (пацвярджэнне знаходзіцца ў Тмутараканскім надпісе 1068 г.: *кн#зь мѣрилъ море по ледоу*). Бегласць галоснага тут развілася па аналогіі, г.зн. марфалагічным шляхам.

У сучаснай мове бегласць галосных назіраецца ў шэрагу слоў іншамоўнага і адносна нядаўняга паходжання: *флажок – флажкі, кнопак – кнопкі, фляжак – фляжка, майстар – майстры, партыец – партыйцы*. Гэта марфалагічная бегласць галосных, яна ўзнікла па аналогіі з фанетычнай і стала актыўным сродкам утварэння новых слоў і іх форм у сучаснай мове. У дадзеным выпадку бегласць галосных не проста праяўленне фанетычнай аналогіі, тут яна яшчэ і граматычны паказчык пэўных катэгорый слоў. Так, з беглым [е] будуць скланяцца ўсе назоўнікі з суфіксамі *-ец-* (*акраец і кітаец, баец, партыец*), з беглым [а] – усе назоўнікі жан. р. з суфіксам *-к-* (*клетка і фляжка, каска, сасіска, фрэска*), з беглым [о] – усе назоўнікі муж. р. з суфіксам *-ок* (*беражок і флажок, нумарок, гурток*) і г.д.

У сучаснай беларускай мове вядомы і такія выпадкі, калі дадаткова развіліся формы, у якіх на месцы гістарычнага нуля гука аднавіўся галосны гук, напрыклад: *лён* (са ст.-усх.-слав. *льнь*) – *(і)льну* і *лёну*, *мох* (са ст.-усх.-слав. *мъхъ*) – *імху* і *моху*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якая з’ява атрымала назву “бегласць галосных”? Праілюструйце яе.
2. Калі ўзнікла бегласць галосных і чым была выклікана?
3. Якому былому рэдукаванаму адпавядае ў сучаснай мове пазіцыя “нуль гука”, а якому – галосны ў чаргавальнай пары?
4. Пракаменціруйце паняцце “марфалагічная бегласць галоснага”.

§ 44. Прыстаўныя галосныя

У выніку падзення рэдукаваных [ъ], [ь] развіліся прыстаўныя галосныя. Узніклі яны ў XIII ст., зараз з'яўляюцца адметнасцю сучаснай беларускай фанетычнай сістэмы, адсутнічаюць у рускай літаратурнай мове, але бытуюць да гэтага часу ў рускіх гаворках як дыялектныя формы – [оржаной] ці [аржаной], [ил'няной] ці [ол'няной], [иржавый], [иржати] [Иванов, с. 175]. Не атрымалі развіцця ў польскай мове. Гэтая з'ява, такім чынам, цалкам усходнеславянская адметнасць.

Прыстаўныя гукі называюць яшчэ *пратэтычнымі* (грэч. *prothesis* – надстаўка). Асобнымі марфемамі пры вызначэнні марфалагічнай структуры слова яны не лічацца.

У гісторыі беларускай мовы вядомыя два прыстаўныя галосныя – [o] (яно перайшло ў [a]), [i]. Першапачаткова яны ўзніклі перад новымі групамі зычных, якія ўтвараліся ў выніку выпадзення рэдукаванага ў пачатку слова і пачыналіся з санорных плаўных [p], [л]. Па сутнасці паяўленне прыстаўных галосных на пачатку слова было імкненнем нейтралізацыі новых груп зычных:

ст.-усх.-слав. *ръжаныи* → [ржаны] → бел. [°ржаны] → [оржаны] → [аржаны];

ст.-усх.-слав. *льгота* → [л'гота] → бел. [l'гота] → [іл'гота].

Прыстаўныя галосныя замацаваліся ў такіх словах, як *аржа́ніца*, *ілгаць*, *ілжывы*, *ільвіца*, *ільгота*, *ільняны*, *ільсніца*, *ірваць*, *ірвота*, *ірдзець*, *іржавы*, *іржышча*, *іржэўнік*, *Орша* ды інш.

Ужыванне прыстаўных галосных з часам пашырылася, яны ўзніклі перад новымі спалучэннямі зычных, якія пачыналіся не толькі санорнымі плаўнымі [p], [л], але і санорнымі [м], [в] ([ў]): *амшары і імшары* (*мъш-*), *імшысты*, *імчацца* (*мъч-*), *імгненне*, *імгненны* (*мъг-*), *аўторак* (*вът-*) ды інш.

Прыстаўныя галосныя адлюстраваліся ў старабеларускіх пісьмовых помніках: *били и ирвали* (Зб. 391), *ильняными* (Зб. 262), *иржыщу* (Ковен. 1566), *иржа* (Цяпінскі), *илвовь* (Тайна т.), *надъ ильвомь* (Атыла), *иржа* (Баркул. л.) [Янкоўскі, с. 94].

Пытанні для самаправеркі:

1. Якія галосныя атрымалі назву “прыстаўныя галосныя”? Назавіце іх.
2. Назавіце прычыну і фанетычныя ўмовы, якія абумовілі развіццё прыстаўных галосных ва ўсходнеславянскіх гаворках.
3. Якім славянскім мовам характэрны прыстаўныя галосныя?
4. Пры якіх фанетычных умовах адбывалася пашырэнне прыстаўных галосных у беларускіх гаворках?
5. Як адлюстраваліся прыстаўныя галосныя ў старажытных пісьмовых помніках?

§ 45. Устаўныя галосныя

З’яўленне ўстаўных галосных было абумоўлена той самай тэндэнцыяй, якая нарадзіла і прыстаўныя галосныя, а іменна тэндэнцыяй, накіраванай на вызваленне ад новых груп зычных, толькі ў канцы слова. Устаўныя галосныя ўзнікалі ў новых групах зычных, якія ўтварыліся пасля страты канцавога рэдукаванага і якія заканчваліся апошнім санорным – [зл], [гл], [бл], [вл], [бр], [гн], [кр], [рн], [тр], [хр], [стр] ды інш.: ст.-усх.-слав. *вѣтръ, осмь, угль, огонь, бобръ, рубль, вихрь, свекръ*. Калі рэдукаваны адпаў, група зычных апынулася на канцы слова. У канцавой групе санорныя зычныя развілі складовасць, пад уплывам чаго паміж зычнымі развіўся ўстаўны галосны [о] ці [е]: ст.-усх.-слав. *вѣтръ* → бел. *вецер, угль* → *уго[л’]* → *(в)угаль, вихрь* → *віхор, свекръ* → *свекор* → *свёкар, рубль* → *рубель, журавль* → *журавель, бобръ* → *бобер* → *бабёр* (у гаворках і *бобер*), *корабль* → *карабель, сестръ* (Р. скл. мн. л.) → *сясцёр* (і *сёстраў*), *гърнь* → *горон* → *горан, огонь* → *агонь, осмь* → *(в)осем*.

З’яўленне ўстаўных галосных у спалучэннях, якія пачыналіся з плаўнага [р] або [л], прывяло да ўзнікнення другога поўнагалосся: параўн.: *дзёран, малан(ка), вяроўка* – з ст.-усх.-слав. *дърнь, мълнька, вървѣка*.

Развіццё ўстаўных галосных закранула і формы назоўнікаў Р. скл. мн. ліку былых асноў на *ā і *ǫ тыпу *сястра, зямля, вясна, песня, вясло*, дзе да падзення рэдукаваных былі формы *сестръ, веснь, пѣснь, весль*. Пасля адпадзення канцавога рэдукаванага ў групе зычных праз ступень развіцця складовасці санорнага развіўся ўстаўны галосны: *сестр* → *сестер* → *сясцёр, весн* → *весен – вёсен, пес[н’]* → *песе[н’]* → *песень, весл* → *весел* → *вёсел*. У літаратурнай мове некаторыя з такіх формаў маюць граматычны варыянт з канчаткам -аў: *вёсен і вёснаў, дзясен і дзяснаў, соцень і сотняў, мѣцел і мѣтлаў, вёсел і вёслаў*.

Формы Р. скл. мн. ліку з устаўным галосным аказваюць уплыў на аналагічныя словы. Па аналогіі з імі ў сучаснай мове афармляюцца назоўнікі адносна нядаўняга ўтварэння: *кнігарань* (і *кнігарняў*), *кухань* (і *кухняў*), *майстэрань* (і *майстэрняў*).

У сучаснай мове ўстаўныя галосныя чаргуюцца з нулём гука (*бабёр – бабры, віхор – віхры, агонь – агні*), як і [о], [е], што развіліся з рэдукаваных [ъ], [ь] (*сон – сны, дзень – дні*).

Пытанні для самаправеркі:

1. Якія галосныя атрымалі назву “ўстаўныя галосныя”? Праілюструйце прыкладамі з сучаснай мовы.
2. Назавіце прычыну і фанетычныя ўмовы, якія абумовілі развіццё ўстаўных галосных ва ўсходнеславянскіх гаворках.

§ 46. Падаўжэнне галосных [o], [e] у новых закрытых складах

У старажытных усходнеславянскіх гаворках галосныя [o], [e] вылучаліся тым, што былі даўжэйшыя за [ъ], [ь], але карацейшыя за астатнія галосныя, таму іх называюць нармальна кароткімі. Пасля страты рэдукаваных узніклі новыя закрытыя склады: ст.-усх.-слав. *братъ* – бел. *брат*, *сынъ* – *сын*, *садъ* – *сад* і пад. Закранула гэтая з’ява і словы з галоснымі [o], [e], якія, апынуўшыся ў новых умовах – новых закрытых складах, падоўжыліся. Сведчаннем гэтага працэсу з’яўляюцца дадзеныя старажытных пісьмовых помнікаў і сучасных беларускіх гаворак.

У помніках другой паловы XII ст., якія адлюстроўваюць украінскія гаворкі, назіраецца напісанне *h* на месцы спрадвечнага [e], што і з’яўляецца доказам падаўжэння [e] (*h* [ě] быў даўжэйшы ў вымаўленні за нармальна кароткі [e]). Адбывалася яно не ва ўсіх выпадках, а толькі тады, калі ў наступным складзе быў слабы [ь]. Перад складам з былым слабым [ъ] такога напісання не сустракаецца. Гэта з’ява так званага “*новага яця*”. Такі новы *h* назіраецца, напрыклад, у словах *камhнь*, *пhчь*, *шhсть*, *будhть*, у якіх спрадвечна *h* (яця) не было.

Падаўжэнне галоснага [e] праз напісанне літары *h* адлюстравалася і ў “Надпісе на крыжы Ефрасінні Полацкай” (1161) у слове *камhнь*.

Дыялектныя дадзеныя таксама пацвярджаюць падаўжэнне галоснага [e], у гаворках гэтае падаўжэнне было своеасаблівым. Падоўжаны галосны [e] на поўдні Беларусі захоўваецца ў вымаўленні як [e], набліжаны да [i], – [ě] (*e* – *закрыты*), ці як дыфтонг [ie]: [пѣч] або [піеч], [сѣм] або [сіем].

Разам з такім падаўжэннем [e] адбывалася і падаўжэнне кароткага [o] у тых жа ўмовах, г.зн. перад складам са страчаным слабым рэдукаваным. Аднак ва ўсходнеславянскіх пісцоў не было магчымасці абазначыць якімсьці чынам даўжыню гэтага новага [o], і адзіным спосабам часам было падвойнае напісанне літары *o*: *оотца*, *воол*, *доом*.

Пра наяўнасць падобнага падаўжэння [o] сведчаць дыялектныя факты. Падоўжаны галосны [o] у беларускіх гаворках поўдня, паўднёвага захаду вымаўляецца як гук, адрозны ад [o]: ён вымаўляецца то як сярэдні паміж [o] і [y] – “закрыты” гук [ô], то як дыфтонг [yo] (ці [ye], [yi]). Так, у гаворках Акцябрскага раёна Гомельскай вобласці, Глускага раёна Магілёўскай вобласці, Любанскага раёна Мінскай вобласці адзначалася: [двôр], [кôт], у частцы паўднёвай Брэстчыны: [куон’], [куен’], [куін’] [Янкоўскі, с. 96].

Пытанні для самаправеркі:

1. Чым было абумоўлена падаўжэнне галосных [o], [e] ва ўсходнеславянскіх гаворках?
2. Пры якіх фанетычных умовах адбывалася падаўжэнне галосных [o], [e]?
3. З якога часу і як адлюстравалася падаўжэнне галосных [o], [e] у старажытных пісьмовых помніках?
4. Якія дыялектныя факты сведчаць пра падаўжэнне [o], [e]?

§ 47. Лёс спалучэнняў [ъ] і [ь] з плаўнымі [р] і [л] паміж зычнымі

Ва ўсходнеславянскіх гаворках існавалі два тыпы спалучэнняў рэдукаваных з плаўнымі. У адных спалучэннях на першым месцы быў плаўны, умоўна іх можна абазначыць так: *trъt, tlъt, trьt, tlьt*, дзе *t* – любы зычны гук: *дръжати, гльтати, трьвога, слъза*. У другіх, наадварот, на першым месцы быў рэдукаваны – *tъrt, tьlt, tьrt, tьlt: тьргъ, вълкъ, чьрвонъи, жьлтыи*. І ў першым тыпе, і ў другім рэдукаваныя перажылі пэўныя змяненні.

Змяненне рэдукаваных у спалучэннях *першага* тыпу адрозніваецца ва ўсходнеславянскіх мовах, прычым адрозненне датычыцца лёсу слабага рэдукаванага (пра што ніжэй).

У спалучэннях *першага* тыпу моцныя рэдукаваныя [ъ], [ь] ва ўсіх усходнеславянскіх мовах змяніліся аднолькава – у [o], [e]:

ст.-усх.-слав. *кръвь* → бел. *кроў*, укр. *кров*, рус. *кровь*;

ст.-усх.-слав. *кръсть* → бел. *хрэст*, укр. *хрест*, рус. *крест*;

ст.-усх.-слав. *гльтька* → бел. *глотка*, укр. *глотка*, рус. *глотка*.

Калі ж рэдукаваны ў гэтых спалучэннях быў у слабай пазіцыі, ён страчваўся, у адным складзе ўтваралася група зычных, якая цяжка прамаўлялася. Паводле В.В. Іванова, у такіх выпадках развіваўся складовы плаўны: *дръжати* → *држати* → *дрожати* [Іванов, с. 165].

Наступныя змены ішлі некалькі рознымі шляхамі ў розных усходнеславянскіх мовах. У беларускай і ўкраінскай мовах вызваленне ад складовага плаўнага ішло шляхам развіцця другаснага галоснага [ы] або [і] пасля плаўнага:

ст.-усх.-слав. *кръшити* → [кршити] → бел. *крышыць*, укр. *кришити*;

ст.-усх.-слав. *тръвога* → [трвога] → бел. *трывога*, укр. *тривога*;

ст.-усх.-слав. *гльтати* → [глтати] → бел. *глытаць*, укр. *глитати*.

У рускай мове другасны галосны пасля плаўнага не ўзнікаў, але тыповым вымаўленнем з'яўляюцца спалучэнні [ро], [ло], [ре], [ле]: *крошить, глотать, греметь, слеза*. Даследчыкі мяркуюць, што вымаўленне [o], [e] развілося па аналогіі з тымі формамі, дзе [ъ] і [ь]

былі моцнымі: пад уплывам *слез* узнікла *слеза*, пад уплывам *дров* узнікла *дрова*.

Змяненне спалучэнняў плаўных з рэдукаваным прывяло да ўтварэння чаргавання, уласцівага старажытнай і сучаснай беларускай мове – [ро] // [ры], [ло] // [лы], [ле] // [лі]: *гром* – *грымоты*, *крошка* – *крышыць*, *дрогнуць* – *дрыжаць*, *дровы* – *дрывасекі*, *блехі* – *блыха*, *блешня* – *блішчэць* (*блішчаць*), *блеск* (*бляск*) – *бліскавіца*.

Паказанае змяненне рэдукаваных у спалучэннях *trbt*, *tlbt*, *trbt*, *tlbt* выяўляюцца ў помніках з XIII–XIV стст., іх адлюстравалі і старажытныя беларускія помнікі: *покрышил* (Бава), *дрыжыць*, *дрыжачои* (Атыла), *блискаю(т)*, *блискавица* (Мам. паб.), *кривавая* (рана) (Кн. Слонім.).

У спалучэннях другога тыпу – *tъrt*, *tъlt*, *tъrt*, *tъlt* рэдукаваныя [ъ], [ь] былі моцныя, таму што знаходзіліся пад націскам: ст.-усх.-слав. *гърло*, *кърмь*, *търгъ*, *върхъ*, *дърнь*, *пълкъ*, *вълна*, *вълкъ*. Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах моцны [ъ] змяніўся ў [о], а моцны [ь] – у [е]: *горла*, *корм*, *верх*, *воўна* і г.д.

Аднак у помніках, створаных на паўночным захадзе ўсходнеславянскага дыялекту, назіраецца з’ява “другога поўнагалосся” (тэрмін, прапанаваны А.А. Патабнёй). Так, у рукапісах, якія адносяцца да Ноўгарада, зафіксаваны формы торошку, поволожье замест *тържську* (ад *търгъ*), *Поволжье*. Другое поўнагалоссе адзначаецца, у прыватнасці, у смаленскіх гаворках (*сто́лоб* і *столо́б*, *кором*, *верех* або *верѣх*), ёсць такія формы ў беларускай і ўкраінскай мове. Аднак як з’ява другое поўнагалоссе развівалася непаслядоўна (пра гэта ў § 48).

У гэты тып спалучэнняў уваходзілі і такія словы, у якіх рэдукаваны быў не пад націскам – *кърміти*, *държати*, *вълчіха*, *мълчати*, тым не менш ён знаходзіўся ў моцным становішчы. Чым жа тлумачыцца моцная пазіцыя ненаціскных [ъ], [ь] перад складамі з галоснымі поўнага ўтварэння? Рэдукаваны ў такіх выпадках узмацняўся за кошт складаўтваральнага плаўнага. Такім чынам, у словах тыпу *кърмити* рэдукаваныя былі ў асаблівым становішчы і ў эпоху змянення рэдукаваных праясняліся ў [о], [е].

У беларускай мове ёсць выпадкі і іншага змянення рэдукаваных у спалучэннях *tъrt*, *tъlt*, *tъrt*, *tъlt*. “У словах тыпу *чырвоны* (з чървонъи), *тырчаць* (з търчати), *кілзаць* (з кълзати), *пырскаць* (з пърскати), *чыркянуць* (з чърканути), *почырк* рэдукаваны страціўся, узнік галосны *ы* ці *і* (*чървонъи* → *чървоний*), як і ў спалучэннях *trbt*, *tlbt*, *trbt*, *tlbt* (*гълтати* → *глтати* → *глытац’*)” [Янкоўскі, с. 97].

Пытанні для самаправеркі:

1. Якія тыпы спалучэнняў рэдукаваных з плаўнымі былі ва ўсходнеславянскіх гаворках?

2. Як змяніліся спалучэнні тыпу *трът, тлът, трът, тльт* у сучасных усходнеславянскіх мовах?
3. Як змяніліся спалучэнні тыпу *търт, тълт, търт, тьлт* у сучасных усходнеславянскіх мовах?

§ 48. Другое поўнагалоссе

Першае поўнагалоссе, як вядома, узнікла ў мове ўсходніх славян у дапісьмовую пару са спалучэнняў *or, *ol, *er, *el, калі гэтыя спалучэнні знаходзіліся паміж двума зычнымі, параўн.: ст.-усх.-слав. *сторона, полонь, берегъ, шеломь*. Яно з'явілася ў выніку дзейнасці закону адкрытага склада.

Другое поўнагалоссе развілося ў пісьмовую пару ў сувязі са змяненнем рэдукаваных [ъ], [ь]. Узнікла яно на месцы спалучэння рэдукаванага з плаўнымі [р], [л], калі гэтае спалучэнне знаходзілася паміж двума зычнымі, а ў наступным складзе выпадаў слабы [ъ] або [ь]. Моцны рэдукаваны перад плаўным праясняўся адпаведна ў [о] ці [е], а пасля плаўнага развіваўся таксама галосны [о] ці [е]:

ст.-усх.-слав. *дърнь* → *дерн* → *дерен* → бел. *дзёран*;

ст.-усх.-слав. *гърнь* → *горн* → *горон* → бел. *горан*;

ст.-усх.-слав. *вьрвька* → *вервка* → *веревка* → бел. *вяроўка*.

Другое поўнагалоссе развілося таксама ў словах *жарало* – з *жърло, малан(ка)* – з *мълнь(ка)*, *човен* – з *чълнь. качарэжнік* (параўн. ст.-усх.-слав. *кочьрга*), *асталон* – з *стълнь, несмяротны* (параўн. ст.-усх.-слав. *с്മръть*), *бесталач* (параўн. ст.-усх.-слав. *тълкъ*) ды інш.

У сучаснай беларускай мове адзначаная з'ява сустракаецца ўсё ж не часта і не паслядоўна. У словах тыпу *верх* (з *вьрхъ*), *корм* (з *кърмь*), *горб* (з *гърбъ*), *торг* (з *търгъ*) яно, на думку даследчыкаў, або не развілося, або замацавалася. Параўнальна шырэй другое поўнагалоссе развілося ў паўночных велікарускіх гаворках: *волок* (воўк), *гороб* (горб), *смеретушка, холон, торог, черевь* (чарвяк), *четверег, жерёдка* (жэрдка) ды інш.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якая з'ява атрымала назву “другое поўнагалоссе”?
2. Калі, у сувязі з чым і пры якіх фанетычных умовах развілося другое поўнагалоссе?
3. Як адлюстравалася другое поўнагалоссе ў беларускіх і рускіх гаворках?
4. Чым першае поўнагалоссе адрозніваецца ад другога поўнагалосся?

ВЫНІКІ СТРАТЫ РЭДУКАВАНЫХ [Ъ], [Ь] У КАНСАНАНТЫЗМЕ

§ 49. Канчатковае афармленне суадноснага рада зычных, парных па звонкасці/глухасці

Да страты рэдукаваных ва ўсходнеславянскіх гаворках проціпастаўленне зычных па звонкасці / глухасці існавала толькі ў пазіцыі перад галоснымі і адыгрывала адрознівальную ролю, параўн.: *бити – пйти* [б – п], *родъ – ротъ* [д – т], *жити – шити* [ж' – ш'], *кость – гость* [к – г] і да таго пад. Пры існаванні некалькіх пар звонкіх-глухіх пакуль што адсутнічала тая катэгорыя суадноснасці зычных па звонкасці / глухасці, якая характэрна сучаснай беларускай мове.

Са стратай рэдукаваных адбываюцца істотныя змены, якія абумовілі канчатковае афармленне ва ўсходнеславянскіх гаворках суадноснага рада зычных, парных па звонкасці / глухасці, па сутнасці – паўнацэннай катэгорыі звонкасці / глухасці, якая цяпер ёсць у сучаснай мове.

Перш за ўсё сталі магчымыя зычныя гукі ў абсалютным канцы слова, чаго да страты рэдукваных не магло быць. Гэта прынцыпова новая пазіцыя, у якой шумныя звонкія зычныя (напрыклад, такія як [д], [б], [з], [ж]) аслабілі сваё гучанне, страцілі звонкасць і аглушыліся. Параўн.: [рабъ] → [раб] → [рап], [видъ] → [вид] → [вит], [возъ] → [воз] → [вос] і г.д. У помніках усходнеславянскага пісьменства аглушэнне звонкіх адзначаецца з XIII ст. (а ў наўгародскіх берасцяных граматах, верагодна, і раней). З замацаваннем гэтай аслаблівасці ва ўсходнеславянскіх гаворках сфарміраваліся суадносныя пары па звонкасці / глухасці: ст.-усх.-слав. *плода – плодъ* → *плод* ([плот]) [д – т]; ст.-усх.-слав. *коза – козь* → *коз* ([кос]) [з – с] і г.д.

Суадносныя пары зычных па звонкасці / глухасці ўзніклі і ў выніку асіміляцыі па звонкасці / глухасці ў новых групах зычных, якія ўтварыліся таксама ў выніку страты рэдукаваных. Перад звонкім зычным глухі азванчаўся, а перад глухім зычным аглушаўся. Параўн.: ст.-усх.-слав. *просити – просьба* → [проз'ба] [с' – з']; ст.-усх.-слав. *кладуть – кладъка* → [клатка] [д – т]. Глухі зычны [с'] адрозніваецца ў моцнай пазіцыі (перад галосным), але не адрозніваецца ў пазіцыі перад звонкім зычным і супадае са звонкім алафонам⁴ [з']; звонкі зычны [д] адрозніваецца перад галосным і супадае з глухім алафонам [т] у слабай пазіцыі (перад глухім зычным).

⁴ Алафон (ад грэч. *allos* – іншы + *phone* – гук) – канкрэтная рэалізацыя фанемы ў тым ці іншым гучы.

Іменна гэтыя змены і сведчаць пра тое, што ва ўсходнеславянскіх гаворках сфарміравалася новая катэгорыя суадносных зычных па прымеце звонкасці / глухасці, узніклі карэлятыўныя адносіны паміж звонкімі і глухімі зычнымі. Гэтыя адносіны вызначаюцца тым, што звонкія і глухія зычныя ў моцнай пазіцыі (перад галоснымі) адрозніваюцца, а ў іншых (на канцы слова і перад парнымі глухімі / звонкімі) – не адрозніваюцца і супадаюць у адным варыянце гучання. Напрыклад, [нас] з’яўляецца роўным як для *паз* ‘вузкая шчыліна’, так і для *нас* ‘вузкі доўгі кавалачак скуры або тканіны’ пры адрозніванні [пазы] і [пáсы].

Пытанні для самаправеркі:

1. Якая прычына абумовіла фарміраванне катэгорыі звонкасці / глухасці ва ўсходнеславянскіх гаворках?
2. Якія факты сведчаць пра тое, што ва ўсходнеславянскіх гаворках узнікла катэгорыя суадносных зычных па прымеце звонкасці / глухасці і карэлятыўныя адносіны паміж глухімі і звонкімі зычнымі?
3. Чым вызначаюцца карэлятыўныя адносіны глухіх і звонкіх зычных?

§ 50. Узнікненне новых груп зычных у складзе

Страта рэдукаваных абумовіла ўтварэнне новых груп зычных, разнастайных па сваім складзе. Але і ў гэтых новых групах працягвалі дзейнічаць патрабаванні да спалучальнасці зычных: абодва шумныя павінны былі быць аднолькавымі, г.зн. абодва звонкія ці абодва глухія. Напрыклад, у слове *много* пасля страты слабага рэдукаванага ўтварылася новая група зычных [мн] з абодвух звонкіх, у слове *птыця* ўзнікла група [пт] з двух глухіх зычных, што адпавядала патрабаванням фанетычнай сістэмы ўсходнеславянскіх гаворак.

Аднак узніклі групы зычных, якія не маглі захавацца без змянення. У такіх групах, як [кд], [тб], [сд] (глухі шумны + звонкі) і [бч], [дх], [дж], [жк] (звонкі + глухі шумны) і пад., адбыліся асіміляцыйныя працэсы прыпадабнення рэгрэсіўнага характару па звонкасці або па глухасці: папярэдні зычны прыпадабняўся да наступнага. Параўн.:

[молотьба] → [молот’ба] → [молад’ба] → бел. [маладз’ба] (прыпадабненне [т’] да [б]);

[бъчела] → [бчела] → [пчела] → бел. *пчала* (прыпадабненне [б] да [ч’]);

[дъхорь] → [дхор] → [тхор] → бел. *тхор* (прыпадабненне [д] да [х]);

[лодька] → [лодка] → [лотка] (прыпадабненне [д] да [к]);

[ложька] → [ложка] → [лош'ка] (прыпадабненне [ж'] да [к]).

Пасля падзення рэдукаваных ва ўсходнеславянскіх гаворках з'явіліся зноў спалучэнні [тл], [дл]: *метьла* → *метла*, *сѣдло* → *сѣдло*, *тьлѣти* → *тлѣти*. Узніклі таксама групы зычных [гт], [кт]: *ногѣти* → *ногти*, *локѣти* → *локти*. Спалучэнні з двух аднолькавых зычных гукаў утварыліся на стыку марфем: *ременьныи* → *ременныи*, *каменьныи* → *каменныи*.

§ 51. Спрашчэнне груп зычных

Яшчэ ў праславянскую эпоху адбывалася спрашчэнне груп зычных, якое выклікалася законам адкрытага склада або іншымі прычынамі. Напрыклад, у слове *dadsi зычны [d] закрываў першы склад: **dad | si*. У выніку раскрыцця першага склада пад уздзеяннем закону адкрытага склада гэты зычны страціўся, склад адкрыўся, а група [дс] спрасцілася ў [с]. Параўн.: *dadsi → бел. *дасі*.

Адбылося спрашчэнне і ў пісьмовую пару. Яно было выклікана да жыцця стратай рэдукаваных [ъ], [ь]. Перш за ўсё спрашчэнне закранула тыя групы, якія, пасля страты слабага рэдукаванага, складаліся з трох зычных:

[ждьн] → [ждн] → [жн]: [кождьнѣи] → [кожны];
[здьн] → [здн] → [зн]: [бороздѣна] → [баразна];
[рвьш] → [рвш] → [рш]: [первьшая] → [п'эршаја];
[рдыц] → [рдиц] → [рци]: [сърдыце] → [сэрца];
[лньц] → [лниц] → [лиц]: [сьлньце] → [сонца];
[рньч] → [рнич] → [нич]: [гърньчарь] → [ганчар];
[стьл] → [стл] → [сл]: [ростьлина] → [рас'л'іна];
[стьн] → [стн] → [сн]: [вѣстьникъ] → [в'эс'н'ік];
[стьц] → [стци] → [сци]: [мѣстьце] → [м'эсца].

Сучасная арфаграфія замацавала перадачу разгледжанага змянення на пісьме: *шаснаццаць*, *карысны*, *капусны*, *радасны*, *няшчасны*, *выязны*, *позна*, *лесвіца*, *слаць* (*пасцель*), *сонца*, *сэрца*, *першая*, *позна*, *паўтара*, *месца*, *шчаслівы* ды інш.

§ 52. Страта канцавога [л]

Спрашчэнне закранула таксама групу зычных, якая заканчвалася санорным [л], але змянялася група па-рознаму ў розных лексіка-граматычных разрадах слоў. Так, у назоўніках пасля страты рэдукаванага на канцы слова ў групе зычных [бл'], [вл'] узнікаў устаўны галосны, напр.: [рубль] → [рубл'] → [рубел']; [журавль] → [журавл'] → [журавел'] [гл. § 45].

Па-іншаму ішоў працэс у нескланяльных дзеепрыметніках прошлага часу з суфіксам -л- у форме муж. роду адз. ліку тыпу [гребль], [везль], [пекль], [терль], [тресль]. Пасля страты канцавога рэдукаванага на канцы слова ўтваралася спалучэнне з двух зычных – [бл], [гл], [зл], [кл], [рл], [сл], апошні з якіх не захаваўся:

[везль] → [везл] → [вез] → бел. *вёз*;

[пекль] → [пекл] → [пек] → бел. *пёк*;

[тьрль] → [терл] → [тер] → бел. *цёр*;

[сёкль] → [сёкл] → [сек] → бел. *сек*;

[стригль] → [стригл] → [стрыг] → бел. *стрыг* і г.д.

Прыведзеныя словы запанавалі ў сучаснай мове як форма дзеяслова прошлага часу, але ў мужчынскім родзе такія дзеясловы не маюць “класічнага” суфікса прошлага часу -л-. Гэтыя словы – з нулявым суфіксам і нулявым канчаткам.

Дзеясловы не адзіны лексіка-граматычны разрад слоў, у якіх адбылося разгледжанае змяненне. Ф.М. Янкоўскі прыводзіць прыклады страты канцавога [л] у назоўніках: “*Мьстиславль* (горад) – *Мьстиславл’* – *Мсціслаў*; *Браславль* – *Браслаў*; побач з журавель у беларускіх гаворках ёсць яшчэ *жураў* (з *журавль*) і *жораў* (з *жеравль*)” [Янкоўскі, с. 100].

Пытанні для самаправеркі:

1. Чым было абумоўлена ўтварэнне новых спалучэнняў (груп) зычных ва ўсходнеславянскіх гаворках? Назавіце гэтыя групы.
2. Чаму новыя групы зычных не захаваліся?
3. Прывядзіце прыклады спрашчэння груп зычных.

§ 53. З’явы асіміляцыі і дысіміляцыя ў новых групах зычных

Узнікненне новых груп зычных стварыла ўмовы для шырокага развіцця асіміляцыйных і дысіміляцыйных змяненняў, уплыву аднаго з суседніх гукаў на другі. У шматлікіх выпадках пасля страты рэдукаваных [ь], [ь] ва ўсходнеславянскіх гаворках адбыліся змены асіміляцыйнага і дысіміляцыйнага характару.

Змены асіміляцыйнага характару:

1) прыпадабненне цвёрдага зычнага да мяккага: [свѣдка] → [свѣдка] → [с’в’этка], [снѣдати] → [снѣдат’] → [с’н’эдац’], [двѣ] → [двѣ] → [z’в’э]. Свісцячыя зычныя [з], [с] перад мяккімі зычнымі набылі асіміляцыйную мяккасць, у сучаснай беларускай мове гэтая асаблівасць з’яўляецца арфаэпічнай нормай.

Мяккасць свісцячых зычных перад наступнымі мяккімі ўласцівая і такім спалучэнням зычных, паміж якімі не было рэдукаванага: [с’н’эх], [с’м’эх], [с’л’іва], [клас’ц’і], [гос’ц’і], [пес’н’і]. У частцы беларускіх гаворак Гомельскай і Магілёўскай абласцей

развілася асіміляцыйная мяккасць перад заднеязычнымі [г], [к], [х]: [ськынуці] → [скынуці] → [с'к'інуц']; [сьхыліці] → [схыліці] → [с'х'іл'іц']; [сьгынуці] → [сгынуці] → [з'г'інуц'];

2) прыпадабненне мяккага зычнага да цвёрдага: [вёрьныи] → [вёрныи] → [в'эрны], дзе [р'] пад уплывам цвёрдага [н] ацвердзявае. Аналагічнае змяненне [м'] на [м]: [тьмьныи] → [ц'омны], [с'] на [с]: [јасьныи] → [јасны]. Аднак ацвярдзенне ахапіла не ўсе зычныя, напрыклад, у словах *больш, польза, вольны* мяккі [л'] захоўваецца. У некаторых беларускіх, а таксама заходнерускіх гаворках адзначаецца мяккі [н']: [жэн'ск'і];

3) прыпадабненне свісцячых да шыпячых: [сьчастьє] → [счаст'є] → [шчас'ц'є]; [сьшыці] → [сш'іт'] → [шшыц'];

4) прыпадабненне шыпячых да свісцячых: [княжство] → [княжтво] → [княство] → [кн'аства]; [хорошьство] → [хороштво] → [хоросство] → [хараство]; [рыбачьскыи] → [рыбачскыи] → [рыбацкыи] → [рыбацк'і]; [радуешься] → [радуешся] → [радујес'с'а] (падвойны [с'с']);

5) прыпадабненне звонкіх да глухіх: [свѣдка] – [свѣдка] → [с'в'этка]; [ножька] → [ножка] → [ношка];

б) прыпадабненне глухіх зычных да звонкіх: [сьборъ] → [сбор] → [збор]; [сьдоровье] → [сдоровје] → [здароўе].

7) прыпадабненне ў спалучэнні [дн]: *сего дня* → [сегодня] → бел. *сёння*;

8) аглушэнне звонкіх зычных на канцы слова: [дубъ] → [дуб] → [дуп], [лугъ] → [луг] → [лух].

Дысіміляцыйныя змяненні:

Распадабненне зычных ва ўсходнеславянскіх гаворках закранула толькі асобныя групы зычных, якія складаліся з двух выбухных – [кт], або з афрыкаты і выбухнога – [чт] і афрыкаты і насавага зычнага – [чн]. У беларускай мове яны змяніліся:

[кѣт] → [кт] → [хт]: [кѣто] → [кто] → [хто];

[чѣт] → [чт] → [шт]: [чѣто] → [что] → [што];

[чѣн] → [чн] → [шн]: [ручьникъ] → [ручн'ік], дыял. [рушн'ік], [смачьно] → [смачно] → [смачна], дыял. [смашна]. Часцей, аднак, спалучэнне [чѣн] у мове беларусаў усё ж змянялася ў [чн]: *вечны, спрадвечны, малочны, ручны, зручна, навечна, недарэчна, казачнік*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Пералічыце змены асіміляцыйнага характару. Праілюструйце іх.
2. Пералічыце змены дысіміляцыйнага характару. Прывядзіце прыклады.

§ 54. Змена зычнага [в] на [ў]

Са стратай рэдукаваных звязана і змяненне [в] на [ў].

Зычны [ў] у беларускай мове – звонкі, заўсёды цвёрды, не мае адпаведнага парнага мяккага, належыць да санорных зычных. Гэты гук з’яўляецца адметнасцю сучаснай беларускай мовы ў адрозненне ад рускай літаратурнай мовы, у якой зычны [в] перад глухімі і на канцы слоў аглушаецца ў [ф]. Праўда, у асобных паўночнавельікарускіх ды некаторых іншых рускіх гаворках адзначаецца таксама пераход [в] у [ў] [Іванов, с. 177].

Гук [ў] узнік на месцы былых [вѣ], [вѣ], калі [в] пасля страты рэдукаванага апынуўся на канцы слова або перад наступным зычным:

[братовѣ] → [братов] → [братоў];

[чиновѣ] → [чинов] → [чыноў];

[правьда] → [правда] → [праўда];

[лавѣка] → [лавка] → [лаўка];

[на вьсѣ] → [наўсе];

[вѣдова] → [вдова] → [ўдава] → [удава] (у пачатку слова [ў] нескладовы змяняецца на [у] складовы).

Прыведзенае тлумачэнне змены [в] на [ў] не лічыцца даследчыкамі вычарпальным. Дадаткова мяркуецца, што яшчэ да пераходу [в] → [ў] гаворкі, з якіх развілася беларуская мова, мелі гук [в] губна-зубны і [w] губна-губны. Абодва губныя ёсць у сучасных беларускіх гаворках і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Перад лабіяльнымі галоснымі [у], [о] вымаўляецца білабіяльны зычны [w] (*вуліца, вунь, восем, воля*), а перад іншымі галоснымі – [в] губна-зубны (*вішня, вера*). Незалежна ад таго, які зычны – [в] ці [w] – вымаўляўся ў спалучэнні з наступным рэдукаваным, пасля страты рэдукаванага ў пазіцыі перад зычным і ў абсалютным канцы слова стаў вымаўляцца білабіяльны [w]: [ловѣко] → [лоўка], [чаровьнѣ] → [чароўны], [луговѣ] → [лугоў], [столовѣ] → [сталоў].

Змена [в] на [ў] адлюстравалася ва ўсходнеславянскіх пісьмовых помніках. В.В. Іваноў паведамляе пра [ў] у Дабрылавым евангеллі 1164 г. [Іванов, с. 177]. Беларускія старажытныя помнікі перадаюць [ў] нескладовае з XIII ст. Так, у Смаленскай грамаце 1229 г. сустракаецца: *уздумаль* (з былога *въздумаль*), у *Ризѣ* (з *въ Ризѣ*), у *дыбу* (з *въ дыбу*). У іншых помніках: *а рижане оу Ризѣ* (Даг. Пол.), *быль тот Воидило оу великой моци* (Вілен. л.), *и стала есми оудовою* (Ж. Алякс.), *по Вельи оуниз, оуверхъ* (Гр. 1387), *и Клецку* (Будны) [Янкоўскі, с. 102].

Змена [в] на [ў] у старажытных беларускіх помніках абазначалася не паслядоўна, для гэтага не было спецыяльнай літары, гук [ў] перадавалі літарамі у, оу, и, в. Літара ў была прапанавана ў

1870 г. П.А. Бяссонавым (1828–1898) – рускім славянафілам, гісторыкам літаратуры, публікатарам славянскага, у тым ліку беларускага фальклору, этнолагам і публіцыстам, а выкарыстоўвацца пачала толькі ў пачатку XX ст.

Пытанні для самаправеркі:

1. Назавіце прычыны і ўмовы пераходу [в] → [ў].
2. Як перадаваўся ў старажытных беларускіх помніках гук [ў]?
3. З якога часу пачынаецца адлюстраванне [ў] у старажытных пісьмовых помніках?
4. Кім і калі была прпанавана літара для абазначэння гука [ў]?

§ 55. Змена зычнага [л] на [ў]

Змяненне цвёрдага [л] на [ў] – старажытная ўсходнеславянская фанетычная асаблівасць, абумоўленая ў адных выпадках праясненнем рэдукаваных, у другіх – дзеяннем аналогіі пасля страты рэдукаванага [ь]. Вядома, што яно характэрна беларускай і ўкраінскай мовам, але адсутнічае ў рускай.

У гісторыі беларускай мовы адрозніваюць два змяненні [л] → [ў]. Першае з іх – фанетычнае, калі пераход [л] → [ў] адбыўся ў дакладна акрэсленай пазіцыі; такое змяненне не прывяло да ўзнікнення чаргавання [л] // [ў]. Другое змяненне [л] → [ў] адбылося не фанетычным шляхам, а на ўзор, паводле аналогіі; гэта змяненне прывяло да ўзнікнення чаргавання [л] // [ў].

Фанетычнае змяненне цвёрдага [л] → [ў] развілося толькі ў групах *tylt, tylt*, г.зн. у спалучэннях [ьл], [ьл], калі спалучэнні знаходзіліся паміж двума зычнымі. Рэдукаваны ў такіх выпадках быў моцны:

[мьлчати] → [молчати] → [маўчац'];
[тълстыи] → [толстыи] → [толсты] → [тоўсты];
[дългъ] → [долг] → [доўх], бел. *доўг*;
[жълтыи] → [желтыи] → [жолты] → [жоўты];
[шьлкъ] → [шелк] → [шолк] → [шоўк].

Большасць даследчыкаў лічаць, што змяненне [л] → [ў] з'явілася вынікам змянення моцных рэдукаваных: пераход [ь] у [о] і [ь] у [е] з наступным (пазнейшым) змяненнем апошняга ў [о] выклікаў лабіялізацыю наступнага цвёрдага [л] і змяненне яго на [ў]. Іменна такім шляхам узнік [ў] з [л] у словах *воўк, поўны, доўгі, жаўна, коўзкі*. Як бы ні змянялі гэтыя словы, чаргавання [л] з [ў] не ўзнікае.

Пераход [л] → [ў] *нефанетычным* шляхам адбываўся ў былых нескланяльных дзеепрыметніках мужчынскага роду тыпу *возиль, пыталъ*, якія ў ходзе развіцця сталі асноўнаю формаю прошлага часу. Зычны [л] у такіх словах знаходзіўся не пасля рэдукаванага і не перад

зычным, г.зн. тут не было ўмоў для фанетычнага змянення [л] → [ў]. З'яўленне [ў] на месцы [л] у словах тыпу *думаў, чакаў, хадзіў* стала магчымым дзякуючы дзеянню аналогіі. Ва ўсходнеславянскіх гаворках былі дзеепрыметнікі незалежнага стану на *-вь* тыпу *бравь, знавь, бывь*, у якіх заканамерна адбылося змяненне [вь] на [ў]. На гэты ўзор, мяркуюць, з'явіўся [ў] і ў адзначаных дзеяслоўных формах на *-ль*: *меў (имѣль), быў (быль), стаў (сталъ)*.

Змяненне [л] на [ў] атрымала адлюстраванне ў пісьмовых помніках з XV ст., гук [ў] перадаецца літараю *в*: *Вовчкевичь (1497), не вдовзѣ (1498)* або літараю *у*: *моучком* (Мялешка) [Янкоўскі, с. 103].

Пытанні для самаправеркі:

1. Назавіце прычыны і ўмовы фанетычнага змянення [л] → [ў].
2. Назавіце ўмовы нефанетычнага змянення [л] → [ў].
3. З якога часу і як адлюстроўвалася ў старажытных беларускіх помніках змяненне [л] → [ў]?

§ 56. Зацвярдзенне губных перад зычнымі і на канцы слова

Губнымі зычнымі ва ўсходнеславянскіх гаворках былі [б], [п], [в], [м]. На пачатку пісьмовай эпохі губныя зычныя перад галоснымі прырэжняга рада пазіцыйна змякчаліся, г.зн. былі паўмяккімі. Пасля другаснага памякчэння зычных, якое завяршылася ў сярэдзіне XI ст., губныя паўмяккія зычныя змяніліся ў мяккія: *бью* [б'ьіу], *пью* [п'ьіу], *семь* [с'ем'ь], *коньмь* [кон'ем'ь], *семь"* [с'ем'ьја], *тьмьнѣи* [т'ьм'ьнѣь], *сьдоровь* ~ [сьдоров'ьје].

Пасля страты рэдукаванага [ь] губны апынуўся перад зычным або на канцы слова. У абодвух выпадках губны у беларускай мове зацвярдзеў:

шумьнѣи [ш'ум'ьнѣь] → [ш'ум'нѣь] → [шумны];

бью [б'ьіу] → [б'ьіу] → [бьіу];

семь [с'ем'ь] → [с'ем'] → [с'эм].

Зацвярдзенне губных адлюстроўваецца ў беларускіх помніках з XIV ст. (праз напісанне пасля іх літары *ь*): *дамь, убъешь, здорovie, церковь*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Назавіце губныя зычныя.
2. Чым было выклікана зацвярдзенне губных зычных?
3. У якіх фанетычных умовах адбывалася зацвярдзенне губных зычных?
4. З якога часу ў беларускіх помніках адлюстроўваюцца цвёрдыя губныя зычныя? Прывядзіце прыклады.

§ 57. Узнікненне падоўжаных зычных

Падаўжэнне зычных і наяўнасць падоўжаных зычных – адзін з вынікаў страты рэдукаваных і асіміляцыйнага змянення зычнага ў спалучэнні з наступным [j] у беларускай і ўкраінскай мовах.

У сучаснай беларускай мове зычныя адрозніваюцца па даўжыні. Побач з зычнымі [л’], [н’], [з’], [с’], [дз’], [ц’], [ж], [ч], [ш] звычайнай даўжыні ёсць і доўгія (падоўжаныя) зычныя, якія на пісьме перадаюцца падвойным напісаннем – *лл, нн, зз, сс, цц, жж, чч, шш* або трыграфічна – *ддз: вяселле, насенне, палоззе, калоссе, жыццё, узмежжа, рэччу, зацішша, стагоддзе*.

Ва ўкраінскай мове доўгія мяккія зычныя таксама з’яўляюцца фанетычнай адметнасцю: укр. *суддя, стаття, маззю, знання* ды інш. Даўжыню атрымліваюць таксама афрыкаты і шыпячыя зычныя: *збіжжя, піддашша* (застрэшша), *ніччю* (ноччу). Украінскія доўгія шыпячыя вымаўляюцца як паўмяккія: *кло[ч’ч’]а*.

У рускай мове падоўжаныя зычныя не развіліся.

Гістарычна падоўжаныя зычныя адпавядаюць усходнеславянскаму спалучэнню “*мяккі зычны + рэдукаваны ь + j*”. Пасля страты слабага рэдукаванага [ь], які раздзяляў зычны і [j], у беларускіх гаворках адбылося далейшае памякчэнне гэтага мяккага зычнага, што і прывяло да яго падаўжэння:

[затишьє] → [затиш’je] → [зациш’ш’є] → бел. *зацішша*;

[сьбожьє] → [сбож’je] → [збож’ж’є] → бел. *збожжа*;

[полозьє] → [полоз’je] → [полоз’з’є] → бел. *палоззе*;

[колосьє] → [колос’je] → [колос’с’є] → бел. *калоссе*.

Абавязковай умовай такога змянення была інтэрвакальная пазіцыя (паміж галоснымі) згаданага спалучэння. Параўн. ст.-усх.-слав. *сѣчастьє, костью, устьє*, у якіх падаўжэння не адбылося з-за парушэння інтэрвакальнасці.

Не адбылося падаўжэння і ў словах тыпу *сям’я, любоўю, б’ю, здароўе*, таму што [j] у гэтых словах знаходзіцца пасля губных зычных, якія пасля страты рэдукаваных зацвярдзелі не толькі ў абсалютным канцы, але і ў сярэдзіне слова ў становішчы перад зычным.

Не падоўжыўся у пераважнай большасці беларускіх гаворак зычны [р]: ст.-усх.-слав. *звѣрьє* – бел. *звяр’ё*, ст.-усх.-слав. *перье* – бел. *пер’е*. Верагодна, гэтаму перашкодзіў працэс ацвярдзення [р]. Толькі ў асобных гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту, якім уласцівы [р’] (мяккі), сустракаюцца формы з падоўжаным [р’]: *пе[р’р’е]* – бел. *пер’е*, *звя[р’р’о]* – бел. *звяр’ё*.

Ф.М. Янкоўскі адзначае, што падоўжаныя зычныя адлюстраваліся ў беларускіх помніках XIV, XV і наступных

стагоддзяў [Янкоўскі, с. 112]. Падоўжаныя зычныя ў гэты час перадавалі на пісьме рознымі спосабамі: падвойным напісаннем адпаведнай літары (*корэнне, зельмеь*), напісаннем адной літары ў радку (*калосе*) або над радком (*сумле^е*) ці дзвюх літар, адна з якіх выносілася над радком (*колос^е*).

Пытанні для самаправеркі:

1. Пералічыце падоўжаныя зычныя ў беларускай мове.
2. Назавіце прычыну і фанетычныя ўмовы ўтварэння падоўжаных зычных. Прывядзіце прыклады.
3. Якія зычныя ва ўсходнеславянскіх гаворках не падоўжыліся і чаму?
4. З якога часу і як адлюстроўваліся ў беларускіх помніках падоўжаныя зычныя?

З’ЯВЫ, НЕ ЗВЯЗАНЫЯ СА СТРАТАЙ РЭДУКАВАННЫХ

§ 58. Змяненне [e] на [o]

Змяненне [e] на [o] было ўласціва большасці ўсходнеславянскіх гаворак, у тым ліку ўсім беларускім.

Змяненне [e] на [o] адбывалася ў становішчы пасля мяккіх зычных перад цвёрдымі, прычым пры такой змене мяккасць папярэдняга зычнага захоўвалася: *несці – нёс, весці – вёў, зелень – зялёны, вяселле – вясёлы, цвёрдзь – цвёрды, шэсць – шосты*. У становішчы перад мяккім зычным, як правіла, [e] захоўваецца без змянення на [o]: *дзень, увесь, сельскі*.

У сучаснай беларускай і рускай літаратурных мовах вымаўленне [o] на месцы былога [e] адбываецца толькі пад націскам, хаця, па меркаванні некаторых лінгвістаў, “спрадвечна змяненне [e] на [o], магчыма, не было звязана са становішчам [e] па адносінах да націску” [Іванов, с. 185]. У гэтым выпадку спасылаюцца на формы [н’осú], [б’орú] і пад., характэрныя рускім окаючым гаворкам, у якіх назіраецца вымаўленне [o] у ненаціскным становішчы.

Аднак у дачыненні да беларускай мовы націскное становішча варта ўсё ж улічваць, інакш немагчыма будзе патлумачыць адсутнасць пераходу [e] → [o], напрыклад, у дзеясловах жан. р. прошлага часу тыпу *несла, везла, трэсла*, дзе [e] перад цвёрдым зычным не перайшоў у [o], і адзінае тлумачэнне гэтаму тое, што на момант дзеяння гэтай з’явы націск знаходзіўся на апошнім складзе. З часам у падобных словаформах націск перайшоў на аснову, але змяненне [e] на [o] перастала ўжо быць жывою з’яваю.

Такім чынам, умовай змянення [e] на [o] у беларускіх гаворках з'яўляецца становішча [e] перад цвёрдым зычным і пад націскам.

Вымаўленне [o] замест [e] назіраецца і ў канцы слоў: *усё, маё, тваё, жыццё, кассё, галлё* і пад. Аднак у канцы слоў не было фанетычнай змены [e] на [o], тут адбылася *аналагічная* замена гук [e] гукам [o]: пад уплывам форм назоўнікаў тыпу *акно, сяло* ўзнікае [гал'л'о], [кас'с'о], пад уплывам займеннікаў *яно, само* ўзнікае [мајо], [твајо], [ус'о] і г.д.

Працэс змены [e] на [o] пачаўся ва ўсходнеславянскіх гаворках да падзелу іх на асобныя ўсходнеславянскія мовы, але ахапіў дыялекты гэтых моў не адначасова. Магчыма, што раней за ўсё гэты працэс распачаўся ў старажытнай украінскай мове і паўночнавельікарускіх гаворках (гэта магло адбыцца ў XII–XIII стст.), а пазней – у беларускіх гаворках. У гэтую эпоху змена [e] на [o] ажыццяўлялася *перад усімі цвёрдымі зычнымі і не абавязкова пад націскам*.

Ва ўкраінскай мове вынікі гэтага працэсу захаваліся толькі пасля шыпячых (напрыклад, *чоловік, чотірі, жонá, жóлудь, жóвтий*), у становішчы ж пасля іншых зычных [o] не назіраецца, таму што ён падпаў дэлабіялізацыі і змяніўся на [e].

Пачатак змены [e] на [o] можа быць аднесены не раней за XII ст. Перш чым узнікла змяненне [e] на [o], ва ўсходнеславянскіх гаворках павінна было прайсці другаснае пам'якчэнне паўмяккіх зычных (як мяркуюць, яно завяршылася ў сярэдзіне XI ст.), таму што паўмяккія зычныя не маглі спалучацца з наступным [o]. Параўн.: у словах [н'ос], [в'оз → в'ос] зычныя [н], [в] ужо былі мяккія. Калі б гэта было не так, то ў сучаснай беларускай мове не захоўвалася б мяккасць папярэдняга зычнага перад новым [o], якое ўзнікла з [e], і ўзнікла б [нос], а не [н'ос] і [воз → вос], а не [в'оз → в'ос].

Не выклікае сумнення тое, што змена [e] на [o] пачалася *пасля* падзення рэдукаваных, таму што, па-першае, такое змяненне перажыў і [e], які развіўся з моцнага [ь]. Па-другое, змяненне [e] на [o] уяўляе сабой вынік працэсу прыпадабнення галоснага наступнаму цвёрдаму зычнаму, які валодаў лабіялізаванасцю. Апошняя якасць праяўлялася, калі цвёрды зычны спалучаўся з наступнымі лабіялізаванымі [o], [y] і [ь]. Пад уплывам такога зычнага адбылося наданне галоснаму пярэдняга рада [e] лабіялізаванай артыкуляцыі. Такое ўздзеянне магло быць найбольш інтэнсіўным толькі пасля падзення рэдукаваных, *калі быў парушаны закон адкрытага склада* і ўзнікла магчымасць уздзеяння наступнага зычнага на папярэдні галосны, бо абодва гэтыя гукі апынуліся ў межах аднаго склада: [н'е | сь] → [н'ес] → [н'ос]. Пры гэтым мяркуецца, што “агубленасць” канцавога зычнага захоўвалася і пасля страты [ь].

Пасля ўзнікнення пераходу [е] на [о] ва ўсіх словах, дзе быў гук [е] перад *цвёрдым зычным*, на месцы гэтага [е] стаў вымаўляцца [о]. Гэта ж адносілася і да новых слоў, якія ўзніклі ва ўсходнеславянскіх гаворках, з [е] перад *цвёрдым зычным*. Такім чынам, гэта быў перыяд, калі ва ўсходнеславянскіх гаворках дзейнічала жывая норма змены [е] на [о].

Змяненне [е] на [о] атрымала вельмі своеасаблівае адлюстраванне ў помніках пісьменства: яно досыць добра перадавалася ў помніках пачынаючы з XII ст. і асабліва з XIII ст. у становішчы пасля шыпячых і [ц'] (і пад націскам, і не пад націскам): *врачомъ* (Ж. Епіф., XII ст.), *нашому, вашому, чотириста, чоломъ, шол, в тым жо, хочомъ* (Гр. 1300), *коупьцовъ* (Наўг. гр., 1392), *ничого, сторожою* (Вілен. л.), *чому* (Ж. Алякс.), *чорны* (Акт. Магіл.).

Сляды адлюстравання [о] на месцы [е] пасля тых мяккіх, якія ўзніклі з паўмяккіх ([в], [с], [з] і інш.), выяўляюцца ў пісьмовых помніках з XIV ст. Што да слабага адлюстравання [о] на месцы [е] не пасля шыпячых, то гэта было звязана з тым, што абазначэнне [о] пасля мяккага нешыпячага ўяўляла значныя цяжкасці для пісца: трэба было адным знакам перадаць і мяккасць папярэдняга зычнага, і вымаўленне галоснага непярэдняга [о]. Гэтыя непераадольныя цяжкасці, пры адсутнасці, напрыклад, такой літары, як *ё*, атрымалі пэўнае адлюстраванне ў такіх нязграбных напісаннях, як *Семона, Фодор, сто рубловъ, слозы, всю, бабiонка*. Такія напісанні не маглі ўтрымацца, таму што скажалі арфаграфічны і гукавы воблік слоў.

У пэўны перыяд развіцця ўсходнеславянскіх гаворак змяненне [е] на [о] перастала быць жывым працэсам, прычым можна дастаткова дакладна вызначыць час спынення яго дзеяння.

Як вядома, шыпячыя [ж'], [ч'], [ш'], а таксама афрыката [ц'] былі спрадвечна мяккімі гукамі, і іх зацвярдзенне адносіцца да позняга часу. Калі ўлічыць, што змяненне [е] на [о] адбывалася толькі перад *цвёрдымі зычнымі*, то важна звярнуць увагу на лёс [е] перад [ж'], [ч'], [ш'], а таксама перад [р'] і [ц']. Ужо на мяжы XIII–XIV стст. беларускія пісьмовыя помнікі перадаюць змяненне шыпячых. Спачатку зрэдку, а потым усё часцей сустракаюцца напісанні *жо, шо, жсы, чы, шы, жъ, чъ, шъ, жэ, шэ*, якія абазначаюць *цвёрдасць шыпячых*: *слышышь* (Гр. 1300), *иншихъ, нашыми* (Ст. Літ, 1566). Усе шыпячыя, незалежна ад пазіцыі, зацвярдзелі ў XVI ст. [Янкоўскі, с. 130]. Адзінкавыя сведчанні зацвярдзення зычнага [ц'] адзначаюцца ўжо ў помніках XV ст, часцей – у помніках XVI ст. Таму можна лічыць, што змяненне [е] на [о] да XVI ст. ужо перастала быць жывой нормай. Такім чынам, вылучаецца перыяд прыкладна з сярэдзіны XV да пачатку XVI ст., калі змяненне [е] на [о] перастала быць жывым працэсам у беларускай мове, а перыяд дзеяння змянення [е] на [о] можна (прыблізна) акрэсліць рамкамі XIII – сярэдзіны XV ст.

Разам з тым у сучаснай беларускай мове ёсць і такія групы слоў, якія вымаўляюцца з [e], а не з [o] перад цвёрдым зычным, хоць і існуюць здаўна, і таму, як здаецца, павінны былі б падпасці пад змяненне [e] на [o]. Гэтыя факты адступленняў ад апісанага працэсу пры бліжэйшым разглядзе аказваюцца цалкам зразумелымі.

1) У словах *лешы, дзед, сена, лета, ехаць, ем, бедны, сядзеў, ляцеў, смех, вера* галосны [e] паходзіць з [ě] (h) (яця), які ў часы, калі развівалася змяненне [e] на [o], адрозніваўся ў вымаўленні ад [e], таму у [o] не пераходзіў.

2) У словах тыпу *нясеі, бярэі, вядзеі, цяпер, першы, верхні, касец, маладзец, карэц, меншы* захаваліся [e], таму што наступны зычны быў гістарычна (спрадвечна) мяккім і на момант дзеяння пераходу [e] → [o] захоўваў сваю мяккасць.

3) Галосны [e] захаваліся ў запазычаных словах, якія беларускай мовай былі запазычаны значна пазней, чым дзейнічала адзначаная з’ява: *метрыка, прафесар, генетыка, манера, газета, планета*.

У беларускай мове ёсць выпадкі ўзнікнення [o] там, дзе фанетычна не было ўмоў: *на лёдзе, клёнік, гульні, раллэй*. Ва ўсіх гэтых выпадках [o] замацаваўся паводле аналагічных форм, г.зн. марфалагічным шляхам: *на лёдзе* – ад *лёд*, *клёнік* – ад *клён*, *гульні*, *раллэй* – на ўзор *вадой* ці *вадою*, *хадой* ці *хадой*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Калі ўзнікла змяненне [e] на [o]?
2. Ахарактарызуйце фанетычныя ўмовы, у якіх быў магчымы пераход [e] у [o].
3. Як звязаны фанетычна пераход [e] → [o] з такімі з’явамі, як другаснае памякчэнне зычных і падзенне рэдукаваных?
4. Як адлюстраваліся ў старажытных пісьмовых помніках вынікі змянення [e] → [o] пасля шыпячых і нешыпячых зычных?
5. Чаму ў беларускай мове ў асобных групах слоў адсутнічае пераход [e] → [o] пры наяўнасці ў іх фармальнага ўмоў?
6. Змяненне [e] → [o] сёння мёртвая заканамернасць ці жывая?

ГІСТОРЫЯ ЗЫЧНЫХ, НЯПАРНЫХ ПА ЦВЁРДАСЦІ / МЯККАСЦІ

§ 59. Зацвярдзенне шыпячых гукаў

Ва ўсходнеславянскіх гаворках XI–XII стст. было 5 шыпячых гукаў – [ж’], [ч’], [ш’], [ш’ч’], [ж’д’]. Усе яны былі спрадвечна толькі мяккімі і не мелі адпаведных парных цвёрдых.

Гісторыя шыпячых – гэта гісторыя іх зацвярдзення, прычым зацвярдзенне не звязана са стратай рэдукаваных. У беларускіх гаворках працэс зацвярдзення шыпячых пачаўся дастаткова рана, ва ўсякім разе раней, чым ў рускіх гаворках (гэта будзе мець значэнне пры змяненні [e] на [o] у дзеяслоўных формах тыпу рус. *несёшь, везёшь*). Ужо ў XIII ст. сустракаюцца напісанні тыпу *должонь, жоною* замест традыцыйных *долженъ, женою*, якія сведчаць пра страту шыпячымі палатальнасці. На мяжы XIII–XIV ст., напр. у Грамаце рыжан да віцебскага князя (1300 г.), адзначаецца напісанне шыпячага з літарай *ы* – *слышышь*. У далейшым колькасць падобных прыкладаў толькі павялічваецца, усё часцей сустракаюцца напісанні спалучэнняў *жы, чы, шы, жь, чь, шь, жэ, шэ*. Яны і сведчаць пра цвёрдасць (зацвярдзенне) шыпячых: *инныхъ, нагорожэня, возэня, кошэня, нашымъ, нижэи, нашыми, маючы, першыхъ, иньшымъ, справуючы, выдаючы, замужъ* (Ст. Літ. 1566).

Лічыцца, што ў XVI ст. усе шыпячыя, у тым ліку і падоўжаныя (*зацішыа, узмежжжа*), зацвярдзелі.

У рускай мове зацвярдзенне шыпячых адбылося непаслядоўна: [ж], [ш] зацвярдзелі, а [ч] застаецца толькі мяккім.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якія напісанні ў старажытных пісьмовых помніках сведчаць пра зацвярдзенне шыпячых гукаў?
2. Калі пачаўся працэс зацвярдзення шыпячых у беларускіх гаворках? Прывядзіце доказ.
3. Калі, у які час шыпячыя ў беларускай мове былі ўжо толькі цвёрдыя?

§ 60. Зацвярдзенне [ц]

Зычны [ц] у праславянскай мове і ва ўсходнеславянскіх гаворках, як і шыпячыя, быў спрадвечна мяккім, не меў парнага цвёрдага: ст.-усх.-слав. *купць, конць, цѣна, бесцѣнньи, цѣлѣи*. З канца XV ст. беларускія помнікі паказваюць зацвярдзенне гэтага гука праз напісанні спалучэнняў *ць, цы*, якіх не было ў помніках усходнеславянскай эпохі XI–XIII стст.: *при отцы* (АЗР, I, 1493), *купцы* (1496), *купецъ* (Прывілей Мінску), *райцы* (Акт. Магіл.), *тройцы* (Ст. літ. 1566).

У сучаснай беларускай мове былы спрадвечна мяккі [ц'] з'яўляецца толькі цвёрдым, не мае парнага мяккага і мае статус зацвярдзелага гука. Толькі ў асобных словах зацвярдзелы [ц] перад мяккім [в'] перажыў паўторнае памякчэнне: [ц'в'ілы], [ц'в'іс'ці], [ц'в'эт], [ц'в'ал'іц'] [Янкоўскі, с. 131].

Пытанні для самаправеркі:

1. З якога часу і якім спосабам у старажытных помніках адлюстроўваецца перадача зацвярдзелага [ц]?
2. У якіх словах зацвярдзелы [ц] перажыў паўторнае памякчэнне?

§ 61. Зацвярдзенне [р]

З гістарычнага пункту гледжання ў беларускай мове адрозніваюцца [р] цвёрды і [р] зацвярдзелы.

У праславянскай мове зычны [р] быў цвёрды ў такіх, напрыклад, словах, як *рыба, горы, рог, рука, чара*. Такім ён застаецца і ў сучаснай мове.

Зацвярдзелы зычны [р] паходзіць са спрадвечнага мяккага [р'] і былога памякчонага [р·], які ў працэсе развіцця стаў мяккім у становішчы перад галоснымі пярэдняй зоны ўтварэння.

Спрадвечна мяккі зычны [р] узнік у праславянскай мове ў выніку ўздзеяння на яго зычнага *j – *rj → [р']: *bourja → [бур'а] → ст.-усх.-слав. *боур*" [бур'а], бел. *бура*, *zarja → [зар'а] → ст.-усх.-слав. *зар*" [зар'а], *morje → [мор'е] → ст.-усх.-слав. *мор*~ [мор'е], бел. *мора*.

Яшчэ мяккі [р'] быў у словах перад галоснымі пярэдняга рада [і], [е], [ё] (h), [ь]. Але спачатку, да другога памякчэння зычных, якое завяршылася к сярэдзіне XI ст., ён быў паўмяккім, а пасля гэта змяніўся ў мяккі зычны: ст.-усх.-слав. *передь, старьць, рѣзати*. Усходнеславянскія помнікі першых стагоддзяў пісьмовай пары перадаюць і [р] цвёрды, і [р'] мяккі: *продати, раба і дрѣво, прииметь, кръсть, у манастыри* (Ж. Ефр., 1161).

Зацвярдзенне мяккага [р'] даследчыкі адносяць да XIV ст. Я.Ф. Карскі прыводзіць такія прыклады з помнікаў гэтага часу: *сентябра* (1359), *терать* (1398), *Дрыса* (1399). У пісьмовых помніках XV–XVII ст. прыклады адлюстравання зацвярдзелага [р] сустракаюцца часцей: *вечэра, церькви* (Будны), *трэтихъ, дэрэва, добрэ, выберэм, писара* (Ст. літ. 1566), *вепрь, перъвей, тепер, тры* (Акт. Магіл.), *прышла, морыла, на зоры* (Трыстан), *вдарыл, царь* (Бава).

Большасці сучасных беларускіх гаворак уласціва “цвёрдаэрасць”, але ў асобных гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту адзначаюцца парныя [р] і [р']: *рот і уярёд, (на) гару і курю*.

Пытанні для самаправеркі:

1. Якога паходжання [р] цвёрды і [р] зацвярдзелы ў беларускай мове?

2. З якога часу і якім спосабам у старажытных помніках адлюстроўваецца перадача зацвярдзелага [р]? Прыведзіце сведчанні пісьмовых помнікаў.
3. Які характар [р] назіраецца ў беларускіх гаворках?

§ 62. Развіццё афрыкаты [дж]

Афрыката [дж] фіксуецца ў беларускіх пісьмовых помніках з XV ст. Яе ўзнікненне адносіцца да эпохі ўзаемадзеяння зычных з *j [гл. §33]. Пытанне пра паходжанне [дж] застаецца ўсё ж не высветленым да канца. Найбольш пераканальным з'яўляецца меркаванне аб змяненні спалучэння *dj на мяккую афрыкату, якая, зацвярдзеўшы, захавалася ў беларускай мове: прасл. *vodjŕ → бел. *ваджу*, прасл. *ględjŕ → бел. *гляджу*, прасл. *sođjŕ → бел. *суджу*.

Зычны [дж] у старажытных тэкстах абазначаўся спалучэннем літар ці асобнымі літарамі *жд*, *дж*, *ждч*, *жч*, *ч*, *д*: *пrieждати*, *наежчати*, *дождчъ*, *заеждчати*, *дрожчи*, *дожды*, *уезджати* (Атыла), *порадженье*, *суджу* (Зіз. Лекс.). Зацвярдзенне [дж] адбылося не пазней за XVI ст. [Янкоўскі, с. 128].

Пытанні для самаправеркі:

1. З якога часу фіксуецца гук [дж] у беларускіх помніках?
2. Якія спосабы перадачы гука [дж] выкарыстоўваліся ў старажытных беларускіх помніках?

§ 63. Дзеканне і цеканне

Дзеканне і цеканне – адметная рыса беларускай фанетыкі. Яшчэ ў эпоху фарміравання беларускай народнасці і яе мовы зычныя [д], [т] у пазіцыі перад галоснымі пярэдняй зоны ўтварэння або перад мяккімі зычнымі атрымлівалі яшчэ большае памякчэнне і змяняліся ў афрыкаты [дз'] і [ц']. Гэты працэс, верагодна, ужо адбываўся ў 2-й палове XIII ст. ці, ва ўсякім разе, на рубяжы XIII і XIV стст., таму што адна з першых фіксацый мяккага [ц'] (дакладней – [дз'], якое аглушылася на канцы слова) здарылася ў 1300 г. у Грамаце рыжан да віцебскага князя: *възяль мець* [медзь] *со собою по нашей пошлине*. Яшчэ адно старажытнае сведчанне адносіцца да пачатку XV ст. – *людзі* (Гр. 1409). Абодва прыклады ўпершыню прыводзіць Я.Ф. Карскі, які лічыў, што дзеканне і цеканне развілося ў беларускай мове не пазней як у XIV ст.

Гэтая фанетычная беларуская асаблівасць у старажытных беларускіх пісьмовых помніках, напісаных кірыліцай, адлюстравалася ўсё ж слаба з-за традыцыйнасці пісьма. Акрамя згаданых, даследчыкі выявілі некалькі прыкладаў у помніках XVI–XVII стст.: *двадцаць* (Ст.

літ. 1566), *моць* (міласць), *дзюбали* (Мялешка) [Янкоўскі, с. 127]. Паўней і шырэй перадаюць дзеканне і цеканне некаторыя старажытныя беларускія тэксты, напісаныя лацінкаю, напрыклад: *ludzie, dzied, dziwno* (Ліст); *dzien, dzierawa, hlezić, siadzić, poydzieć, cziwać, zycio* (Кам. зб. Мараш.). У арабскаграфічных тэкстах – кітабах дзеканне і цеканне надзейна перадаецца толькі з XVIII ст., калі татарскія перапісчыкі стварылі асобныя літары для [дз'] і [ц'].

Пытанні для самаправеркі:

1. Калі ўзнікла ў беларускай мове дзеканне і цеканне?
2. Як адлюстроўвалася дзеканне і цеканне ў беларускіх пісьмовых помніках розных перыядаў?

ЗМЯНЕННЕ ГРУП [ГЫ], [КЫ], [ХЫ] У [Г'И], [К'И], [Х'И]

Да падзення рэдукаваных ва ўсходнеславянскіх гаворках існавалі спалучэнні [гы], [кы], [хы], але не было спалучэнняў [г'и], [к'и], [х'и], таму што яшчэ з праславянскай эпохі заднянёбныя зычныя перад [і] змяняліся ў шыпячыя (першая палаталізацыя) або свісцячыя (другая палаталізацыя). Усходнеславянскія помнікі адлюстроўваюць такія спалучэнні, напрыклад, у словах *хытръ, гыбель, кыевъ, роукы, сохы, ногы*.

Пасля падзення рэдукаваных, калі аформілася супрацьпастаўленне зычных па мяккасці / цвёрдасці, г.зн. у XII–XIII стст., пачаўся працэс змены спалучэнняў [гы], [кы], [хы] на [г'и], [к'и], [х'и]. Гэты пераход закрануў і галосны гук, і зычныя: галосны [ы] стаў перамяшчацца ў вобласць пярэдняга рада, а зычныя [г], [к], [х] пачалі памякчацца.

У выніку такога памякчэння ў беларускай мове ўзнікаюць спалучэнні [г'і], [к'і], [х'і] – *рукі, стрэхі, хітры, кіслы, кінуць, згінуць*, а таксама мяккія варыянты [г'], [к'], [х'] цвёрдых зычных [г], [к], [х].

У лінгвістыцы існуюць розныя погляды на прычыны пераходу [гы], [кы], [хы] у [г'и], [к'и], [х'и]. Паводле аднаго з тлумачэнняў (магчыма, найбольш аргументаванага) пераход стаў магчымы дзякуючы страце лабіявелярнасці (“агублення”) заднянёбнымі [г], [к], [х], што прывяло да перамяшчэння галоснага [ы] у больш пярэдняю зону ўтварэння і наступнага змякчэння папярэдніх зычных. На фанемным складзе словаформаў гэта ніяк не адбілася, таму што гукі [ы] і [и] ва ўсходнеславянскіх гаворках (у старажытнарускай мове) ужо з'яўляліся разнавіднасцямі адной фанемы <і>, і ажыццявілася толькі замена аднаго варыянта на іншы.

Працэс памякчэння заднеязычных быў працяглы. Яго адлюстроўваюць помнікі не толькі XIII–XIV, але і наступных

стагоддзяў, пры гэтым нярэдка сустракаюцца варыянтныя напісанні: *великыи і велики, Смоленскыи, Московскыи, татарскыи, Резанскыи і многими, дорогими, Литовьские* (Супр. л.). Напісанні тыпу *роуки, ногы* ў помніках XVI ст. даследчыкі лічаць хутчэй пісьмовай традыцыяй, а не жывым вымаўленнем [Янкоўскі, с. 134].

У беларускай мове перад злучнікамі або часціцай *і* канцавы заднянебны папярэдняга слова памякчаецца: *смех і грэх* [с'м'ех'ігрэх], *луг і поле* [лух'іпол'е], *бык і карова* [бык'ікрова]. У рускай мове інакш, на стыку марфем застаюцца спалучэнні [гы], [кы], [хы]: *волк и кот* [волкыкот], *слух и дух* [слухыдух] [Иванов, с. 200].

Пытанні для самаправеркі:

1. Чаму ва ўсходнеславянскіх гаворках да падзення рэдукаваных існавалі спалучэнні [гы], [кы], [хы], але адсутнічалі [г'и], [к'и], [х'и]?
2. Чым было абумоўлена змяненне [гы], [кы], [хы] на [г'и], [к'и], [х'и]?
3. Калі пачаўся і на працягу якога часу адбываўся пераход [гы], [кы], [хы] у [г'и], [к'и], [х'и]?
4. Назавіце вынікі пераходу [гы], [кы], [хы] у [г'и], [к'и], [х'и] у беларускай мове.

ГІСТОРЫЯ АКАННЯ

Аканне ўяўляе сабой пераход галосных няверхняга пад'ёму [е], [о] у [а] пасля цвёрдых зычных: *стол – сталы, цэны – цана*. Неадрозненне галосных няверхняга пад'ёму пасля мяккіх зычных называецца яканнем і еканнем у залежнасці ад таго, у якім гуку супадаюць названыя галосныя. Параўн.: *зялёны, вясёлы* (яканне) і *зелёны, весёлы* (еканне). Аканне і яканне – характэрныя асаблівасці беларускай мовы, яны ўласцівы большай частцы беларускіх гаворак. Поўнае недысімілятыўнае аканне і ўмеранае яканне з'яўляюцца нормай беларускай літаратурнай мовы. Еканне знаходзіцца па-за межамі літаратурнай мовы, яно характэрна толькі асобным гаворкам.

У першым пераднаціскным складзе аканне мае некалькі разнавіднасцей:

1) недысімілятыўнае (ці моцнае) аканне, пры якім галосныя [е], [о] у першым пераднаціскным складзе супадаюць у адным гуку [а] незалежна ад таго, які гук знаходзіцца пад націскам [вад'ы, вадá, вадú, ракі, рака́, раку́];

2) дысімілятыўнае аканне, пры якім галосныя няверхняга пад'ёму супадаюць у тым ці іншым гуку ў залежнасці ад галоснага, які знаходзіцца пад націскам. Напрыклад, гук [а] паяўляецца ў першым

складзе перад націскам тады, калі пад націскам знаходзіцца любы гук, акрамя [а], і гук [ы] паяўляецца ў першым складзе перад націскам тады, калі пад націскам знаходзіцца гук [а], г.зн. дысімілятыўнае аканне праяўляецца ў вымаўленні [вады́], [раку́], але [выда́], [рыка́].

На тэрыторыі былых усходнеславянскіх гаворак аканне ў цяперашні час распаўсюджана не толькі ў Беларусі, але таксама на шырокай тэрыторыі паўднёвабеларускіх і многіх сярэднярускіх гаворак, замацавалася ў рускай літаратурнай мове. Такім чынам, аканне – адметная ўсходнеславянская рыса, якая ўзнікла параўнальна позна і ўласціва дзвюм сучасным усходнеславянскім мовам – рускай і беларускай. Украінская мова не ведае акання.

Ёсць падставы лічыць, што на тэрыторыі, якую засялялі ўсходнеславянскія групоўкі, першапачаткова было распаўсюджана оканне, г.зн. у ненаціскным становішчы галосныя няверхняга пад'ёму адрозніваліся. Такое меркаванне пацвярджаецца тым, што оканне, па-першае, уласціва даволі вялікай групе сучасных рускіх гаворак, а таксама частцы (хай сабе нязначнай) беларускіх гаворак (поўдзень Гомельскай і Брэсцкай абласцей). Па-другое, сучасная руская арфаграфія, сфарміраваўшыся на аснове царкоўнаславянскай, пераняла схільнасць да адлюстравання окаючага вымаўлення. Стараславянская (царкоўнаславянская) арфаграфія таму і прыжылася на ўсходнеславянскай глебе, што супадала з жывым вымаўленнем [падрабязней гл.: Трофимович, с. 90].

У цяперашні час агульнапрынятым з'яўляецца перакананне, паводле якога аканне ўзнікла пазней, чым оканне. Паступова аканне пашырала свой арэал бытавання і, як больш эканомны тып вымаўлення, выцясняла оканне. Гэты працэс характэрны і сучаснай мове, арэал окаючых беларускіх гаворак памяншаецца.

Гісторыя акання адносіцца да ліку складаных і да канца не вырашаных праблем у гістарычным мовазнаўстве. Асноўнымі застаюцца пытанні: 1) калі ўзнікла аканне; 2) на якой тэрыторыі яно сфарміравалася і ў якім напрамку ішло яго развіццё; 3) якія прычыны абумовілі ўзнікненне гэтай з'явы. Атрыманая лінгвістыкай вынікі коротка можна сфармуляваць наступным чынам.

Калі ўзнікла аканне?

Пэўнае ўяўленне адносна часу ўзнікнення маглі б даць пісьмовыя крыніцы, але аканне ў старажытных пісьмовых помніках фіксуецца непазаслядоўна, рэдкія яго выпадкі адзначаюцца толькі з XIV ст. Падобна, гэтая з'ява павольна распаўсюджвалася на ўсходнеславянскай тэрыторыі і з цяжкасцю прабівала сабе дарогу на старонкі пісьмовых помнікаў.

Пытанне пра час узнікнення акання на падставе назапашаных навуковых дадзеных вырашалася лінгвістамі па-рознаму. Адны

лічылі, што аканне сфарміравалася яшчэ да падзення рэдукаваных у выніку змянення агульнаславянскага [a]. Падтрымкі такі погляд не атрымаў, таму што калі б гэта было так, то ў выніку падзення рэдукаваных зніклі б не толькі спрадвечныя рэдукаваныя, але і новыя, якія ўтварыліся ў выніку акання.

Агульнапрынятай з’яўляецца храналогія ўзнікнення акання ў сувязі з працэсам падзення рэдукаваных. Многія даследчыкі перакананы ў тым, што аканне магло развіцца толькі пасля страты слабых і праяснення моцных рэдукаваных. Такого погляду прытрымліваўся стваральнік “рэдукцыйнай” тэорыі паходжання акання расійскі акадэмік А.А. Шахматаў. Гэтая думка знайшла падтрымку і развіццё ў працах П.С. Кузняцова, Р.І. Аванесава, У.М. Сідарава, на думку якіх аканне магло ўзнікнуць з 2-й паловы XII ст. і на працягу XIII ст. В.В. Іваноў звязвае ўзнікненне акання з падзеннем рэдукаваных і зменай характару націску і адносіць яго ўзнікненне на XII–XIII стст.

На якой тэрыторыі ўзнікла аканне?

Дзякуючы выкарыстанню метадаў і прыёмаў лінгвістычнай геаграфіі было ўстаноўлена, што аканне, паводле Р.І. Аванесава, узнікла ў Разанскай і часткова Ноўгарад-Северскай і Чарнігаўскай землях у XII–XIII стст. З тэрыторыі свайго ўзнікнення яно распаўсюджвалася з паўднёвага ўсходу на захад, у тым ліку ў межы Беларусі, у тую эпоху, калі Курска-Арлоўская тэрыторыя ўваходзіла ў Вялікае Княства Літоўскае, г.зн. у XV–XVI стст. На думку В.В. Іванова, на паўночна-ўсходняй тэрыторыі ВКЛ распаўсюджваўся больш позні падтып дысімілятыўнага якання, пры якім гукі [o], [e], [a] у першым перадаціскным складзе пераходзяць у [a]: [с’алó], [с’астры́], [л’ац’эла], [дз’ар’э́ўн’а] [Іванов, с. 206].

Якія прычыны абумовілі ўзнікненне акання?

На думку Р.І. Аванесава, аканне з’явілася вынікам змянення характару націску і рэдукцыі ненаціскных галосных: узнікненне экспіраторнага націску прывяло да пераразмеркавання выдыхальнай сілы пры вымаўленні складоў, адны склады ў словах узмацніліся, другія – паслабіліся, у выніку гэтага паслаблення ненаціскных [o], [e] ([э]), [a] супалі ў вымаўленні з [a]. Вось толькі “адказу на лагічнае пытанне, – піша Т.Г. Трафімовіч, – чаму ж такая рэдукцыя ахапіла толькі частку гаворак, няма, ды і наўрад ці ён у прынцыпе магчымы. Час ад часу гістарычнае мовазнаўства канстатуе факт, не маючы магчымасці яго растлумачыць” [Трафімовіч, с. 93].

Адлюстраванне акання ў старажытных пісьмовых помніках, як заўважалася вышэй, было не надта прыкметнае. Прамым сведчаннем акання лічыцца замена літары о літарай а, а таксама замена літары е

літарай я; гіперкарэктным напісаннем з'яўляецца адваротная замена, калі на месцы этымалагічнага *а (праславянскага) пішацца о.

Адзінкавыя выпадкі фіксацыі акання ў помніках, створаных на ўсходнеславянскіх землях, адносяцца да 1-й паловы XIV ст., іх прыводзіць А.І. Сабалеўскі. Аднак многія лінгвісты паставілі іх пад сумненне, паколькі адны з іх хутчэй апіскі, а іншыя ўвогуле адлюстроўваюць не аканне. Больш надзейныя прыклады адносяцца да 2-й паловы XIV ст.: *гадина* (гадзіна), *Маскву* (Пск. Пр., 1389). Я.Ф. Карскі прыводзіць прыклад акання са Смаленскай дагаворнай граматы 1359 г.: *Алкердъ* [Булахов 1981, с. 173].

У беларускіх пісьмовых помніках напісанне а, я (#, ") на месцы этымалагічных [o], [e] ([э]) у ненаціскных складах сустракаецца з XV ст. і крыху часцей – з XVI ст.: *калі, магли, стаить, при в#ликой дароз#, сабою, сагнути, здорова, грамаде, ападали, таго, скуръ дубл#ныхъ, дастаточне, вызвал#ти, малань", нагах, сенажати, карою, гар#честьи, таварыш* (Кн. пас., XVI ст.), *почала цаловати* (Трыстан).

Прыкметна паўней перадаецца аканне ў беларускіх тэкстах, напісаных лацінкаю, і ў некаторых тэкстах, напісаных кірыліцаю ў XVIII ст. Так, напрыклад, у камедыі са зборніка К. Марашэўскага адзначаюцца шматлікія словы з аканнем: *tajo, chadžu, caluhieñki, aniemieli, tapara, praidnia, adzin, pamahala, wiedama, žanockaja, kolka.*

Пытанні для самаправеркі:

1. Якая фанетычная з'ява атрымала назву акання?
2. Якія разнавіднасці акання вылучаюцца па першым пераднаціскным складзе? Ахарактарызуйце іх.
3. Які сучасны арэал распаўсюджвання акання?
4. Калі ўзнікла аканне?
5. На якой тэрыторыі ўзнікла аканне і як яно распаўсюджвалася?
6. Якімі прычынамі абумоўлена ўзнікненне акання?
7. У чым сутнасць рэдукцыйнай тэорыі ўзнікнення акання? Хто яе паслядоўнікі?
8. З якога часу пачынаецца адлюстраванне акання ў рускіх і беларускіх пісьмовых помніках? Прывядзіце прыклады.
9. Які падтып дысімілятыўнага якання быў уласцівы паўночным тэрыторыям ВКЛ?

ЗАКЛЮЧЭННЕ

У гісторыі развіцця гукавой сістэмы ўсходнеславянскіх гаворак вылучаюцца змены, якія кардынальным чынам паўплывалі на характар развіцця ўсёй фанетычнай сістэмы, – гэта *другаснае памякчэнне зычных*, якое закончылася к сярэдзіне XI ст., і *падзенне*

рэдукаваных [ѣ], [ѣ], якое канчаткова завяршылася на тэрыторыі ўсходнеславянскіх гаворак к сярэдзіне XIII ст. Фанетычныя працэсы, прама або апасродкавана абумоўленыя гэтымі змяненнямі, закончылі сваё развіццё ў XVI ст. Пасля гэтага ў гісторыі гукавой сістэмы беларускай мовы, як і іншых усходнеславянскіх моў, ужо не было такіх карэнных змен, якія б маглі прывесці да істотнай перабудовы фанетычнай сістэмы.

Асноўны напрамак развіцця фанетычнай сістэмы ўсходнеславянскіх гаворак (пры ўтварэнні ў XIV–XVI стст. самастойных усходнеславянскіх моў ён не змяніўся) заключаецца ў тым, што паступова адбываўся пераход ад *вакалістычнай* гукавой сістэмы да *кансанантнай*. У беларускай мове і яе гаворках гэта праявілася ў памяншэнні колькаснага складу галосных фанем з 11 да 5: пераўтварыліся насаваыя галосныя @, # у ненасаваыя [y] і [a], зрэдку ў [e] ([э]) адпаведна, страціліся як самастойныя фанемы рэдукаваныя [ѣ], [ѣ], змянілася фанема [ѣ] (h) на [e] і (радзей) [i], адбылося аб'яднанне фанем [i] і [ы] у адну фанему [i], якая мае варыянт (алафон) [ы]. Сістэма зычных, наадварот, умацавалася, колькасць зычных фанем павялічылася. Калі да моманту другаснага памякчэння зычных (сярэдзіна XI ст.) іх налічвалася 26, то пасля памякчэння, г.зн. пасля XI ст., колькасць зычных узрасла да 32, а ў сучаснай беларускай мове іх – 35. Можна гаварыць, што гукавы лад беларускай мовы мае адносна просты вакалізм і больш складаны кансанантызм.

Ва ўсходнеславянскім кансанантызме адбылося вызваленне *мяккасці / цвёрдасці* ад пазіцыйнай абумоўленасці, узніклі самастойныя мяккія зычныя фанемы, якія ўтвараюць пары д ля цвёрдых зычных тыпу [б – б'], [в – в'], [з – з'] і г.д. Суадноснасць цвёрдых і мяккіх ва ўсходнеславянскіх мовах усё ж не вытрымліваецца. Так, у рускай мове няма [ц'], у беларускай мове [р] – толькі цвёрды, ва ўкраінскай ёсць [ц'], [р] і [р'], ва ўкраінскай мове сустракаецца доўгі [ш'], у беларускай мове усе шыпячыя – толькі цвёрдыя, у рускай мове шыпячыя [ж], [ш] зацвярдзелыя, а [ч'] – толькі мяккі і г.д.

Выразныя і прыкметныя змяненні ў фанетычнай сістэме ўсходнеславянскіх гаворак адбыліся і пасля страты рэдукаваных [ѣ], [ѣ]: спынілі сваю дзейнасць фанетычныя законы – адкрытага склада і складовага сінгарманізму, зноў сталі магчымыя ў словах закрытыя склады, аформіўся нулявы канчатак, які стаў граматычным паказчыкам пэўных разрадаў слоў, утварыліся марфемы без галосных, узнікла бегласць галосных і новыя групы зычных, у выніку тэндэнцыі да ліквідацыі новых груп зычных нарадзіліся такія з'явы, як прыстаўныя і ўстаўныя галосныя, сталі магчымыя разнастайныя асіміляцыйныя і дысіміляцыйныя працэсы зычных, вынікам

пазбаўлення ад складовага элемента ў беларускай і ўкраінскай мовах узнік нескладовы гук [ў] ды інш.

Новаю з'яваю, якая ўзнікла прыкладна ў XIV ст. у беларускай і ўкраінскай мовах, з'яўляюцца *падоўжаныя зычныя*, якія ўтвараліся пасля страты рэдукаванага [ь] на месцы старажытных спалучэнняў мяккіх зычных з [j].

Усходнеславянскай кансанантнай асаблівасцю з'яўляецца суадноснасць зычных *па глухасці / звонкасці* ([п – б], [т – д], [с – з] і г.д.), якая канчаткова аформілася пасля падзення рэдукаваных, а таксама асіміляцыя па гэтай прымеце (*кладка* [клатка], *ножка* [ношка]) і аглушэнне звонкіх зычных на канцы слова (*раб* [рап], *воз* [вос]).

Ва ўсходнеславянскім вакалізме прыкметнай стала новая фанетычная з'ява – *аканне і яканне*, якая развілася прыкладна з XIII ст., а магчыма, і раней. Пазней аканне стала агульнай літаратурнай нормай у рускай і беларускай мовах.

У сучасных усходнеславянскіх мовах захоўваецца былая тэндэнцыя да прыкрыцця пачатковых складоў – так узніклі *прыстаўныя зычныя* [в], [j], [h], якія больш паслядоўныя ў беларускай і ўкраінскай мовах.

Пазнейшай асаблівасцю ўсходнеславянскіх моў стала ператварэнне былых фанетычных чаргаванняў галосных і зычных у марфалагічны сродак (утварэння новых словаформ). Прараўн.: на ўзор *беражок* – *беражкі* ўзніклі формы тыпу *флажок* – *флажкі*, у якіх па аналогіі ўзніклі шыпячы і бегласць галоснага.

Адметнай беларускай з'явай з XIV ст. стала *дзеканне і цеканне*, яно адсутнічае ў сучасных рускай і ўкраінскай мовах.

Такім чынам, у выніку развіцця гукавога ладу ўсходнеславянскіх гаворак сфарміравалася фанетычная сістэма беларускай мовы. З аднаго боку, яна мае аднолькавыя фанетычныя рысы, уласцівыя іншай ці адначасова іншым усходнеславянскім мовам, а з другога, – адметныя, характэрныя беларускай мове, якія сведчаць пра яе самабытнасць.

II. ПЛАНЫ ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

Тэма 1. Гістарычныя ўмовы ўтварэння і развіцця беларускай мовы

Пытанні:

1. Старажытныя ўсходнеславянскія плямёны і пытанне пра іх дыялекты.
2. Пытанне пра старажытнарускую мову і старажытныя ўсходнеславянскія гаворкі.
3. Гістарычныя ўмовы ўтварэння і развіцця беларускай мовы.
4. Прабеларускія гаворкі: полацка-разанская і кіеўска-палеская дыялектныя зоны.
5. Канчатковае афармленне беларускай мовы ў часы Вялікага Княства Літоўскага.

Тэрміналагічны мінімум: гаворкі, дыялект, ізагласа, кайнэ, лінгвагенез, этнагенез.

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск : Выш. шк., 1989. – С. 5–10; 41–48.
2. Беларуская мова: энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск: БелЭн, 1994. – 655 с. (Артыкул “Гістарычная дыялекталогія”).
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка : Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.
4. Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск: Выш. шк., 1990. – 222 с.
5. Трофимович, Т.Г. Сравнительно-историческая грамматика русского и белорусского языков: курс лекций / Т.Г. Трофимович. – Минск : БГПУ, 2006. – С. 5–21.
6. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка / В.В. Иванов. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1990. – С. 40–49.

Тэма 2. Гукавая сістэма ўсходнеславянскіх гаворак дапісьмовай пары

Пытанні:

1. Будова склада ва ўсходнеславянскіх гаворках дапісьмовай пары. Прынцып нарастаючай гучнасці ў будове склада. Закон адкрытага склада.

2. Спалучальнасць гукаў аднароднай артыкуляцыі ў межах аднаго склада. Закон складовага сінгарманізму.
3. Політанічны характар старажытнага славянскага націску (узыходны і сыходны).
4. Класіфікацыя галосных фанем. Змена рэестру галосных фанем пасля страты насавых галосных.
5. Класіфікацыя зычных фанем (паводле месца, спосабу ўтварэння, мяккасці / цвёрдасці).
6. Усходнеславянскія дыялектныя адрозненні ў гукавой сістэме ([g] і [γ], [v] і [w], неадрозненне свісцячых і шыпячых).

Тэрміналагічны мінімум: асіміляцыя, дысіміляцыя, сінгарманізм, склад слова, спрашчэнне групы зычных, сцяжэнне групы зычных, фанема, чаргаванне гукаў.

Заданні:

1. Падзяліце словы, якія адносяца да праславянскай эпохі, на складны з улікам прынцыпу нарастаючай гучнасці.

*vedti, *metti, *moltъ, *melko, *žemti, *ročinati, *ročnti.

2. Пракаменціруйце фанетычныя змены ў словах.

*pletti → ст.-усх.-слав. *плести* → бел. *плесці*;

*obvozъ → ст.-усх.-слав. *обозъ* → бел. *абоз*;

*topnonti → ст.-усх.-слав. *тонуть* → бел. *тануць*;

*vedla → ст.-усх.-слав. *вела* → бел. *вяла*.

3. Устанавіце і пракаменціруйце чаргаванні зычных і чаргаванні “зычны // нуль гука” ў аднакаранёвых словах.

Валодаць – воласць, дадуць – дам, дадуць – дасі, дадуць – дасць.

4. Вызначце паходжанне гука [с – с’] у словах.

Пакласці, весці, страць, цвісці.

5. Пакажыце наступныя фанетычныя змены ад праславянскай пары да нашага часу з улікам змянення дыфтангічных спалучэнняў *or, *ol, *er, *el.

*kolsъ → ст.-усх.-слав. ... → бел. ...

*dervo → ст.-усх.-слав. ... → бел. ...

*korva → ст.-усх.-слав. ... → бел. ...

6. Прааналізуйце наступныя змяненні, зрабіце вывад адносна ролі ў гэтым старажытнага славянскага націску.

*ordlo ‘прылада, якой аралі’ → ст.-усх.-слав. *рало*, ст.-слав. *рало*, чэш. *rádlo*.

*olkъть ‘локаць’ → ст.-усх.-слав. *локоть*, ст.-слав. *лакътъ*, чэш. *loket*.

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1989. – С. 67–87.
2. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка / В.В. Иванов. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – С. 67–77.

**Тэма 3. Адлюстраванне вынікаў фанетычных працэсаў
ва ўсходнеславянскіх гаворках дапісьмовай пары.
Гісторыя мяккіх зычных**

Пытанні:

1. Першая палаталізацыя, яе вынікі і адлюстраванне ў сучаснай беларускай мове.
2. Другая палаталізацыя, яе вынікі і адлюстраванне ў сучаснай беларускай мове.
3. Трэцяя палаталізацыя.
4. Змяненне спалучэнняў *gt, *kt перад галоснымі [i], [ɨ].
5. Змяненне *gv, *kv перад [ɛ] (h).
Тэрміналагічны мінімум: палаталізацыя, сінгарманізм, чаргаванне гукаў.

Заданні:

1. Пракаменціруйце фанетычныя змены ў словах:
*drougīna → ст.-усх.-слав. *дружина* → бел. *дружына*;
*směchъny → ст.-усх.-слав. *смѣхъны* → бел. *смежны*;
*doronkiti → ст.-усх.-слав. *дороучити* → бел. *даручыць*;
*vъ dorgoi → ст.-усх.-слав. *въ дорозѣ* → бел. *у дарозе*;
*romogoi → ст.-усх.-слав. *помози* → бел. *(да)памажы*;
*kьmīka → ст.-усх.-слав. *чръница* → бел. *чарніца(ы)*;
*rekti → ст.-усх.-слав. *печи* → бел. *пячы*;
*kvoitъ → ст.-усх.-слав. *цвѣтъ* → бел. дыял. *цвет*.
2. Вызначце паходжанне шыпячых гукаў у словах.
Залежны, служба, вечны, гучаць, крошка, імшыць, стрыгчы, легчы.
3. Вызначце паходжанне гукаў [з'], [с'], [ц] у словах.
(На) страсе, (у) лузе, (на) пласе, (на) лаўцы, нявестцы, цэлы.
4. Выпішыце асобна словы з вынікамі а) першай; б) другой; в) трэцяй палаталізацыі. Раствлумачце, чаму асобныя з прыведзеных слоў не падыходзяць ні пад адну з рубрык.
Клічнік, дрыжаць, вяршок, галубіцы, дружа, суша, вучаніца, даражу, карэц, падарожнік, (на) снезе, уверсе, (на) возе, усмешка.
5. Устанавіце і пракаменціруйце чаргаванні гукаў у аднакаранёвых словах.
Гарох – гарошына, бок – збочыць, вага – важны, сцежка – сцежцы, крыга – (на) крызе, верх – уверсе.
6. Аднавіце праславянскія формы слоў.
Ручнік, ажаніць, дружа, грэшны.
7. Прачытайце і перакладзіце фрагменты са старажытнарускіх і старабеларускіх тэкстаў. Назавіце словы з пераходным памякчэннем заднеязычных. Запішыце праславянскія формы гэтых слоў.

1) Господи помози рабу своа́му Лазору нареченему Богъши съдѣлавъшему крѣсть сии цркви святаго Спаса и Офросиньи (Надпис). 2) Мъстиславъ ... прислалѹ въ ригоу сво~го лоучьшего попа ...та два была послѣмъ оу ризѣ (Гр. 1229). 3) ины~ на лице ~го плевали (Стр. Хр.). 4) люди игде зродилис# и ускормланы суть по бозе к тому месту великую ласку имають (Скар. КЮ).

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск : Выш. шк., 1989. – С. 68–72.
2. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка / В.В. Иванов. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – С. 113–117.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка : Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.
4. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

Тэма 4. Узаемадзеянне зычнага *j з зычнымі і групамі зычных і яго вынікі ў беларускай мове

Пытанні:

1. Лёс спалучэнняў *gj, *kj, *chj і *sj, *zj.
2. Лёс спалучэнняў *dj і *tj.
3. Лёс спалучэнняў *bj, *pj, *mj, *vj.
4. Лёс спалучэнняў *rj, *lj, *nj.
5. Лёс спалучэнняў *skj і *stj.
6. Адлюстраванне вынікаў змянення зычных і груп зычных з *j у беларускай мове.

Тэрміналагічны мінімум: сінгарманізм, чаргаванне (гукаў), эпентэза (эпентэтыкум).

Заданні:

1. Пракаменціруйце храналогію і сутнасць фанетычных змен у словах:

*douchja → ст.-усх.-слав. *доуша* → бел. *душа*;

*lovjon → ст.-усх.-слав. *ловлю* → бел. *лаўлю*;

*vozjon → ст.-усх.-слав. *вожоу* → бел. *важу́*;

*tvorjon → ст.-усх.-слав. *творю* → бел. *твару́*;

*moltjon → ст.-усх.-слав. *молочоу* → бел. *малачу*;

*ploskja → ст.-усх.-слав. *площа* → бел. *плошча*.

2. Вызначце і растлумачце чаргаванні ў словах.

Святло – свячу, трата – трачу, суд – асуджэнне, хады – праходы, вісець – вішу, вязаць – вяжу, пусты – пушча, чысціць – чышчу, трэск –

трашчаць, воск – вашчыць, ажывіць – ажыўленне, патапіць – патапленне, Рым – рымляне, Якаў – Якаўлевіч, графіць – графлю.

3. Запішыце словы, у якіх ёсць [л'] *эпентэтыкум*. Пракаменціруйце сваё рашэнне.

Насыплю, траплю, загрэблі, абнаўлю, маўклівы, крэслю, шчаслівы, слаўлю.

4. Раствлумачце паходжанне шыпячых і гука [ц] у словах.

Гарошына, пішу, вяршыня, ва́жу, важу́, важны, запла́чу, заплачу́, у навуцы, навучы, рэжу, нож, лячу (ад лячыць), лячу (ад ляцець), пяшчота, паша, аблашчыць, блішчаць, нарошчаны, маўчу, гушча, галашу, цешча, вуліца, на макаўцы.

5. Прачытайце і перакладзіце сказы са старабеларускіх пісьмовых помнікаў. Назавіце словы з вынікамі палаталізацыйных змяненняў. Раствлумачце паходжанне такіх змяненняў.

1) полоч#ном блюсти риж#нина оу полоцку какъ себе. а риж#ном блюсти полоч#нина оу ризѣ (*Даг. Пол.*). 2) ...выслоухаи м# прошу т# сѣну мильи (*Стр. Хр.*). 3) уставуем иж кождыи шл"хтич мещанин и ниhto иньшыи не маеть без листу вызнаного позычити болшэи десети копъ грѣши (*Ст. 1566*). 4) ..муж жени жена мужа покинувши детки свои розно по местах по селах разышлис# (*Баркул. л.*). 5) и печ#ти есмо свои привѣсили, к сеи грамотѣ, а писана быс грамота с#, оу могилевѣ, по божьемь роженъи .ѧ. лѣтъ и .ѹ. и .Ѣ. лѣтъ, а печ#тана оу ризѣ оу семую субботу месца ма# .дѣ. днѣ (*Даг. Пол.*).

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф. М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск : Выш. шк., 1989. – С. 73–77.
2. Иванов, В. В. Историческая грамматика русского языка / В. В. Иванов. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1990. – С. 117–119.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск : Навука і тэхніка : Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.
4. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск : Навука і тэхніка : Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

Тэма 5. Лёс спалучэнняў *tort, *tolt, *tert, *telt у славянскіх мовах

Пытанні:

1. Змяненне спалучэнняў тыпу *tort, *tolt, *tert, *telt у славянскіх мовах.
2. Першае поўнагалоссе.
3. Гісторыя спалучэнняў *ort, *olt у беларускай мове.
4. Няпоўнагалосныя формы ў беларускай мове.

Тэрміналагічны мінімум: дыфтангічнае спалучэнне (дыфтангоід), няпоўнагалоссе, поўнагалоссе.

Заданні:

1. Пакажыце наступныя фанетычныя змены ад праславянскай пары да нашага часу з улікам змянення дыфтангічных спалучэнняў *or, *ol, *er, *el:

*kolsъ → ст.-слав. ..., польск. ..., ст.-усх.-слав. ... → бел. ....;

*dervo → ст.-слав. ..., польск. ..., ст.-усх.-слав. ... → бел. ....;

*moltъ → ст.-слав. ..., польск. ..., ст.-усх.-слав. ... → бел. ....;

*relnъ → ст.-слав. ..., польск. ..., ст.-усх.-слав. ... → бел. ....;

*korva → ст.-слав. ..., польск. ..., ст.-усх.-слав. ... → бел. ....;

*melko → ст.-слав. ..., польск. ..., ст.-усх.-слав. ... → бел. ....

2. З наступнага рада слоў выпішыце словы з поўнагалоссем. Раствлумачце, чаму нельга назваць поўнагалоснымі (з пазіцыі гісторыі мовы) спалучэнні ў іншых словах?

Салата, бяроза, паламаць, старана, серада, стараваты, малавата, барада, параход, балон (фр. ballon), галосны, мараходны, узгорак, салодкі, нярэдка, каралева, далажыць, маразм (гр. marasmos ‘знясіленне, упадак’), нораў, парабак, папярэдні.

3. Аднавіце і запішыце праславянскія формы слоў.

Рост, роўны, ладдзя, розум, далонь, бяроза.

4. Пракаменціруйце наяўнасць у беларускай мове наступных слоў з [рэ], [ра], [ла]: дрэва, прадбачыць, Уладзімір, ладдзя.

5. Прачытайце фрагменты са старажытнарускіх пісьмовых помнікаў. Выпішыце словы з вынікамі змяненняў спалучэнняў *or, *ol, *er, *el і пракаменціруйце іх

1) чьстьное дрѣво. бесѣнно естѣ. а кованьє его. злото и серебро (*Надпис*). 2) на Дунаи Ярославныні глась ся слышитѣ, зегзицею незнаемо рано кычетѣ (*Слова*). 3) почнемѣ же, братие, повѣсть сию отъ старого Владимира до нынѣшнего Игоря (*Слова*). 4) аже кто оуби~ть кн>ж> моужа. въ разбои. а головника не ищють то вирѣвноую платити. въ чьей же вѣрви голова лежитѣ (*РП*). 5) в лѣто 6545 заложи Ярославъ городъ великій Киевъ, у него же града суть Златая врата (*АМЧ*).

Слоўнік: вирьвныи – грашовы штраф за забойства; вѣрвь – абшчына; голова – забіты; головникъ – забойца; зегзица – зязюля; чьстьныи – свяшчэнны.

6. Падрыхтуйце этымалагічную даведку пра словы *дрэва*, *золата*, *горад*.

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1989. – С. 81–84.
2. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка / В.В. Иванов. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1990. – С. 126–130.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.
4. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

Тэма 6. Гісторыя насавых галосных

Пытанні:

1. Прычына і фанетычныя ўмовы ўтварэння насавых галосных у славянскіх дыялектах.
2. Характарыстыка галосных [ɛ] (#), [ɔ] (@).
3. Лёс насавых галосных у славянскіх мовах. Сведчанне аб часе страты насавых галосных усходнеславянскімі гаворкамі.
4. Вынікі дэназалізацыі ў беларускай мове.
5. Гістарычныя чаргаванні, звязаныя з дэназалізацыяй насавых галосных.

Тэрміналагічны мінімум: дэназалізацыя, дыфтангічнае спалучэнне, насавыя галосныя, насавыя зычныя.

Заданні:

1. Падзяліце наступныя словы на склады. Пракаменціруйце змены спалучэнняў “галосны + насавы зычны *m або *n” (у тых выпадках, калі яны адбыліся) у сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада і новы складападзел.

*rocinati – ст.-усх.-слав. пачинати – бел. пачынаць;

*rošnti – ст.-усх.-слав. поч#ти – бел. пачаць (параўн. ст.-слав. нач#ти);

*raspinati – ст.-усх.-слав. распинати – бел. распінаць;

*raspъnti – ст.-усх.-слав. расп#ти – бел. распяць (параўн. ст.-слав. расп#ти);

*žemti ‘ціснуць’ – ст.-усх.-слав. ж#ти – бел. жаць ‘ціснуць’.

2. Прачытайце словы, запісаныя ва ўсходнеславянскай рэдакцыі з Астраміравага евангелля (1056-57). Пра што сведчыць варыянтнае абазначэнне галоснага гука літарамі @ і q, # і à?

ī÷#ōú і ī÷àōú; ðáá@ замест ðááq; īðq÷áiè~ замест īð@÷áiè~.

3. Вызначце і пракаменціруйце чаргаванні ў словах сучаснай беларускай мовы:

жаць (жыта) – дажынкi – дажну – жняя, зняць – зніму, памяць – успамінаць, мяць – мякаць – размінка – мукá.

4. Аднавіце праславянскія формы слоў.

Узяць – вазьму, прыняць – прыму, вязаць – вузел.

5. Дакажыце, што ў словах *запрэгчы, агледзець, трэсці* галосны [e] ([э]) паходзіць з насавага галоснага. Выкарыстайце дадзеныя са стараславянскай і польскай моў.

6. З дапамогай этымалагічных слоўнікаў падрыхтуйце этымалагічную даведку пра словы *супруг, сусед, суд*.

7. Прачытайце і перакладзіце на беларускую мову сказы са старабеларускіх тэкстаў. Вызначце словы з былымі насавымі галоснымі.

1) Кгды [она] прышла на оный гук и видѣла сына своего мертва пала на землю и сомлѣла, и коли прышла къ памети и мовила оной дѣвцѣ (*Трыстан*). 2) А Говорнарѣ, который был велми мудрѣ, рекѣ: Пáne, рач вѣдати, тая трутизна направлена тобѣ (*Трыстан*). 3) Трышчанѣ прышоль и пал на колѣне своемѣ, просечы у него одного дару (*Трыстан*). 4) Выберемѣ нынѣ десеть мужевѣ отъ ста и сто от тысеце и тысеца от десѣти тысецеи (*Скар. КС*). 5) Приступили к нему ученики его, пусто есть место... А едучихѣ было мужовѣ около пѣти тисечеи. 6) Седѣл есми у сольдана въ темницы годѣ и три мѣсецы (*Бава*).

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1989. – С. 85–86.
2. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка / В.В. Иванов. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – С. 105–110.
3. Янович, Е.И. Историческая грамматика русского языка / Е.И. Янович. – Минск: «Университетское», 1986. – С. 58–59.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка : Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.
5. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

Тэма 7. Гісторыя фанемы [ě] (h) ва ўсходнеславянскіх мовах

Пытанні:

1. Паходжанне гука [ě] (h) ва ўсходнеславянскіх мовах.
2. Лёс [ě] (h) дыфтангічнага паходжання ва ўсходнеславянскіх мовах.
3. Адлюстраванне рэфлексаў [ě] (h) у беларускіх гаворках.
Тэрміналагічны мінімум: дыфтонг, дэфаналагізацыя, фанема.

Заданні:

1. Прааналізуйце змены ў словах ад праславянскай эпохі да нашага часу і зрабіце заключэнне аб шляхах узнікнення гука [ě] (h) (яць):

- а) *vĕra → ст.-усх.-слав. vĕra → рус. *вера*, бел. *вера*;
*zvĕrĭs → ст.-усх.-слав. zvĕrĭs → рус. *зверь*, бел. *звер*;
- б) *kvoitti → ст.-усх.-слав. цвĭсти → рус. *цвети*, бел. *цвіці*;
*gvoizda → ст.-усх.-слав. звĭзда → рус. *звезда*, бел. *дыял. звязда*;
*koina → ст.-усх.-слав. цĭна → рус. *цена*, бел. *цана* (< *цена*);
*nogai → podze – ст.-усх.-слав. нозĭ → рус. *ноге* (< *нозе*), бел. *назе*;
*groisъ – ст.-усх.-слав. грĭхъ → рус. *грех*, бел. *грэх*.

2. Пракаменціруйце наступныя змены ў словах:

ст.-усх.-слав. ĭahāy → бел. *абед*, ст.-усх.-слав. hāa → бел. *яда*,
ст.-усх.-слав. q Rĕch → бел. *у Рызе*, ст.-усх.-слав. âyĭhmü → *усім*, ст.-
усх.-слав. ņâhòàòü → бел. *світаць*.

3. Параўнайце словы з сучаснай рускай, беларускай і ўкраінскай моў і зрабіце заключэнне аб рэфлексацыі (праяўленні, адлюстраванні) у іх агульнаславянскага гука [ě] (h) (дыфтангічнага паходжання).

Беларуская мова	Руская мова	Украінская мова
сусед	сосед	сусід
лета	лето	літо
месяц	месяц	місяць
сена	сено	сіно
смелы	смелый	смільий
шумець	шуметь	шуміти
табе	тебе	тобі
на вадзе	на воде	на воді

4. З дыялектнага тэксту выпішыце словы з рэфлексацыяй былога h: супадзенне яго з [i] або дыфтонгам [ie]. Высветліце, якім беларускі гаворкам характэрны гэтыя рэфлексы.

Прышлі ніемцы фошысты, мужа забралі і расстрелялі. Мене сталі праслідуваць. Забралі канці канцов і в цюрму посадзілі. Ёа там доўго ні была, мене отбілі порцізаны. С цюрмы ўцекала чэрэз балота, переплыла реку. Просушылася німного й пошла поціхоньку. А в сліедуйшчэм селіе мене ждалі. Но ёа не пошла селом, а пошла по-за селом. І вышла в лесок і болотом прышла на пос’олок і там дновала в сіені. Вечором мене свезныйе – брат муой і другіе – переправілі в Хатучы. Там ліес, там йавка. Ёа в Хатучы переночовала і цэлы дзень проблукала там. Вечором наклала огоньку, і на йеты огон’ок порцізаны прышлі. І свезныйе. І муой брат був там. Повечэралі і гаворіць мне комісар, што “Ліда, – гаворіць, – разбудзіце нас в чатыры часы ночы, мы сабером’са, пойдзем в отряд”. Ёа подрамл’у дэй на часы погледайу, штоб не проспачь. А потом в чатыры часы пошлі мы на Слободу. Ёшлі мы йшлі, хмызн’ачок такі, лесок, болото началос’а – мы вс’о йшлі. І прышлі мы в отрад.

5. Падрыхтуйце этымалагічную даведку пра словы рус. *свидетель* і бел. *сведка*; рус. *мизінец* і бел. *мэзенец*.

6. Прачытайце фрагменты са старабеларускіх помнікаў. Адзначце словы з этымалагічным і “новым” яцем. Якая фанетычная рыса ім адзначаецца? Адзначце словы, у якіх этымалагічны h (яць) абзначаецца літарай e.

1) тогда рече Руфь .. ко свекрови своеи велиши ли мнѣ да иду на полѣ сбирати класы падающи~ (*Скар. КР*). 2) а ковань~ ~го (*крыжа*) злото и серебро и камѣнь~ и жьнчюгъ в .р. гривнь а да .м. гривнь (*Надпис*). 3) и гетая немалая штука кони дрыганты на стайни держати давай же имъ въ лѣто и въ зимѣ овесѣ и сѣно (*Мялешка*). 4) что с# дѣ~тѣ по вѣрмьнемь. то втѣдето по вѣрмьнемь (*Гр. 1229*). 5) На томъ мироу ажбы миръ твѣрдѣ былѣ. тако былъ кн#зю любо. и рижанѣмъ и всемоу латинескомуу "зыкоу. и всемъ темъ кто то на оустоку мор# ходитъ ажбы налезлъ правдоу (*Гр. 1229*). 6) Аже тиунѣ оуслышитъ. латинескыи гостъ пришелъ послати ~моу люди с колы пѣрвѣсти товаръ (*Гр. 1229*).

Слоўнік: налезлъ – знайшоў, здабыў; на оустоку – на ўсходзе.

7. Вызначце паходжанне [e] ([э]) у словах з сучаснай беларускай мовы.

Цела, белы, нырэц, крэпкі, давер, велічны, паднесці, прывесці, цеплыня, абед, (на) галаве, лепшы, глушэц, акраец, мех.

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1989. – С. 116–117.
2. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка / В.В. Иванов. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – С. 193–194.

3. Янович, Е.И. Историческая грамматика русского языка / Е.И. Янович. – Минск: «Университетское», 1986. – С. 116–119.
4. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2 выд. – Мінск: Выш. шк., 1980. – С. 32–34.
5. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка : Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.
6. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка : Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

Тэма 8. Вынікі страты рэдукаваных [ъ], [ь] у вакалізме (1-я частка)

Пытанні:

1. Характарыстыка рэдукаваных [ъ], [ь], іх моцная і слабая пазіцыя ў словах.
2. Прычыны і фанетычныя ўмовы страты рэдукаваных ва ўсходнеславянскіх гаворках.
3. Вынікі страты рэдукаваных [ъ], [ь] у вакалізме. Бегласць галосных. Выраўноўванне асноў.
4. Прыстаўныя галосныя [і], [о > а], прычыны і фанетычныя ўмовы іх узнікнення.
5. Устаўныя галосныя, прычыны і фанетычныя ўмовы іх узнікнення.

Тэрміналагічны мінімум: бегласць галоснага, вакалізм, пратэтычны (прыстаўны) гук, рэдукаваны галосны, рэдукцыя, устаўны гук.

Заданні:

1. Вызначце фанетычную пазіцыю рэдукаваных [ъ], [ь] ва ўсходнеславянскіх словах.

Крьсть, клһтька, клһтькъ, вьсь, вся, сьрдьце, отьмыкати, отьмькнути, замькъ, коньць, коньца, мьхъ, мьха.

2. Прачытайце фрагменты са старажытнарускіх помнікаў. Выпішыце словы з рэдукаванымі [ъ], [ь] і прааналізуйце іх далейшы лёс у працэсе моўнай эвалюцыі.

1) Тогда Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя прикрыты (*Слова*). 2) Въ лѣто 6669 покладаетъ Ѡфросинья чьстьный крестъ въ монастыри своемъ въ цркви святаго Спаса (*Надпис*). 3) Оже придетъ кровавъ муже на дворъ. или синь то видока ему не искати (*РП*). 4) Се язъ великий князь Казимиръ, королевичъ, и зъ своею братьею коньчали есмо миръ со Пьсковомъ

(Дзвін. гр.). 5. Ѓи помози рабоу сво ~ми Лазорю нареченому Богыши сьдплавышешому крьсть сии црькви сѣаго Спаса и Wфросиныи (Наднїс).

Слоўнік: видокъ – сведка; синь – рака.

3. Пакажыце наступныя фанетычныя змены ўсходнеславянскіх слоў. Зрабіце падагульненне адносна бегласці галосных і выраўноўвання асноў у аднакаранёвых словах.

пирожькѣ → бел. ...

дѣнькѣ → бел. ...

пирожька → бел. ...

дѣнька → бел. ...

тенькѣ → бел. ...

Витьбѣскѣ → бел. ...

тенька → бел. ...

Витьбѣска → бел. ...

4. Вызначце чаргаванні і патлумачце прычыну іх узнікнення ў наступных словах:

Лужок – лужкі, кравец – краўцы, палка – палак, восем – восьмы, вецер – вятры, бабѣр – бабры, журавель – жураўлі, кнопак – кнопка, флажок – флажкі.

5. Аднавіце спачатку ўсходнеславянскія, а затым праславянскія формы наступных слоў.

Ражок, шавец, рубель, восем.

6. Раствлумачце паходжанне выдзеленых галосных у сучасных формах Р. скл. мн. ліку наступных назоўнікаў (у дужках падаецца граматычны варыянт): песень, зямель, сосен (соснаў), вѣсен (вѣснаў), дзясен (дзяснаў), соцѣнь (сотняў), мѣцел (мѣтлаў), вѣсел (вѣслаў), сяцѣр (сѣстраў), кнїгарань (кнїгарняў), кухань (кухняў), майстѣрань (майстѣрняў).

7. Прачытайце і перакладзіце сказы са старабеларускіх пісьмовых помнікаў. Адзначце словы з вынікамі змяненняў, абумоўленымі стратай або праясненнем рэдукаваных галосных [ъ], [ь], кваліфікуйце гэтыя змяненні.

1) Умре свекоръ е# и мужъ е# (Скар. ПЦ). 2) Онъ же кладеть камень на громаду иртути (Скар. ПС). 3) Не верь врагу твоему вовѣки #ко бо мед#ный сосудъ иржав#еть тако и неправда его (Скар. ІС). 4) Ночь оню темный вихоръ нехай вс#де (Хран.).

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1989. – С. 86–98.
2. Трофимович, Т.Г. Сравнительно-историческая грамматика русского и белорусского языков : курс лекций / Т.Г. Трофимович. – Минск : БГПУ, 2006. – С. 64–74.
3. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка / В.В. Иванов. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – С. 159–163.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.

5. Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск: Выш. шк., 1990. – 222 с.
6. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка : Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

Тэма 9. Вынікі страты рэдукаваных [ъ], [ь] у вакалізме (2-я частка)

Пытанні:

1. Вынікі страты і праяснення рэдукаваных [ъ], [ь] ва ўсходнеславянскіх гаворках.
2. Лёс спалучэнняў плаўных [р], [л] з рэдукаванымі [ъ], [ь] паміж зычнымі. Узнікненне чаргаванняў [ро] // [ры], [ло] // [лы], [ле] // [лі] у беларускай мове.
3. Лёс спалучэнняў рэдукаваных [ъ], [ь] з плаўнымі [р], [л]. Другое поўнагалоссе.
4. Умовы ўзнікнення і лёс усходнеславянскіх рэдукаваных [ы_р], [и_р] у беларускай мове.
Тэрміналагічны мінімум: вакалізм, поўнагалоссе, рэдукаваны галосны, рэдукцыя.

Заданні:

1. Пакажыце і пракаменціруйце наступныя фанетычныя змены ва ўсходнеславянскіх словах:

<i>крѣсть</i> → бел. ...	<i>блѣха</i> → бел. ...
<i>дрѣжати</i> → бел. ...	<i>крѣшька</i> → бел. ...
<i>яблѣко</i> → бел. ...	<i>крѣшити</i> → бел. ...

2. Устанавіце і пракаменціруйце фанетычныя чаргаванні у сучасных словах.

Дровы – дрывотня, глотка – праглынуць, хрэст – хрысціць, блеск – блішчыць.

3. Вызначце моцную і слабую пазіцыю рэдукаваных ва ўсходнеславянскіх словах.

Жьрдѣ, кѣрмѣ, тѣргѣ, хѣлмѣ, кѣрмити, дѣржати, чѣрвонѣи, пѣрскати.

4. Пакажыце і пракаменціруйце наступныя змены ва ўсходнеславянскіх словах:

<i>вѣрхъ</i> → бел. ...	<i>дѣрнѣ</i> → бел. ...
<i>гѣрбѣ</i> → бел. ...	<i>гѣрнѣ</i> → бел. ...

5. Параўнайце наступныя аднакаранёвыя словы і зрабіце вывад адносна развіцця і адлюстравання другога поўнагалосся ў беларускай мове.

Толк – бесталач, корм – скаромны (*рус. дыял. кором*), стойп – асталоп.

6. Прасачыце эвалюцыю наступных усходнеславянскіх формаў слоў:

тѣи → бел. ...

всьякѣи → бел.

давньѣи → бел. ...

мы → бел. ..., → рус. ...

старѣи → бел. ...

чиш → бел. ..., → рус. ...

льгѣкѣи → бел. ....

ши" → бел. ..., → рус. ...

7. Са сказаў старажытнарускіх і старабеларускіх помнікаў выпішыце словы з рэдукаванымі [ы_p], [і_p], вызначце іх пазіцыю, прасачыце далейшае развіццё.

1) Царь Медииский подбилъ былъ многи# "зыки подъ свою власть. 2) И той поставилъ градъ вельми крепкии (*Скар. КЮ*). 3) Ольговичи храбрыи Князи dospѣли на брань (*Слова*).

8. Устанавіце чаргаванні і растлумачце іх паходжанне ў словах з сучаснай беларускай мовы.

Біць – б'ю, ліць – лье, выпіць – вып'е.

9. Выпішыце асобна словы: а) з устаўнымі галоснымі, б) з другім поўнагалоссем, в) з прыстаўнымі галоснымі.

Вугаль, іржышча, свёкар, ілжывы, бессмяротны, амшара, імшара, вяроўка, маланка, аўторак, іржа, вугал, асталоп, імгненне, агонь, дзёран.

10. Прачытайце і перакладзіце сказы са старабеларускіх пісьмовых помнікаў. Адзначце словы з вынікамі змяненняў, абумоўленымі стратай або праясненнем рэдукаваных галосных [ъ], [ь], кваліфікуйце гэтыя змяненні.

1) Не сварис# со человѣкомъ #зычливымъ и не приклады на огонь его дровъ (*Скар. IC*). 2) Конь вчинилъ велико ръзана и ланцухи покрышил (*Бава*). 3) ..а за разомъ вные пышныя слова почал мовити, иж звѣзды перед ними падають, земл# дрыжыть (*Атыла*). 4) На поли куликовѣ в тѣсномъ мѣсте межи доном и мечею, льютя рѣки кровавыѣ от множества побитыхъ шабли блискают "къ блискавица, а копѣи "къ громъ ломаючис" трищать (*Мам. наб.*).

11. Слоўнікавы дыктант. Запішыце сучасныя словы ў арфаграфіі старажытнай усходнеславянскай (старажытнаруускай) мовы. Пракаменціруйце змены моцных і слабых рэдукаваных.

Дом, бляха, сясцёр, хлопец, косць, сцэжка, доўга, вихор, кружок, жэрдка, тырчаць, гром, садок, трывожны, кацёл, дровы, корм, хрысціць.

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1989. – С. 86–98.
2. Трофимович, Т.Г. Сравнительно-историческая грамматика русского и белорусского языков: курс лекций / Т.Г. Трофимович. – Минск : БГПУ, 2006. – С. 64–74.

3. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка / В.В. Иванов. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – С. 162–167.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.
5. Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск: Выш. шк., 1990. – 222 с.
6. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

Тэма 10. Вынікі страты рэдукаваных [ъ], [ь] у кансанантызме (1-я частка)

Пытанні:

1. Узнікненне новых груп зычных пасля страты рэдукаваных.
2. Спрашчэнне груп зычных.
3. Фанетычныя ўмовы пераходу [в] → [ў], адлюстраванне ў старажытных пісьмовых помніках.
4. Пераход [л] → [ў], адлюстраванне ў старажытных пісьмовых помніках.

Тэрміналагічны мінімум: кансанантызм, рэдукаваны галосны, спрашчэнне груп зычных.

Заданні:

1. Пракаменціруйце змены ва ўсходнеславянскіх формах слоў, параўноўваючы іх з сучаснымі рускімі і беларускімі формамі:

- ст.-усх.-слав. *поздъно* – рус. *поздно* – бел. *позна*;
 ст.-усх.-слав. *стълати* – рус. *стлать* – бел. *слаць*;
 ст.-усх.-слав. *чьстьный* – рус. *честный* – бел. *чэсны*;
 ст.-усх.-слав. *устъный* – рус. *устный* – бел. *вусны*;
 ст.-усх.-слав. *стъкло* – рус. – *стекло* – бел. *шкло*.

2. Раствлумачце паходжанне нуля гука ў словах.

Капусны, карысны, вязны, баразна, месца.

3. У наступных словах з сучаснай беларускай мовы растлумачце прычыну захавання спалучэнняў зычных [дл], [тл], [дц], [бн], [дн].

Павідла, заядлы, датла, падцягнуць, жалобны, хвалебны, людны, ягядны.

4. Прачытайце фрагменты са старабеларускіх тэкстаў. Выпішыце словы са спалучэннямі (групамі) зычных. Адзначце спрадвечныя спалучэнні і тыя, якія ўзніклі пасля страты рэдукаваных.

1) тогда созваль есть всихъ кн#зеи своихъ и воеводъ и всехъ воевниковъ. и иделаль есть с ними совѣтъ свои тайнии. и поведиль имъ мысль свою еже имеше. Абы подбиль под с# вси земли (*Скар. КЮ*). 2) воеводове и старостове сидовые мають зособна кожды^с з нихъ

на вярде своемь выбрати и на сидь засадити наместника albo подьстарастего сидьею замькового и писара (*Ст. 1588*).

5. Раствлумачце паходжанне [ў] у сучасных словах.

Ваўчок, доўгі, поўны, шоўк, лаўка, вяроўка, падстаўка, браў, берагоў.

6. Раствлумачце адсутнасць пераходу [л] → [ў] у словах *балкон, колба, алмаз, футбол, пасол, кабылка, качалка*.

7. Дыктант. Запішыце сучасныя словы ў арфаграфіі старажытнай усходнеславянскай (старажытнарускай) мовы на момант існавання рэдукаваных галосных (XI–XII стст.).

Торг, цёплы, праўда, маўчаць, сэрца, толк, доўг, выслаў, вёў, намеснік.

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1989. – С. 98–113.
2. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка / В.В. Иванов. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – С. 172–176.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.
4. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка : Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

Тэма 11. Вынікі страты рэдукаваных [ъ], [ь] у кансанантызме (2-я частка)

Пытанні:

1. З’явы асіміляцыі і дысіміляцыі ў новых групах зычных.
2. Узнікненне падоўжаных зычных.
3. Страта канцавога [л] у дзеяслоўных формах і назоўніках.
4. Зацвярдзенне губных перад зычнымі і на канцы слова.

Тэрміналагічны мінімум: асіміляцыя, дысіміляцыя, інтэрвакальнае становішча, кансанантызм, падаўжэнне зычных, падваенне зычных.

Заданні:

1. Пакажыце эвалюцыю наступных слоў, пачынаючы са старажытнаўсходнеславянскага часу да сённяшніх дзён. Кваліфікуйце гэтыя змены.

Бъчела, съвезль, подьнесль, журавль, дьвһ, сьнһдати, сьгода, сьдужаль, сьмһна, медью, сьметь~, въз#ть~, сьчасть~, надъхнень~, кньязьство, рижьскьи, мьножьство, тьмьньи, пью, осмь, сьмь, побью, несьчастьньи.

2. Прачытайце сказы са старабеларускіх пісьмовых помнікаў, адзначце выпадкі адлюстравання на пісьме змен, выкліканых стратай рэдукаваных. Кваліфікуйце гэтыя змяненні.

1) Поклонъ от ратмановъ ризкихъ и от всех горожанъ ко князю Витебскому (Гр. 1300). 2) Онъ же хотель оу рать ити дѣвки купити и взялъ мець со собою (Гр. 1300). 3) Того ж року василен сесковичъ з ур"ду зъехалі (Баркул. л.). 4) Потомъ взялъ королеву з Малое земли за себе (Трыстан). 5). и збегло с# множество людей (Трыстан.). 6) Чемуо ~си мене такъ замоутиль, чересу такие лѣта мене жалости предаль ~си (Ж. Алякс.). 7) Тэжъ уставуемъ.. абы вси посполитые люди т"глые и все под"анные кн"жата.. великого кн"зства литовского от каждое дани плачэ"я и податъку.. выняты были (Ст. 1566). 8) И водлуг мове" и споров на судехъ и всветичэ" судового и сказа" судовные и книги судовые буду иписывати (Ст. 1566). 9) А матка ~го оду дн# отъитѣа мехъ на помосте оумѣсто постели слала (Ж. Алякс.).

Слоўнік: ур"д – парадак, дагавор, умова; урад, начальства, суд.

3. Запішыце спачатку словы з фанетычным падаўжэннем, а затым – з марфалагічным падваеннем. Пракаменціруйце свае запісы.

Зеленню, узвышша, насценны, калоссе, маліннік, зацішша, мазю, шматтысячны, рассыпаць, збожжа, меддзю, наваколле, рыссю, сушшу, безземелле.

4. Аднавіце старажытнаўсходнеславянскія формы слоў.

Хараство, полацкі, вусны (прыметнік), таварыскі, парэчча, адмяніць, нішчымны, шчаслівы, птаства, прыгоства, кассё, хто, малацьба.

5. Карыстаючыся этымалагічнымі слоўнікамі, падрыхтуйце этымалагічную даведку пра словы *дашчэнт*, *нашчадак*, *тхор*, *нашча*.

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1989. – С. 98–113.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.
3. Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск: Выш. шк., 1990. – 222 с.
4. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

Тэма 12. Змяненне [е] на [о]

Пытанні:

1. Фанетычныя ўмовы змянення [e] на [o] ва ўсходнеславянскіх гаворках.

2. Час узнікнення пераходу [e] у [o] (адносна іншых фанетычных змен).

3. Асаблівасці адлюстравання пераходу [e] у [o] у старажытных пісьмовых помніках.

4. Прычыны адсутнасці пераходу [e] у [o] у асобных словах сучаснай беларускай мовы.

5. Наяўнасць пераходу [e] у [o] у нетыповых фанетычных умовах.

Заданні:

1. Прасачыце эвалюцыю наступных усходнеславянскіх слоў у напрамку да нашага часу:

твѣрды → бел. ...;

женѣка → бел. ...;

чѣрны → бел. ...;

жоучькѣ → бел. ...;

пришьль → бел. ...;

льнь → бел. ....

ледь → бел. ...;

2. Наступныя словы размяркуйце на 3 групы:

а) словы, у якіх [e] паходзіць з h (яця);

б) словы, у якіх [e] паходзіць з [ь] (ера);

в) словы, у якіх [e] з'яўляецца спрадвечным.

Дзень, пень, рэпа, хлеб, дзвесце, вера, шавец, змена, бярэзнік, першы, рэдкі, шэры, рэзаць, плесці, летні, белы, везці, цэлы, умелы, елка, калена, нехта.

3. Раствлумачце паходжанне гука [o] у наступных словах: (з o спрадвечнага, з [ь] (ёра), з [ь] праз ступень [e]).

Воля, беражок, прынёс, жоўты, галосны, кажухок, роўны, шоўк, падмеў, падвёз, вёслы, мёд, жолуд, шчокі, палёт, жыццё.

4. Раствлумачце адсутнасць і наяўнасць пераходу [e] у [o] у наступных словах з сучаснай беларускай мовы.

1) серп, чацвер, першы, верх, цвердзь і чорны, мёртвы, цвёрды;

2) стралец, вянец, ганец;

3) бярэш, вядзеш, печ, узмежжа;

4) век, палена, шлем, дзед;

5) несці, везці; несла, везла;

6) манера, газета, касета, камета;

7) неба, хрэст і хроснік, хросныя (бацькі).

5. Раствлумачце наяўнасць [o] (ё) у словах, у якіх гістарычна яны не маглі паявіцца: *гнёзды*, (на) *бярозе*, *вясёленькі*, *гаршочак*, *мяшочак*, *клёнік*, *зямлёю*, *душою*, *мяжою*.

6. Раствлумачце прычыну фанетычнага адрознення ў граматычна аднолькавых беларускіх і рускіх формах слоў:

бел. *нясеіш* – рус. *несёшь*, бел. *бярэіш* – рус. *берёшь*, бел. *пляце*, дыял. *пляцець* – рус. *плетёт*, бел. *іше* – рус. *шлёт*.

7. Пералічыце ўмовы, якія былі неабходныя для пераходу [e] у [o] у старажытнабеларускай мове, і акрэсліце яго храналагічныя рамкі.

8. Падрыхтуйце этымалагічную даведку пра словы *вясло, жорны, човен*.

9. Падрыхтуйце гістарычную даведку аб паходжанні і выкарыстанні ў кірылічным пісьменстве літары Ё (ё).

10. Прачытайце і перакладзіце сказы са старабеларускіх пісьмовых помнікаў. Пракаменціруйце спосабы адлюстравання на пісьме гука [o], які ўзнік з [e].

1. потом тои дѣтскыи плось пришедъ рекль фредерику. поиди ко кн#зю. и внѣ пошоль к тебе по твоему слову. и как то пришоль к мостови (*Гр. 1300*). 2. мы хочомъ бѣгу ж #ловатис# и темъ кто правду любить а кривду ненавидить (*Гр. 1300*). 3. теды имъ рекль стареці смотрѣте в гори а в чом колвекі хочете вѣдат в сердіцех своих розмышл"ите але ничого не мовте (*АЛ*). 4. вхъци мне, ци ведаеть то ета мая баба, што я вь ета лиха попався.. а всіо кали бѣ мужика зѣ двора збыщ, правды я старѣ, а яна бабiонка в силѣ (*Шк. камед.*).

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1989. – С. 117–121.
2. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка / В.В. Иванов. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – С. 184–190.
3. Беларуская мова: энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча – Мінск: БелЭн, 1994. – 655 с. (Артыкул “Літара Ёё”).
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.
5. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

Тэма 13. Аканне. Дзеканне і цеканне

Пытанні:

1. Аканне, час, месца і прычыны яго ўзнікнення.
2. Разнавіднасці акання ў беларускай мове і яе гаворках.
3. Асаблівасці адлюстравання акання ў старажытных пісьмовых помніках.
4. Дзеканне і цеканне: час узнікнення, спосабы адлюстравання ў помніках.
5. Развіццё прыстаўных зычных [в], [γ], [j].

Тэрміналагічны мінімум: аканне, дзеканне, еканне, оканне, прыстаўны зычны, устаўны зычны, цеканне, яканне.

Заданні:

1. Карыстаючыся слоўнікам лінгвістычных тэрмінаў, дайце навуковае азначэнне *акання, окання, якання, екання*. Прывядзіце характэрныя прыклады.

2. Прачытайце сказы са старабеларускіх пісьмовых помнікаў, адзначце словы з адлюстраваннем *акання (якання)*.

1) Что есть первое скланение (*Виз. Грам.*). 2) и вна его убачившы выскочыла а вхватила его за горло вбѣма руками и почала целовати и миловати (*Трыстан*). 3) вхѣци мне, ци ведаеть то ета мая баба, што я вь ета лиха попався и ѣтымъ бязделлимѹ обчипався, кали бѣ уже и на свѣдѣ не было, а всіо яна як вижа вилами, такъ мянѣ. инѣ идзи дакъ идзи у любавичи, ци ни пападзѣтца чаго гуляючи (*Шк. камед.*). 4) жонка бѣй поклоны зямляныя, граза идѣць нашу меру нешта изба цекець (*Шк. камед.*).

3. Карыстаючыся лінгвістычным слоўнікам, дайце навуковае азначэнне *цекання і дзекання*.

4. З наступных урыўкаў выпішыце 10 слоў з дзеканнем і цеканнем, пракаменціруйце спосаб іх адлюстравання.

1. Och jak nieszczęśliwojo życie majo! chadzu ja, chadzu pieraz caluhenki dzień, aż nohi aniemieli, ruk nie czuć ad pracy i tapara, a horsz jeszcze ad capa, małaczu ad samych kurey, aż mało szto nie da paudnia jakby sam adzin: prauada szto i żonka pamahała, da szto ż jeje za rabota, wiedama żanockaja sprawa; ciuknieć kolka razy capom, aż zaraz jeje lichy i biereć, to siadzieć, to lażeć, to kolki padapruć, tolki czort łośński jeje dusić, a potym jeszcze z homanom i klećboju poydzieć, papytajusia ja tylki jeje kudy? poydziesz? aż zaraz skażeć, Dzieciey karmić, strawu waryć... (*Камедыя ў зборніку Марашэўскага, XVIII ст.*).

2. I tak znaiu, szczo nudno Waszey Miłości na żywocie. Nie hniewajsie, twoja miłość, na mene, szczo tytułu woiewodzkocho nie dołożyw; napisawszy ia woiewodoiu Smoleńskim – tob ia sołhał; napisawszy opiat bezwoiewodzkiem, toby, się Wasza Miłość hniewaw, choc, niet za szto. Ja tak rozumieju: koli Smoleńsk prodali, to y tytuł prodali. Mnogo ludey ob tom zwieszczali, szto ludie y hroszy pobrali. Lepiey było panie Filipie, sedet u Lipie A tos uwalausie u wielikoiu sławu jak świniа u hraz. Horsz to sie stało, koli chto upadiet w nowym każusie w hustoie bołoto. U złom rozumieniu, w obmowach ludzkich y w soromoti, sedit, kak diawel u dupli (*Ліст да Адуховіча, XVII ст.*).

5. У словах са старабеларускіх тэкстаў прасачыце развіццё пратэтычных зычных. Пракаменціруйце спосабы іх абазначэння на пісьме.

1) та" копа ма~ть быти чына́на воколу́ по две мили (*Ст. 1558*). 2) мѣль покои зо всихъ сторонѹ вьоколо (*Хран.*). 3) и до восени поводки велики~ были (*Баркул. л.*). 4) онѹ же отвеща ~му не иди прямо к вочи имѣ (*Скар. ДЦ*). 5) писанѣ увѣ Орши мѣсяца Марта 13 дня року 1574 (*Кам. зб. Мараш.*). 6) ..инвентар списаня маетности небожчицы.. сыну ее

малому у в опеку (*Акт. Магіл.*). 7) вступивши у в огород мой свавольне іяблони садовыя.. секерою порубалі (*Акт. Магіл.*).

6. Удакладніце заканамернасці ўжывання пратэтычных і ўстаўных зычных у наступных словах.

Вулей, вус, вобад, вобраз, востры, вось, павук, навука, гэты, Ганна; але: унікум, унія, урна, ордэн, опера, ода, акно, азёры, астры, абласцей.

7. Прааналізуйце ўрыўкі са старабеларускіх тэкстаў, адзначце адлюстраваныя ў іх фанетычныя з’явы, узнікненне якіх не абумоўлена (непасрэдна) стратай рэдукаваных галосных.

1) вина венгерского не заживали.. медокъ и горшлочку дзюбали (*Мялешка*). 2) они же погибоша воцемгнении (*Скар. Плач Ер.*). 3) ничего не маеть быти дорожшого наді вольность, А не волею такі се маеть гыдити же не только скарібами, але и смертью ее вдь себе втганяти есть повинен (*Санега*). 4) мусимъ albo добровольне с# при#телю поддать, а вѣрности, которою ~смо пописовали с# боечы с# смерти, втступитъ, або не хочечы моцы а окрютности их досвѣтчыть, сами собѣ смерть задать (*Атыла*).

8. Карыстаючыся этымалагічнымі слоўнікамі, падрыхтуйце этымалагічную даведку пра словы *вакол, вобад, гарбуз, гармата*.

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1989. – С. 121 – 122, 126–128.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.
3. Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск: Выш. шк., 1990. – 222 с.
4. Трофимович, Т.Г. Сравнительно-историческая грамматика русского и белорусского языков: курс лекций / Т.Г. Трофимович. – Минск : БГПУ, 2006. – С. 89–94.
5. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

Тэма 14. Зацвярдзенне шыпячых, [р] і [ц]. Непераходнае памякчэнне заднеязычных [г], [к], [х]

Пытанні:

1. Храналогія і адлюстраванне ў помніках зацвярдзення шыпячых, [р] і [ц].
2. Развіццё афрыкаты [дж] у беларускай мове.
3. Непераходнае памякчэнне заднеязычных [г], [к], [х], узнікненне проціпастаўлення заднеязычных па цвёрдасці-мяккасці.

Заданні:

1. Прачытайце і перакладзіце ўрыўкі з тэкстаў XVI ст. Прымаючы пад увагу напісанне галосных пасля шыпячых зычных, *р* і *ц*, зрабіце вывад аб характары іх тагачаснага вымаўлення.

Адзначце напісанні, якія адлюстроўваюць фанетычныя змены, выкліканыя стратай рэдукаваных [ъ], [ь].

1) Потомъ немного минувшы король поехал в ловы з доброю дружиною а с нимъ Трыщанъ и Говорнарѹ абы с# учыл лову, и ехали по дуброве, али прыахали два рыцэры у зброи .. и спытали: ко~ тут есть король они рекли: хто король и з сыномъ. Рекъ Говорнарѹ: што говориш? Ннтъ тутъ ~гв сына, вставиль дома. И прыступили ты~ рыцэры, рекли королю: ты нам не чынилъ ничего злого, але некто инии с тво~го двора мыслить насъ погубити и тепер мыслимо збыти того ~сли узможемъ. И вын#вшы мечы нихто не могъ того оборонити абы король не былъ раненъ смертною раною у голове (*Трыстан*).

2) А Пулькан прыскочылъ и кинул на него в одну жердь и коли б Бово щытомъ не заложил с#. на том же бы мхстцу его пробил; а з другое стороны богъ ест защытилъ, што его не вдарылъ.. велми смутенѹ был Бово, не мог Пулкана ударыти никакож, и скинул копе с кон# и вскинул узду на седло, а щыт вбернулъ на плечы, и вз#л мхчъ въ обе рущэ, внимал вдарити Пулкана и прыскочы к нему, а Пулкан скочыл через мечъ, а мечъ с# в землю забилъ, а Бово мало не здохъ от жалости, а Пулькан ему даль вдинъ удар у щыт (*Бава*).

2. Параўнайце беларускія формы слоў з рускімі. Вызначце марфемы. Дайце гістарычную даведку адносна паходжання шыпячага гука і заднеязычных [к], [г] у беларускіх формах.

Рус. *лечь* – бел. *легчы*; рус. *стричь* – бел. *стрыгчы*; рус. *сечь* – бел. *секчы*.

3. У сказах са старабеларускіх пісьмовых помнікаў адзначце і пракаменціруйце формы прыметнікаў і парадкавага лічэбніка з наяўнасцю і адсутнасцю канцавога [j]. Чым абумоўлена выкарыстанне адных і другіх формаў?

1) Владисла бѣе мл̃ ти. король полскии. литовьски и руски иных земель г̃ др̃ь (*Гр. 1387*). 2) ..коли будет в сѣдрь полоцки оу полоцку и склад вчинили, а любо мештерь задвиньский в ризн̃, а тотъ и склад держ#т на вбн̃ сторонн̃, оу полоцку и в ризн̃ такъ какъ уставлен будет (*Даг. Пол.*). 3) Дня нынешнего в субботу колисмо пришли у домъ Макусовски напервей нашли то естѹ котел велики восковы штучны.. а у клетки нашли .. колпакъ оксамитны (*Bonic, 1578*). 4) ..кожухи два бараних один старый, а другой новый (*Bonic, 1578*).

Слоўнік: ісклад – дагавор, умова; мештерь – магістр ордэна.

4. Прачытайце і перакладзіце ўрывак з тэксту XVI ст. Вызначце адлюстраваныя ў ім фанетычныя з’явы, узнікненне якіх не абумоўлена (непасрэдна) стратай рэдукаваных галосных, пракаменціруйце спосаб іх адлюстравання. Адзначце новыя і традыцыйныя напісанні.

И королевна рекла: Пане, даи мнѣ мечь, нехай " его убью. И король ей далъ мечь, вона посмотрѣвши на Трыщана, рекла: Пане, албо пусти Трыщана, албо хочу сама себе убити тымѣ мечомъ. И рекль ей король: Чому ты так милуешѣ Трыщана? Вона рекла: Болѣшеи его милую нижли сама себе, а коли ты его убьешь, " хочу сама себе убити. И король рекль: Дочко, ты мнѣ Трыщана. А затымъ рекль Трыщану: Ты вжэ правь. А Трыщан подковал королю и королевне велми покорно и пошол у великии палац.

5. Падрыхтуйце этымалагічную даведку пра слова *ужо*.

6. Запоўніце табліцу, уключыўшы ў яе звесткі пра час узнікнення адзначаных з’яў.

Час адлюстравання ў старажытных пісьмовых помніках							
Змяненне h	Змяненне [e] на [o]	Аканне	Дзеканне і цеканне	Зацвярдзенне шыпячых	Зацвярдзен не [p]	Зацвярдзенне [ц]	Прыстаўныя зычныя

Літаратура

1. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1989. – С. 74–76, 128–135.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.
3. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

III. УЗОР ВЫНІКОВАГА ТЭСТА

Заданне: выбраць 1 варыянт адказу.

1. Гістарычная лінгвістыка ўзнікла:
  - а) у сярэднія вякі
  - б) у XVIII ст.
  - в) у пачатку XIX ст.
  - г) у 2-й палове XIX ст.

2. Адзін з асноўных прынцыпаў гістарычнай лінгвістыкі:
  - а) усе мовы нязменлівыя
  - б) усе мовы зменлівыя
  - в) зменлівасць уласціва толькі асобным мовам
  - г) фанетычным зменам уласціва выпадкова
3. Асноўны тып змянення слоў у мовах заключаецца ў:
  - а) нарашчэнні слоў дадатковымі гукамі
  - б) спрашчэнні груп зычных
  - в) перастаноўцы складоў у словах
  - г) скарачэнні даўжыні слова
4. Адзін з галоўных вывадаў гістарычнай лінгвістыкі аб характары зменлівасці і развіцця моў:
  - а) хутчэй за ўсё ў мове змяняюцца гукі
  - б) хутчэй за ўсё ў мове змяняюцца граматычныя катэгорыі
  - в) хутчэй за ўсё ў мове змяняюцца сінтаксічныя канструкцыі
  - г) адрозненні ў роднасных мовах узнікаюць галоўным чынам у выніку іншамоўнага ўплыву
5. Адна з галоўных крыніц вывучэння гістарычнай граматыкі:
  - а) старажытныя пісьмовыя помнікі
  - б) дадзеныя гідранімікі
  - в) дадзеныя тапанімікі
  - г) фальклорныя тэксты
6. Асноўны метады вывучэння гістарычнай граматыкі:
  - а) метады апісання па лексіка-семантычных групах
  - б) параўнальна-гістарычны метады
  - в) эксперыментальны метады
  - г) статыстычны метады
7. Адзін з асноўных прыёмаў вывучэння гістарычнай граматыкі:
  - а) атрыманне інфармацыі з аналізу запазычаных слоў
  - б) атрыманне інфармацыі з дадзеных тапанімікі
  - в) прыём унутранай рэканструкцыі
  - г) атрыманне інфармацыі з дадзеных археалогіі
8. Адным з заснавальнікаў параўнальна-гістарычнага метаду з'яўляецца
  - а) Франц Боп
  - б) Фердынанд дэ Сасюр
  - в) Карл Бругман
  - г) Аўгуст Шлейхер
9. Беларуская дыялектная сістэма з яе падзелам на паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні дыялекты канчаткова склалася:
  - а) у часы Старажытнай Русі
  - б) у часы Рэчы Паспалітай
  - в) у часы Вялікага Княства Літоўскага

- г) у XIX ст.
10. Адно з навуковых дасягненняў Я.Ф. Карскага заключаецца ў тым, што ён:
- стварыў слоўнік жывой народнай мовы XIX ст.
  - вызначыў час фарміравання беларускай народнасці і яе паходжанне
  - пераклаў на беларускую мову сусветна вядомы твор “Пан Тадэвуш” А.Міцкевіча
  - сфармуляваў асноўныя праблемы лінгвагеаграфіі
11. Гук [ё] (яць) ва ўсходнеславянскіх гаворках – галосны
- пярэдняга рада, ніжняга пад’ёму, лабіялізаваны
  - пярэдняга рада, верхне-сярэдняга пад’ёму, нелабіялізаваны
  - непярэдняга рада, верхне-сярэдняга пад’ёму, нелабіялізаваны
  - пярэдняга рада, верхне-сярэдняга пад’ёму, лабіялізаваны
12. Адзначце радок з галоснымі гукамі, якія ва ўсходнеславянскіх гаворках на момант X – пачатку XI ст. маглi пачынаць слова:
- [i], [e], [ь]
  - [i], [o], [y]
  - [i], [o], [ы]
  - [o], [y], [ы]
13. Сістэма зычных фанем усходнеславянскіх гаворак канца X – пачатку XI ст. налічвала:
- 25 фанем
  - 26 фанем
  - 27 фанем
  - 28 фанем
14. Адзначце радок з усходнеславянскімі паўмяккімі (памякчонымі) зычнымі:
- чаша, жаль, доуша
  - воля, конь, заря
  - днь, лһсь, берегь
  - зима, (на) нозһ, помози
15. Адзначце радок з усходнеславянскімі мяккімі зычнымі:
- весель, зеленъ, тепль
  - чудо, чаша, (вь) роуцһ
  - снһгь, лһто, вһра
  - чьтьць, тьсть, чьсть
16. Закон адкрытага склада быў характэрны:
- толькі ўсходнеславянскім гаворкам
  - толькі асобным славянскім гаворкам
  - толькі стараславянскай мове
  - усім славянскім гаворкам
17. Адна са змен, выкліканых законам складовага сінгарманізму:

- а) дысіміляцыя ў групах з двух выбухных зычных *dt, *tt
  - б) другая палаталізацыя заднеязычных зычных
  - в) разбурэнне дыфтангічных спалучэнняў з плаўнымі ў сярэдзіне і на пачатку слова
  - г) страта канцавых зычных гукаў
18. Дэназалізацыя – гэта:
- а) змяненне заднеязычных зычных перад галоснымі пярэдняга рада ў мяккія шыпячыя
  - б) страта насавай артыкуляцыі, пераход насавога галоснага ў ротавы
  - в) падзенне рэдукаваных
  - г) падаўжэнне зычных гукаў
19. Адзначце слова, у якім гук [с] утварыўся ў выніку дысіміляцыі ў праславянскай групе зычных *dt:
- а) пакласці
  - б) занесці
  - в) кудысьці
  - г) заплесці
20. Адзначце слова, у якім зычны шыпячы гук [ч] паходзіць з праславянскага спалучэння *tj:
- а) лічыць
  - б) скарачэнне
  - в) мучны
  - г) крычаць

Правільныя адказы: 1в, 2б, 3г, 4а, 5а, 6б, 7в, 8а, 9в, 10б, 11б, 12б, 13б, 14в, 15б, 16г, 17б, 18б, 19а, 20б.

IV. ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Анічэнка, У.В. Гістарычная граматыка беларускай мовы: зб. практ. / У.В. Анічэнка, М.Р. Прыгодзіч. – Мінск: БДУ, 1999. – 219 с.
2. Свістунова, М.І. Гістарычная фанетыка беларускай мовы: вучэб. дапам. / М.І. Свістунова, Г.К. Ціванова. – Мінск: БДУ, 2016. – 159 с.
3. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы: вучэб. дапам. / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1989. – 301 с.

4. Янович, Е.И. Историческая грамматика русского языка / Е.И. Янович. – Минск: “Университетское”, 1986. – 319 с.

Дадатковая

5. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія: вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1980. – 304 с.
6. Булахов, М.Г. Восточнославянские языки: учеб. пос. для студентов ин-тов по спец. № 2101 “Рус. яз. и лит.” / М.Г. Булахов, М.А. Жовтобрюх, В.И. Кодухов. – М.: Просвещение, 1987. – 304 с.
7. Булахов, М.Г. Евфимий Фёдорович Карский: Жизнь, научная и общественная деятельность / М.Г. Булахов; под ред. В.И. Борковского. – Минск: БГУ, 1981. – 271 с.
8. Вардомацкий, Л.М. Историческая грамматика русского языка: учеб.-метод. компл. / Л.М. Вардомацкий, Е.Ю. Вардомацкая. – Витебск: УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2010. – 246 с.
9. Вэкслер, П. Гістарычная фаналогія беларускае мовы / П. Вэкслер. – Мінск: Выд-ва Логвінаў, 2004. – 254 с.
10. Галинская, Е.А. Историческая фонетика русского языка / Е.А. Галинская. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 2009. – 160 с.
11. Гістарычная граматыка беларускай мовы: практыкум / склад. А.С. Дзядова. – Віцебск: Выд-ва УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2006. – 37 с.
12. Зализняк, А.А. Новгородский кодекс первой четверти XI в. – древнейшая книга Руси / А.А. Зализняк, В.Л. Янин // Вопросы языкознания. – 2001. – № 5. – С. 3–25.
13. Зализняк, А.А. Об исторической лингвистике / А.А. Зализняк. – Режим доступа: http://www.plam.ru/azikoved/ob_istoricheskoi_lingvistike/p2.php#metkad.
14. Зіманскі, В.Э. Гісторыя беларускай мовы: кароткі курс лекцый / В.Э. Зіманскі, А.С. Дзядова. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2009. – 99 с.
15. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка: учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. “Рус. яз. и лит.” / В.В. Иванов. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – 400 с.
16. Карский, Е.Ф. Белорусы: в 3 т. / Е.Ф. Карский. – Минск: БелЭн, 2006. – Т. 2, кн. 1: Язык белорусского народа. – 456 с.
17. Трофимович, Т.Г. Сравнительно-историческая грамматика русского и белорусского языков: курс лекций / Т.Г. Трофимович. – Минск: БГПУ, 2006. – 179 с.
18. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы: у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; склад.: У.В. Анічэнка [і інш.]; пад рэд. Р.І. Аванесава. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. – Ч. 1. – 539 с.

19. Экзамен па гістарычнай граматыцы беларускай мовы ў пытаннях і адказах: практыкум / склад. В.Э. Зіманскі. – Віцебск: Выд-ва УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2003. – 49 с.

Даведачныя выданні

20. Беларуская мова: энцыклапедыя / рэдкал.: Б. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]; пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск: БелЭн, 1994. – 655 с.
21. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.
22. Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск: Выш. шк., 1990. – 222 с.
23. Черных, П.Я. Историко-этимологический словарь русского языка: в 2 т. / П.Я. Черных. – М.: Русский язык, 1993.
24. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ НАЗВАЎ МОЎ

бел. – беларуская	серб. – сербская
грэч. – грэчаская	ст.-інд. – старажытнаіндыйская
дыял. – дыялектнае	ст.-ням. – старажытнанямецкая
зах.-слав. – заходнеславянская	ст.-слав. – стараславянская
лац. – лацінская	ст.-усх.-слав. –
паўдн.-слав. – паўднёvasлавянская	старажытнаўсходнеславянская
польск. – польская	укр. – украінская
прасл. – праславянская	чэш. – чэшская
рус. – руская	

УМОЎНЫЯ ЗНАЧКІ

* – абазначэнне слова або словаформы, рэканструяваных для дапісьмовай пары.

[˙a] і [˙y] – слабае перамяшчэнне артыкуляцыі галоснага ўперад.

[с'] – абазначэнне мяккасці зычнага.

СКАРАЧЭННІ НАЗВАЎ ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫХ КРЫНІЦ

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37.

ЭБМ – Беларуская мова: энцыклапедыя / рэдкал.: Б. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]; пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск: БелЭн, 1994. – 655 с.

ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка: Беларус. навука, 1978–2010. – Т. 1–13.

СКАРАЧЭННІ НАЗВАЎ СТАРАЖЫТНЫХ ПІСЬМОВЫХ КРЫНІЦ

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. СПб., 1846–1853. – Т. 1–5. – СПб., 1848.

Акт. Магіл. – Актавая кніга Магілёўскага магістрата. 1578 г.

Акт. Мінск. – Актавая кніга Мінскага гарадскога суда. 1582–1588 гг.

АЛ – Архангелогородский летописец. XVII в.

АМЧ – Аповесць мінулых часоў. XII ст.

Астр. ев. – Астрамірава евангелле. 1056–1057 гг.

Атыла – Гісторыя пра Атылу. XVI ст.

Бава – Аповесць пра Баву. XVI ст.

Баркул. л. – Баркулабаўскі летапіс. Канец XVI – пачатак XVII ст.

Будны – “Катэхізіс”, пераклад С.Буднага, XVI ст.

Вілен. л. – Віленскі спіс летапісу. XV ст.

Гр. 1130 – Мсціславава грамата. Каля 1130 г.

Гр. 1229 – Дагаворная грамата Смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам. 1229 г.

Гр. 1300 – Грамата рыжан да віцебскага князя. 1300 г.

Гр. 1387 – Грамата караля Уладзіслава князю Скіргайлу. 1387 г.

Гр. 1409 – Грамата князя Івана Сямёнавіча да рыжан. 1409 г.

Гр. Герд. – Грамата князя Гердэня. 1264 г.

Гр. Як. – Грамата полацкага епіскапа Якава. 1300 г.
Даг. Пол. – Дагавор Полацка з Рыгай. 1407 г.
Дзвін. гр. – Дзвінская грамата.
Ж. Алякс. – Жыццё Аляксея. XV ст.
Ж. Епіф. – Жыццё Епіфанія Кіпрскага. XII ст.
Ж. Ефр. – Жыццё Ефрасінні, спіс XV ст.
Зб. 262 – Зборнік біблейскіх кніг пачатку XVI ст.
Зіз. Грам. – “Граматыка словенска” Л.Зізанія. 1596 г.
Зіз. Лекс. – “Лексіс” Л.Зізанія. 1596 г.
К.-Чарнаб. – Веставыя водпісы Ф.Кміты-Чарнабыльскага (XVI ст.)
Кам. зб. Мараш. – Камедыя ў зборніку К. Марашэўскага. XVIII ст.
Кн. пас. – Кніга пасольскай метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. XVI ст.
Кн. Слонім. – Кніга запісаў актаў Слонімскага земскага суда. 1565–1566 гг.
Ковен. 1566 – Кніга Ковенскага земскага суда. 1566-1567 гг.
Ліст – Ліст да Абуховіча. 1655 г.
Мам. паб. – Сказанне пра Мамаева пабоішча. XV ст.
Мялешка – Прамова Мялешкі. XVI ст.
Надпіс – Надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай. 1161 г.
Наўг. гр. – Наўгародская грамата. 1392 г.
Прывілей Мінску – Прывілей месту Менскаму на права Магдэбургскае. 1499 г.
Пск. Пр. – Псковский Пролог. 1389 г.
РП – Русская правда по Новгородской кормчей. 1282 г.
Сапега – Прамова Сапегі на Варшаўскім сейме, 1588 г.
Скар. ДС – Францыск Скарына: Другая кніга Царстваў. XVI ст.
Скар. ІС – Францыск Скарына: кніга Ісуса Сірахава. XVI ст.
Скар. Плач Ер. – Францыск Скарына: Плач Ерамеі. XVI ст.
Скар. ПС – Францыск Скарына: кніга Прытчы Саламонавы. XVI ст.
Скар. ПЦ – Францыск Скарына: Першая кніга Царстваў. XVI ст.
Слова – Слова пра паход Ігаравы. XII ст.
Ст. 1566 – Статут Вялікага Княства Літоўскага. 1566 г.
Ст. 1588 – Статут Вялікага Княства Літоўскага. 1588 г.
Стр. Хр. – Страсці Хрыстовы. XV ст.
Супр. л. – Супрасльскі спіс летапісу. XV ст.
Тайна т. – Тайна тайных. XVI ст.
Тры кар. – Аповесць пра трох каралёў-валхвоў. XV ст.
Трыстан – Аповесць пра Трыстана. XVI ст.
Хран. – Хранограф. XVII ст.
Цяпінскі – “Евангелле”, пераклад В. Цяпінскага, каля 1570 г.
Шк. камед. – Школьная камедыя. XVIII ст.

Вучэбнае выданне

**ГІСТАРЫЧНАЯ ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ:
УВОДЗІНЫ. ФАНЕТЫКА ДЛЯ СПЕЦЫЯЛЬНАСЦІ
1-21 05 01 БЕЛАРУСКАЯ ФІЛАЛОГІЯ (ПА НАПРАМКАХ)**

Вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне

Складальнік

НЕСЦЯРОВІЧ Віктар Іванавіч

Тэхнічны рэдактар *Г.У. Разбоева*
Камп'ютарны дызайн *Л.Р. Жыгунова*

Падпісана ў друк 19.10.2017. Фармат 60x84^{1/16}. Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 8,37. Ул.-выд. арк. 7,76. Тыраж 40 экз. Заказ 161.

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі
«Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/255 от 31.03.2014 г.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі
«Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава».

210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.